

ISSN: 2618-5873

UTAD

**ULUSLARARASI
TARİH ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

**The Journal of
International History
Researches**

Yıl: 2021 / Aralık

Cilt: 5 / Sayı: 2

Year: 2021 / December

Volume: 5 / Number: 2

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Rıfat İlhan ÇELİK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Senem DİNÇ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Öğr. Gör. Abdurrahim İstemi SAYLAM	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Arş. Gör. Dilara AVCI	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-----------------------	---------------------------------

Türk Dili Editörü / Turkish Language Editor

Arş. Gör. Derya KARATAŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-------------------------	---------------------------------

Yazım ve Dil Editörü

Arş. Gör. Atakan ÇİÇEK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
------------------------	---------------------------------

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ihsan Al-Deek	Najah National University
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Veli ÜNSAL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. David E. THORNTON	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Paul LATIMER	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Luca ZAVAGNO	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Murat TUĞLUCA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet GEL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bengül BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Ulvi ÖZDEMİR	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent KARA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih DURGUN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Biray ÇAKMAK

Dr. Öğr. Üyesi Cihat TANIŞ

Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK

Dr. Mohammadamin SHAHJOUEI

Uşak Üniversitesi

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Muş Alparslan Üniversitesi

Shahid Beheshti University

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD), yılda iki defa yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergi TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Park Sistemi bünyesinde hizmet vermektedir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of International History Researches is refereed journal which is publishing biannual. The journal services in the TUBITAK ULAKBİM Academic Turkish Journal Park System. Responsibility of the publishing studies is concern writers.

ISSN: 2618-5873

İletişim / Correspondence

utadergi@gmail.com

<http://dergipark.gov.tr/utad>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

ALTIN, Kader; KÖMÜRCÜ, Elif

BEYLİKLER DÖNEMİNİN ANDOLU'NUN TÜRKLEŞMESİNE KATKILARI
THE CONTRIBUTIONS OF THE PRINCIPALITIES PERIOD TO THE
TURKISHIZATION OF ANATOLIA170-186

CANSIZ, Demet

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE HAYVAN HAKLARI (1908-1918)
ANIMAL RIGHTS DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD (1908-
1918).....187-215

DANIK, Sevda

1723-1736 İRAN SEFERLERİ SIRASINDA ANKARA KAZASINDAN TOPLANAN
AVARIZ VERGİLERİ (ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE)
AVARIZ TAXES COLLECTED FROM ANKARA DISTRICT DURING THE
IRANIAN WARS IN 1723-1736 (ACCORDING TO COURT RECORDS)216-251

ELDEM, Fatih Turgay

CİHAN HARBİ'NDEN SONRA İTİLAFA DEVLETLERİNİN MARDİN
SANCAĞI'NI İŞGAL GİRİŞİMLERİ
ATTEMPTS BY THE ENTENTE POWERS TO OCCUPY THE MARDIN SANJAK
AFTER THE WORLD WAR I.....252-267

ÖZBAY, Çiğdem

KEMALPAŞAZÂDE SAİD BEY'İN *USÛL-İ MAİŞET-İ İNSÂN* ADLI RİSALESİ VE
TÜRK ETNOGRAFYA TARİHİNDEKİ YERİ
KEMALPAŞAZÂDE SAİD BEY'S PAMPHLET ENTITLED *USÛL-İ MAİŞET-İ
İNSÂN* AND ITS PLACE IN THE HISTORY OF TURKISH ETNOGRAPHY
.....268-300

TOPRAKLI, Ramazan; BİLGİN, Kamil Ufuk

EĞİRDİR GÖLÜ COĞRAFİ DEĞİŞİMİ ÖNCESİ KEMERLİ KAMUSAL ÖNDER
TRİFON
LAKE EGIRDİR BEFORE GEOGRAPHICAL CHANGE PUBLIC LEADER ST.
TRYPHON FROM KEMER301-318

TÜREDİ, Hümevra

REPRESENTATION OF ATOMIC BOMB IN TURKISH PRESS (1945-1946)

ATOM BOMBASININ TÜRK BASININDA TEMSİLİ (1945-1946).....319-340

ÖZDEMİR, Ali Ulvi

TÜRKİYE'DE MERKEZ SAĞ PARTİLERİN GELİŞİMİ, ÖRGÜTLENİŞİ VE AYRIŞMASI (1960-2002)

DEVELOPMENT, ORGANIZATION AND DISINTEGRATION OF CENTER-RIGHT PARTIES IN TURKEY (1960-2002)..... 341-361

ÜNSAL, Veli

KUZEYDOĞU ANADOLU'NUN İSKÂN TARİHİ ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

SOME OBSERVATIONS ON THE SETTLEMENT HISTORY OF NORTHEASTERN ANATOLIA..... 362-376

BEYLİKLER DÖNEMİNİN ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİNE KATKILARI

Kader ALTIN*

Elif KÖMÜRCÜ**

Özet

Sosyal ve siyasi açıdan bakıldığında Anadolu coğrafyasında tarihin her döneminde hareketlilik olmuştur. Selçuklular 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'yu fethederek burada Türkiye Selçuklu Devleti'ni (1075-1308) kurdular. 1243 yılındaki Köseadağ Bozgunu ise Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol hâkimiyetine girmesine neden oldu. Bu tarihten sonra Moğolların Anadolu'yu sık sık istila etmesi, Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1308 yılında yıkılması ve 1335 yılında İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü, Anadolu'daki Türkmen beylerinin daha rahat hareket etmelerini sağlamıştır.

Moğol istilası nedeniyle XIII. yüzyılın ilk yarısında uçlara yerleşen Türkmenler, Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılması sonrasında Karamanoğulları, Germiyanogulları, Hamidoğulları, Saruhanogulları, Karesioğulları, İnançoğulları, Eşrefogulları, Menteşeoğulları, Candarogulları, Pervaneogulları, Ramazanoğulları, Taceddinoğulları, Sahibataogulları, Dulkadiroğulları, Çobanoğulları, Aydınoğulları adında beylikler kurmuşlardır.

Bu makalede beyliklerin Anadolu'nun Moğol istilası sonrası bozulan siyasi ve sosyal yapısına nasıl yeniden kurumsal bir kimlik kazandırmış oldukları ve ayrıca Anadolu'nun Türkleşme sürecine olan katkıları kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Beylik, İslamlaşma, Moğol, Türkmen.

THE CONTRIBUTIONS OF THE PRINCIPALITIES PERIOD TO THE TURKISHIZATION OF ANATOLIA

Abstract

In terms of social and political perspectives, there had always been mobility during any period of history in Anatolia. After the Battle of Manzikert (1071), the Seljuks conquered Anatolia and founded the Anatolian Seljuk State (1075 to 1308). Köseadağ defeat in 1243 caused the Anatolian Seljuk State to succumb to the Mongol domination. Later on, the overthrow of the Anatolian Seljuk State in 1308 because of the frequent invasions of Anatolia and raids by the Mongols and the death of Ilhanli ruler Ebu Said Bahadır Khan in 1335 led the Turkmen principalities in Anatolia to move more freely.

Due to the Mongol invasion, the Turkmens, who settled on the fringes in the first half of the thirteenth century, established principalities called Germiyanogulları, Hamidoğulları, Saruhanogulları, Karesioğulları, İnançoğulları, Eşrefogulları, Menteşeoğulları, Candarogulları, Pervaneogulları, Ramazanoğulları, Taceddinoğulları, Sahibataogulları, Dulkadiroğulları, Çobanoğulları, Aydınoğulları after the collapse of the Anatolian Seljuk state.

* Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, kpolat@erzincan.edu.tr, ORCID 0000-0002-4874-0652

** Doktorant, Elif KÖMÜRCÜ, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, elifkmrcu@gmail.com, ORCID 0000-0003-0674-1769

In this article, how the principalities reintroduced an institutional identity to the deteriorated political and social structure of Anatolia after the Mongolian invasion. Additionally, their contributions to the Turkishization process of Anatolia are comprehensively discussed.

Keywords: Anatolia, Islamization, Mongols, Principality, Turkmen.

Giriş

Türklerin karakteristik özelliklerinden birisi konar-göçer hayat sürdürmeleridir. Türk-İslam devletlerinde fetih anlayışı olarak konar-göçer Türk boylarını sınır bölgelerine yerleştirerek o bölgelerin içten fethedilmesi amaçlanmıştır. Uç bölgelere yerleştirilen konar-göçer Türkmenler gerektiğinde devlete asker yetiştirmiş, hayvancılıkla uğraşmış, sınır boylarının güvenliği ile sorumlu olmuşlardır. Anadolu Selçuklu Devleti, bu kuvvetler sayesinde hem sınır boylarında güvenliğini sağlamış hem de bunların yapmış olduğu akınlarla düşmanına göz dağı vermiştir (Çelik, 2014: 275). Türk İslam devletlerinde olduğu gibi Anadolu’da kurulan Türk beyliklerinde de araziler, tımar ve ikta olarak devlet adamlarına, askerler ve memurlara hizmetlerinin karşılığı olarak tahsis edilmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti’nin yıkılmasıyla XIV. yy’da Anadolu’da “Beylikler Dönemi” başlamıştır. Beylikler bu dönem içerisinde buldukları bölgelerin edebi, dini, kültürel, sosyal ve siyasi alanlarda gelişimine katkı sağlayacak müesseseler vücuda getirmişlerdir. Anadolu Selçuklu Devleti’nin 1308 yılında yıkılmasıyla birlikte başlayan Anadolu Beylikleri Dönemi doğrudan Türkçeye dayalı yerli ve milli bir yazı diline geçiş devridir. Beylikler Dönemi Türkçesinin temel özelliklerinden biri Farsça ve Arapçaya karşı Türkçeyi daha etkin kılma mücadelesi olmuştur. Bu mücadele de Oğuz ve Türkmen beylerinin rolleri ile gerçekleştirilebilmiştir. Türkçenin Anadolu’da yazı dili olarak gelişmesi ve ilk Türkçe eserlerin yazılması ise XIII. yy’dan sonra başlamıştır. Beylikler Dönemi, Anadolu’da kültür ve Türkçenin gelişim göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu dönemde ilk kez vakfiyeler Türkçe olarak yazılmıştır. Anadolu Selçuklularının dağılmasıyla ortaya çıkan beylikler vasıtasıyla Anadolu’nun Türkleştirme siyaseti hız kesmeden devam etmiştir ve yerli kültür merkezlerinin artması sağlanmıştır (Döğüş, 2017: 78).

Moğol istilasıyla uçlara yerleşen Türkmenler Kütahya ve çevresinde Germiyan, Eğridir ve çevresinde Hamid, Manisa ve çevresinde Saruhan, Balıkesir ve çevresinde Karesi, Beyşehir ve çevresinde Eşrefoğulları, Muğla ve çevresinde Menteşe, Birgi ve Selçuk çevresinde Aydınogulları beyliklerini kurarak mimari birikimlerini Anadolu’ya taşımışlardır (Turan, 2009: 187).

Beyliklerin Anadolu’daki İzleri

Anadolu Selçuklularının dağılmasından sonra bu devletin egemen olduğu topraklar üzerinde, çeşitli adlar altında pek çok beylik kurulmuştur. Bu beylikler

arasında Karamanoğulları, sadece Selçukluların toprakları üzerinde değil aynı zamanda Ermeni Prenslığının toprakları üzerinde de kurulmuş tek beylik olma özelliğine sahiptir.

Anadolu Selçuklu toprakları dışında kurulmasına karşın Karamanoğulları, hâkimiyetlerini uzun süre devam ettirebilmiş güçlü beyliklerden biridir (Yavuz, 2010: 15).

Yazıcıoğlu Ali'ye göre Karamanoğulları Oğuzların Afşar boyuna mensup bir aileden gelmektedir (Fehmi, 2001:454; Tekindağ, 2001: 316-330). Karamanoğulları XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelmiştir ve Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubat zamanında 1228'de Ermenek bölgesine yerleştirilmişlerdir (Varlık, 1970: 23).

Karamanoğulları'nın asker sayısı kurulduğu yıllarda on binleri bulurken, daha sonra Ermenek, Mut, Gülnar'ın ele geçirilmesiyle kendilerine katılan konar-göçer Türkler sayesinde elli binlere ulaşmıştır. Bir süre sonra Karamanoğulları beyliği, bütün Türkmenler için cazibe merkezi haline gelmiştir. Karamanoğullarının, özellikle Selçukluların etkisi altında kaldıkları İran kültürüne karşı mücadele etmeleri, Türkmenlerin desteğini almalarını sağlamıştır. Türkmenleri de yanlarına alan Karamanoğulları, onların isteklerini göz önünde bulundurarak Anadolu'da bir nevi Türkçülük hareketi başlatmışlardır (Yavuz, 2010: 16). Bu hareketin örneklerini bilimde, dilde, edebiyatta, mimaride ve sanatın her alanında görmek mümkündür.

Türkiye Selçuklularında "Devlet hayatında, bilimde, dinde, hukukta, edebiyatta, tarih yazıcılığında ve resmî yazışmalarda Farsça ve Arapça hâkimiyeti vardı. Bu kültür politikası, Türkiye Selçuklularının Moğol hâkimiyeti altına girerek, Anadolu Türk beyliklerinin ortaya çıkmasına kadar sürmüştür" (Arıkan&Yavuzcan, 2017: 29). Bununla birlikte bir taraftan Kuran dili olduğu için medrese aracılığıyla durumunu muhafaza eden ve yayılan Arapça, diğer taraftan edebiyat dili olarak Farsça ve Türk dili arasında bu kıtada meydana gelen mücadeleyi Türkçe kazanmıştır (Turan& Kırpık, 2012: 489). Bu durumun siyasi alandaki ilk işareti Giyasal-Din Siyavuş'u (Cimri) Selçuklu hanedanı yerine Konya tahtına oturan Karamanoğlu Mehmed Bey'in "*bugünden sonra divanda, dergâhta, bargâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil konuşulmayacaktır.*" şeklindeki fermanında görülmektedir. Buna göre bu dönemde Türk dili ve edebiyatının Anadolu'da kalabalık temsilcilerinin bulunduğu da anlaşılmaktadır (Merçil, 2000: 51-57).

İlhanlılar zamanında, Türk ve Moğol boylarına ve orduya yazılan fermanların Türkçe olması da Türkçenin bir devlet dili olarak kullanıldığının kanıtıdır (Öksüz, 1995: 2).

Selçuklu devletinin yıkılmasıyla birlikte kurulan Anadolu Beylikleri Devri, doğrudan Türkçeye dayalı yerli ve milli bir yazı diline geçiş devridir. Beylikler Devri Türkçesinin temel özelliklerinden biri Farsça ve Arapçaya karşı Türkçeyi daha etkin kılma mücadelesi olmuştur. Bu mücadele Oğuz ve Türkmen beylerinin rolleri ile gerçekleştirilebilmiştir. Selçuklu Devletinin Moğol baskısı ile zayıflamasıyla birlikte, buldukları bölgelerde kendi adlarıyla hüküm sürmeye başlayan Türkmen beylerinin Arap ve Acem kültürüne eskisi gibi itibar etmemeleri, milli geleneklerine verdikleri değer, ilim adamlarının gösterdikleri duyarlılık, Türk dili ve edebiyatı açısından da yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Anadolu beylerinin siyasi kargaşaların yoğun olduğu zamanlarda bile, ilim ve edebiyat hareketlerini teşvik etmeleri oldukça kayda değerdir (Korkmaz, 1995: 421). Beylikler Dönemi, tüm beyliklerin sadece mimari alanda değil, tüm süsleme sanatlarında da Türk geleneğinin taşıyıcılığını yapmış oldukları bir dönemdir. Fetihlerle ele geçirilen merkezler siyasi ve sosyal açıdan kentleşme olgusunu beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda kültürel yaşam, el sanatları, mimari gibi sanat dalları bilim alanına da yansımıştır (Durukan, 2014: 391).

Tarihin en güçlü istilalarından biri olan Moğol istilasının, Anadolu'da büyük sarsıntılara neden olmasının yanında, Anadolu'nun Türkleşmesine de önemli etkileri olmuştur. Bu dönemde büyük Türkmen kitleleri Moğol istilasının şiddetinden kurtulmak için Anadolu'ya gelmişlerdir. Bu büyük Türkmen hareketi sonucunda XIII. ve XIV. Asırlarda Batı Anadolu'da önemli ölçüde Türk nüfusu artmıştır (Turan, 1965: 214-216). Diğer taraftan, Moğol istilası döneminde Anadolu'ya yüklenen ağır vergiler, Anadolu insanının maddi anlamda büyük sıkıntılar yaşanmasına yol açmıştır. Asayişin bozulduğu ve devlet otoritesinin yenilgiye uğradığı bu dönemde insanların yardımına vakıflar koşmuştur (Saylam, 2017: 61). Türk İslam devletlerinde olduğu gibi Anadolu'da kurulan Türk beyliklerinde de araziler, tımar ve ikta olarak devlet adamlarına, askerler ve memurlara hizmetlerinin karşılığı olarak tahsis edilmiş ve onlar da elde etmiş olduğu gelirler ile çok çeşitli vakıflar tesis etmişlerdir (Çelik, 2018: 10,11). Türk-İslam kültürünün yeni fethedilen yerlere yayılmasında ve İslam ülkeleri arasındaki kültür alışverişinde, vakıflarla beslenen tekkelerin büyük bir rolü olmuştur (Keleş&Akar, 2015: 15). Karamanoğulları döneminde yapılan Fakih Dede Türbesi (Doğan, 2009: 93), Akça Mescid (Diez, 1950: 10), Ulu Cami (Polat, 2011: 32; Bozkuş, 2008: 60) Emir Musa Bey Medresesi (Kuran, 1969: 211), Tol Medrese (Doğan&Fataha, 2011: 100), Hatuniye/Melek Hatun Medresesi (Doğan&Fatafa, 2011: 103; Bilget, 2010: 179-180), Zinciriye Medresesi (Kutlu, 2012: 199) gibi yapılar bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasına hizmet etmiş eserlerdir.

Anadolu Beyleri, kendi dönemlerinde bulunan ilim adamlarını, hâkim oldukları bölgelere davet ederek saraylarında ağırlıyor ve ilmî tartışmalara

zemin hazırlıyorlardı. Böyle yaparak hem kendileri bu tartışmalardan faydalanıyor hem de ilim adamlarının birbirleriyle tanışmalarına imkân sağlamış oluyorlardı (Koç, 2007:34). Bu imkânı sağlayan beyliklerin başında Germiyanogulları beyliği gelmekteydi. Farsça kökenli bir sözcük olan “Germiyan” Türk topluluklarından bir aşiretin ismi olarak kullanılmıştır. Germiyan aşiretinin ismi kaynaklarda çoğunlukla “Etrak-i Germiyan” (Germiyan Türkleri) veya “Türkan-i Germiyan” (Germiyan Türkleri) şeklinde adlandırılmaktadır. Türkler bu adı, Malatya çevresinde oturmuş oldukları aynı isimle bahsedilen bir yer adından almışlardır. Nitekim Anadolu Selçukluları zamanında, Malatya yöresi “Germiyan” ismiyle anılmaktadır (Koca, 2014: 719).

Anadolu’da ilmî faaliyetlere katkı sağlayan ilim adamları, çoğu zaman iki kaynaktan yararlanmışlardır. Bu kaynaklardan ilki, Mâverâünnehir, Horasan ve Harizm, ikincisi ise; İran, Mısır, Hicaz ve Suriye Bölgesi olmuştur (Ocak, 1986: 304). Anadolu’da beylikler ortaya çıktıktan sonra, Türkçe eserlerde önemli ölçüde artış oldu. Bu dönem şairleri eserlerini Türkçe verdikleri gibi eserlerinde Türkçe yazmanın öneminden de bahsetmişlerdir (Aslanapa, 1977: 93-94). Özellikle bu dönemde yetişen Gülşehrî, Âşık Paşa, Hoca Mes’ud, Yûsuf-ı Meddah gibi şair ve müellifler verdikleri eserlerle Türkçecilik hareketi başlatmışlardır (Akar, 2014: 609-616).

Germiyan Beyi Süleyman Şah (1361-1387) zamanında beylikteki ilim ve kültür faaliyetleri canlanmış ve bir Türkçe aşığı olan Süleyman Şah Türkçe eserler yazdırmak istemiştir. Ayrıca *Kâbus-nâme* ve *Merzuban-nâme*¹ gibi eserleri Türkçeye tercüme ettirmiştir (Yavuz, 1995: 168-169). Aynı zamanda Şeyhoğlu Mustafa dönemin büyük mesnevilerinden biri olan *Hurşidname*² (Hurşid-u Ferahşad) adlı eserini kaleme almıştır (Yavuz, 1995: 169). Germiyanlı sarayında yetişen ve döneminin önemli bir edebi şahsiyeti olan Şeyhi ise Türk mizah edebiyatının ilk eserlerinden biri olan “*Harnameyi*” ve klasik doğu hikâyesi “*Hüsrev-ü Şirin’i*” kaleme almıştır (Timurtaş, 2001: 474-479).

Germiyanogulları zamanında kurulduğu bilinen başlıca camileri şöyle sıralayabiliriz: Gediz Ulu Camii, Şuhut Ulu Camii, Sandıklı-Alamescit (Alacamescit) Köyü Camii, Tavşanlı Beyköy Dede Balı Camii, Tavşanlı Ulu Camii, Emet Ulu Camii, Kula Sugur Bey Camii, Denizli Alemşah (Kurşunlu) Camii, Kütahya Yukarı Kale Camii, Sandıklı Ulu Camii, Uşak Ulu Camii, Simav Babuk Bey (Ulu) Camii, Kütahya Kurşunlu Camii ve Kütahya İshak Fakih Camii. (Uysal, 2006: 383).

¹ Bknz; Şeyhoğlu Mustafa, *Merzuban-nâme Tercümesi*, (Haz. Zeynep Korkmaz), Ankara,1973.

² Bknz; Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşid-nâme (Hurşid-u Ferahşad)*, (Haz. Hüseyin Ayan), Erzurum, 1979.

Germiyanoğulları Beyliği döneminde kurulan mescitler ise: Sandıklı Emirhisar Köyü Mescidi, Afyon Arasta Mescidi, Kütahya Analcı Mescidi, Kütahya Çatalçeşme Mescidi ve Yenice Köy Menzil Külliyesinin Mescidi (Uysal, 2006: 395). Ayrıca Germiyanoğulları döneminde Yakup Bey, külliye olarak medrese, imaret, mescid ve kütüphane yaptırmış, vakfı için, günümüze kadar gelen 3,30 metre boyunda ve 2,10 metre eninde büyük bir Türkçe taş vakfiye diktirmiştir. Yakup Bey Mescidi'nde şadırvan bulunması sebebiyle bu yapı halk arasında "Gök Şadırvan" diye anılmaktadır (Varlık, 2018: 60). Germiyan Beyliği Dönemi'nde Kütahya'da faaliyette olan dört medrese bulunmaktadır. Vâcidiye Medresesi (Koç, 2007: 70), Germiyanoğlu Yakup Bey Medresesi, Balabaniye Medresesi (Çiftçioğlu, 2006: 164), İshak Fakih Medresesi (Özköse, 2003: 255).

Mimari eserlerin tarihçiler açısından bir önemi de inşa edildiği dönemde ve o coğrafyada yaşamış insanların belleğine yapılan seyahatler olarak değerlendirilebilmesidir. Buradan hareketle, Beylikler döneminde inşa edilen Eşrefoğlu Külliyesi'nin en önemli yapısını meydana getiren Eşrefoğlu Seyfettin Süleyman Bey Cami'nin hiçbir yerinde başka bir millete ait süs unsuruna yer verilmemesi, camiye inşa eden mimarın Türk terbiyesi, ilim ve irfanı çerçevesinde bir anlayışa sahip olduğunun bir delilidir (Akyurt, 1940: 112). Kümbet inşa etmenin İslami temellerinin tartışıldığı dönemde, Türklerin türbe inşa ettirmesi atalar kültürüne vermiş oldukları önemi göstermektedir. Eşrefoğlu Türbesi hem taş hem de çininin titizlikle kullanılmasına örnek teşkil etmesi açısından XIV. yüzyıl Beylikler döneminin zevk ve tarzının habercisi olarak kabul edilmektedir (Çaycı, 2008: 61).

Beylikler döneminde Türkçeye verilen önemin bir diğer örneğini İnançoğullarında görmekteyiz. İnançoğullarından Murat Aslan Bey döneminde Türkçe bir Fatıha tefsiri yazılmıştır (Yılmaz, 2010: 67). Ayrıca İnanç Bey'in oğlu olan Murad Arslan'ın, *Fatıha ve İhlas* surelerinin Türkçe tefsirlerini yaptırması, İslam'ın Türkler tarafından doğru anlaşılmasına yardımcı olurken, Türk dili ve kültürünün gelişimine de katkıda bulunmuştur. İnançoğulları Beyliği Türkçeyi bir ilim dili olarak kullanmışlardır. Beylerin adlarına yazılan Türkçe tefsirler bu dönemin en iyi örneklerini oluşturmaktadır (Koca, 1988: 213; Uzunçarşılı, 1988: 213).

Saruhanoğulları 1310-1313 tarihleri arasında Manisa'yı ele geçirdikten sonra bölgedeki güçlü Türkmen beyliklerinden biri haline gelmiştir. Özellikle deniz gazaları ve seferlerindeki başarıları İslam dünyasında önemli mevki kazanmalarını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde görüldüğü gibi Saruhanoğulları Beyliği'nde de Gazıyan-ı Rum, Ahiyan-ı Rum ve Abdalan-ı Rum gibi toplulukların gazalarda buldukları görülmektedir (Şimşirgil, 2014: 791). Dini ve sosyal müesseselerin fazla oluşu, Selçuklular döneminden bu yana uygulanan şehri Türkleştirme ve İslamlaştırma

politikasının bir sonucudur. Saruhanoğulları Türkçenin kullanılmasına da büyük önem vermişlerdir. Yakub b. Devlethan'ın emriyle Nasıreddin Tusi tarafından on sekiz bölümden oluşan *Behname-i Şahi'nin* Türkçeye çevrilmesi önemli bir hizmettir (Şimşirgil, 2014: 792) Saruhan Beyleri diğer Anadolu Beyleri gibi Manisa'yı Türk-İslam şehri yapabilmek için çaba sarf etmişlerdir. Ayrıca meydana getirdikleri dini ve sosyal müesseseler ile Selçuklular döneminden bu yana uygulanan Türkleştirme-İslamlaştırma politikasını devam ettirmişlerdir. Gedik, 2004: 73). Ulu Camii, Yakup Çelebi Camii, Ali Bey Camii, Hacı İlyas Bey Mescidi, Girdeci Mescidi, Hâkî Baba Mescidi (Öney, 1989: 13; Yakut, 2018: 54; Gedik, 2004: 76; Acun, 1999: 70-82), gibi eserler bölgedeki en önemli Türk izleridir. Anadolu'da ilmi ve kültürel faaliyetlerde Türkçenin kullanılmasına önem veren bir diğer beylik de Aydınöğulları Beyliği'dir. Bu beylik zamanında ilim ve sanat adamları himaye edilerek çalışmalarını için uygun ortam oluşturulmuş, şehirlerin birçoğu kültürel açıdan önemli birer merkez haline gelmiş, Türkçeye yeni eserler kazandırılarak Türk dilinin gelişmesine de katkıda bulunulmuştur (Şentürk, 2014: 11).

Aydınöğullarında ilmi ve kültürel faaliyetleri başlatan Mehmed Bey'dir. Devrin bilgini İbn Melek'ten dersler alarak ilimle meşgul olmuştur. Devrin bilginlerinden Sa'lebinin peygamberler tarihini anlatan *Araisü'l-Mecalis* adlı Arapça eserini Mehmet bin Yusuf el-Çerkezi, *Kısass-ı Enbiya* adıyla Türkçeye tercüme etmiştir. (Koca, 2002: 157). Umur Bey döneminde ise Hint klasiklerinden olan *Kelile ve Dimne* ve *Süheyl'ü Nevbahar*³ ve İbn Baytar'ın Arapça eseri olan *Kitab-ı Tercüme-i Müfredat* Türkçe'ye çevrilmiştir. XIV. yy'ın en önemli şairlerinden olan Ahmedî, İsa Bey döneminde Ayasuluğ'a gelerek burada Arapça-Farsça bir sözlük olan *Mirkat-ül Edeb*'i yazmıştır (Ertuğrul, 1995: 31-32). Ahmedî'nin *İskender-nâme* adlı eseri, XIV. yüzyılda yazılan mesnevilerin ilki olmakla beraber bu türün en başarılı örneğidir (Kartal, 2010: 319). Aynı zamanda 1403 yılında Ahmedî, Selmân-ı Savecî'nin *Cemşîd-ü Hurşîd* adlı eserini Emir Süleyman'ın isteği üzerine Türkçeye tercüme etmiştir (Şentürk, 2014: 52). XIV. yüzyılda, Osmanlı döneminde yaşayan mesnevi yazarlarından asıl adı Fahrüddin Yakub b. Muhammed olan Fahrî, Aydınöğulları Beyliği'nde yetişmiş ve *Hüsrev-ü Şirin* adlı mesneviyi kaleme almıştır. Hüsrev-ü Şirin Anadolu'da yazılan ilk mesnevi olarak bilinmektedir (Şentürk& Kartal, 2006: 146). XIV. asırda yazılan diğer eserlerden biri de Kul Mesud'un Aydınöğlü Umur Bey (Tevhid, 1328: 865-872) adına Farsçadan Türkçeye tercüme ettiği Beydeba'nın önemli eseri olan *Kelile ve Dimne* adlı eserdir (Mengi, 2008: 98). Bu eser, o dönemin dil ve kültür unsurlarını taşıması bakımından önemli bir yere sahiptir. Kul Mesud, Arapça ve Farsça bilmesine rağmen çevirisinde oldukça sade bir dil kullanmıştır (Toska, 1989: 243). Aydınöğulları döneminde Birge, Ayasuluğ, Tire, Güzelhisar

³ Bknz: Mesud b.Ahmed, *Süheyl'ü Nevbahar*,(Haz. Cem Dilçin),Ankara 1991.

önemli ilim merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde faaliyete başlayan İbn Melek Medresesi, Osmanlılar döneminde de önemini korumuştur (Şeker, 2013: 368).

Selçukluların kurdukları Türk tipi medreselerin en fazla gelişme gösterdiği bölge Anadolu'dur. İbn Melek Medresesi, Sultan Şâh Medresesi (Uslu, 2014: 33-38) bunun en iyi örnekleridir. Ayasuluğ (Selçuk) İsâ Bey Câmî'sindeki kitabelerde, Kur'an-ı Kerim ve hadislerden alınan metinleri içeren kûfî, makilî ve celî sülüs hatlar bulunmaktadır. Caminin en önemli özelliklerinden biri de beylikler dönemi mimarisinde nadir olarak görülen iki minareye sahip olmasıdır. (Uslu, 2014: 7-10)

Menteşe beyleri de bilime ve kültüre büyük önem göstermişlerdir. Milas, Muğla, Beçin ve Balat şehirlerinde eğitim veren bir medrese açmışlardır. Sadece bununla kalmayarak Türkçe'nin gelişmesi içinde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Örneğin; İlyas Bey döneminde bir tıp kitabı Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu tıp kitabı Şirvani'nin Mentеше Beyi İlyas Bey'e ithafen Arapça olarak yazdığı *İlyasiyye* adını taşımaktadır. Sonra yine İlyas Bey'in isteği üzerine Türkçeye çevrilmiştir. Muhammed bin Mahmud-ı Şirvani'nin göz hastalıklarını konu edinen *Mürşid* ismini taşıyan başka bir tıp kitabı daha bulunmaktadır. İlyasiyye gibi tıp alanında yazılan bu eser Mentеше Beyliği'nde teşekkül eden Klasik Türk Edebiyatı hakkında bilgiler vermektedir (Bayram, 2016: 416).

Menteşe Beyliği'nde ilim alanında sadece tercüme yapılmamış aynı zamanda çeşitli eserler de kaleme alınmıştır. Bunlardan biri XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Milas'ta, Yahya İbn Halil'e yazılmış olan fütüvvetnamedir (Şeker, 2012: 412). Ahiliğin nizamnameleri olarak kabul edilen Fütüvvetnameler'in Türkçe olarak kaleme alınmaları ile ilgili ilk örneğin Mentешеoğulları bölgesinde görülmesi dikkat çekicidir. Bundan önce kaleme alınan Fütüvvetnameler Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştır. Beylikler döneminde kurulan medreseler varlıklarını XVI. yüzyıla kadar devam ettirmişlerdir. XVI. yüzyılda Mentеше bölgesinde bulunan eğitim kurumları Anadolu'da önemli bir yere sahiptir. Anadolu'da yoğunluk bakımından bölgede en çok eğitim kurumu bulunan yer Mentеше Bölgesidir (Yiğit, 2016: 290). En iyi örnekleri de Peçin-Ahmet Gazi Medresesi, Peçin-İlyas Bey Medresesi'dir (Duran, 1995: 197-208).

Candaroğulları beyleri Süleyman Paşa'dan beri ilmi ve sosyal müesseselerle memleketlerini imar ettikleri gibi ilim ve sanat adamlarını da himaye ederek onlara Türkçe eserler yazdırmışlardır. Candaroğulları beyleri sadece ilmi ve kültürel faaliyetlerle yetinmeyerek aynı zamanda cami, medrese, imarethane, kütüphane ve kervansaray inşa etmişlerdir. Bu eserlerin çoğu İsmail Bey'e aittir. İsmail Bey, kaleme aldığı *Hulviyyat-ı Şahi* isimli eserini Türkçe olarak yazmıştır (Susoy, 2018: 115). Candaroğulları adına yazılmış eserlerden biri de Süleyman Paşa adına Mahmud-ı Şirazi tarafından yazılan ve Farsça bir tasavvuf eseri olan *İntihab-ı Süleymani'dir*. Ayrıca İsfendiyar Bey'in emriyle oğlu İbrahim

Bey'in okuması için *Cevahir-ü'l-Esdaf* isimli bir Kur'an-ı Kerim tefsiri de yazılmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 143). Yine bu dönemde Hekim Hayreddin, İsfendiyar Bey'in oğlu Kasım Bey'e ithafen, dört tıp kitabından yararlanarak ve kendi çalışma notlarını da ilave ederek *Hulasatu't-Tıbb* adlı eserini oluşturmuştur (Akarsu&Yöndemli vd., 2011: 276). Kaynaklardaki bilgilere göre, Taş Mescid, Mevlevihane, Çankırı Darüşşifası, Cemaleddin Ferruh Türbesi, Karatekin Türbesi, Şeyh Paşa Zaviyesi, Şeyh Mehdi Zaviyesi, Ali Bey Camii, Hoca Hasan Köy Hanı, Devrez Köprüsü, Melek Hatun Zaviyesi, Ali Bey Camii, Basmıl Medresesi, Kasım Bey İmareti, Şeyh Salih Zaviyesi, Sultan Hatun Türbesi, Saray Köyü Kasım Bey Zaviyesi, Aşağı Hamam, Yukarı Hamam, Rüstem Çelebi Medresesi, Selçuklu ve Candaroğulları Beyliği dönemindeki imar faaliyetlerindedir (Bayhan& Salman vd., 2011: 172).

Anadolu Beylikleri yalnızca askeri faaliyetlerde bulunmakla kalmamış aynı zamanda devrin ilim adamlarının en önemli koruyucuları olmuşlardır. Çobanoğulları Beyliği'nde himaye edilen ilim adamlarından en tanınmış olanı Kutbeddin Şirazi'dir. Şirazi, Anadolu'nun birçok yerinde müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunduktan sonra Kastamonu'ya gelerek Muzafferrüddin Yavlak Aslan'ın himayesine girmiştir. Şirazi, Yavlak Aslan adına *İhtiyarat-ı Muzafferi* adında bir astronomi kitabı yazmıştır. (Koca, 2014: 714). Yine H. 683/ M.1284-1285 tarihinde Muzafferrüddin Yavlak Aslan adına Muhammed b. Mahmud tarafından telif edilmiş *Fustatu'l-Adale fi Kavaidi's-Saltana* adlı bir Farsça eser vardır (Yücel, 1980: 50). *Fustatu'l-Adale*, XIII. yüzyıl Türkiye'sinin dini hayatında ortaya çıkan sapıklık ve çarpıklıkları göstermesi açısından oldukça önemlidir (Koca, 2014: 714).

Çobanoğlu Hüsameddin Bey de ilim adamlarına, şairlere, tasavvuf ehline son derece saygı göstererek onları himaye ederdi (Koca, 2014: 93). Yine Muzaffereddin Yavlak adına Hoylu Hasan b. Abdülmümin *Nüzhetü'l Küttab* adlı küçük bir inşa kitabı yazmıştır. Çobanoğulları beylerinden Mahmud Bey de ilim adamlarını korumuş, ilmi alanda teşvikler yapmıştır. Hasan b. Abdülmümin, *Kavaidü'r-Resail* adlı eserini Mahmud Bey'e ithaf etmiştir (Yücel, 1980: 51). Beylikler döneminde inşa edilen en görkemli yapı Taşköprü'deki Muzafferrüddin Yavlak Aslan Medresesi'dir. Aynı zamanda Kastamonu'da Atabey Cami ve Yılanlı Darüşşifası gibi eserler de inşa edilmiştir (Koca, 2014: 714). 1903 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmesi'ne göre Muzaffereddin Gazi İnas (Kız) Mektebi, Taşköprü'deki önemli eğitim kurumlarının başında geliyordu. O tarihlerde bu medresede 70 kız çocuğu öğretim görmekteydi (Yakupoğlu, 2017: 60).

Çukurova, Türkmenlerin yaylak-kışlak hayatlarını devam ettirebilecekleri bir alandı. Buradaki yörük aşiretler, Orta Anadolu'ya giderek Türk kültürünün yayılmasına katkı sağlamışlardır. Ozanlar ve kopuzcular zafer zamanlarında eski Oğuz menkıbelerini, Dede Korkut hikâyelerini söylerlerdi. Çukurova'da

yüzlerce Karacaoğlan isimli âşık ve ozana rastlanmaktadır. Bu da Türk kültürünün bölgede oldukça kökleştiğinin göstergesi olmuştur. (Döğüş, 2017: 89).

Orta Asya Türk sanatında sade ve geometrik şekiller hâkimdir. Örneğin, Ramazanoğlu Halil Bey'in 1513 yılında inşasını başlattığı ve oğlu Piri Mehmed Paşa tarafından 1541 yılında tamamlanan Adana Ulu Camii Külliyesi ise Kuzey Afrika İslam sanatının yoğun olarak yansıtıldığı bir yapıdır. Külliye cami, medrese, türbe, Darü's-şifa, Darü'l-hadis, sıbyan mektebinden oluşmaktadır. (Küçükçaya, 2017: 485). Ramazanoğulları dönemine ait mimari eserler başta Adana olmak üzere Kızıldağ yaylası, Ceyhan ve Tarsus'ta bulunmaktadır. Adana'da Ramazanoğullarına ait en eski yapı 898/1493 yılında inşa edilen Akça Mescid'dir. 914/948- 1508/1541 yılında yapılan Ulu Camii, 955/ 1548 yılında yaptırılan Kemeraltı Cami, XVI. yüzyılın ortalarında inşa edilen Hasan Kethüda Cami, 1591-1595 yılında yapılan Tahtalı Cami ve 956/1549-50 yılında yaptırılan Çarşı Hamamı da Ramazanoğulları dönemine ait eserlerdir (Sümer, 1964: 445). 1525-1547 yılları arasındaki yaklaşık 20 yıllık sürede Adana'da nüfusun artması, mahalle sayısının 17'den 25'e yükselmesi Piri Paşa'nın imar faaliyetlerinin sonucudur (Ramazanoğlu, 2017: 562).

Dulkadiroğulları beyleri medenileşme hususunda önemli adımlar atmışlardır. Örneğin Alaüddeve Bozkurt Bey, büyük imar faaliyetlerinin yanında şeri ve örfi kurallardan meydana gelen Türkçe bir kanunname meydana getirerek, beyliğin idaresini hukuki bir temele dayandırmıştır (Koca, 2002: 253). Dulkadiroğulları Anadolu'nun Türkleşmesine yalnızca demografik bakımından değil içtimai eserler ile de katkıda bulunmuşlardır. Doğu, Güneydoğu, İç Anadolu ve Akdeniz bölgelerinin pek çok yerinde eserler yaptırmışlardır. Dulkadiroğulları başta Maraş, Elbistan olmak üzere Afşin, Adıyaman, Darende, Hasankale, Antep, Pınarbaşı, Kırşehir, Akdağ ve Gemerek'te pek çok medrese, cami türbe, kale, imaret, külliye inşa ettirmişlerdir (Karadeniz, 2018: 329). Hamidoğulları Beyliği döneminde de bu ilmi faaliyetler devam etmiş ve halk arasında Taş Medrese olarak anılan Dünder Bey Medresesi yaptırılmıştır. Medrese, Selçuklu mimarisinin tüm inceliklerini yansıtmaktadır. 635/1237'de II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından yaptırılan han, Dünder Bey tarafından medreseye çevrilerek ilmi faaliyet veren önemli yapılardan biri haline gelmiştir (Erdem, 1934: 108). Dünder Bey Medresesi'nin müderrisi olan Muslihu'd-din Mustafa b. Muhammed'in *Mülk Suresi Tefsiri*, *Yasin Suresi Tefsiri*, ve *İhlas Suresi Tefsiri*'ni Türkçeye çevirdiği bilinir (Coşan, 1981: 102-109).

Beylikler bu ilmi ve kültürel faaliyetlerini uyguladıkları iskân politikaları ile de sağlamlaştırmışlardır. Türkmenler bir yandan Kastamonu, Sinop, Çankırı, Taşköprü, Boyabat, Koçhisar, Çerkeş, Araç, Tosya, Küre, Daday, Devrekâni, Kurşunlu, Kargı ve Kalecik gibi şehirlere yerleştirilirken bir yandan da

gayrimüslim halkın terk ettiği yerlere yeni köyler kurmak suretiyle kendilerine yurt açmışlardır. (Yakupoğlu, 2001: 56). Candaroğulları Beyliği döneminde Sinop'ta kurulan köyler genellikle Türkmenler tarafından iskân görmüş olup bu durum bölgede Türk örf ve adetlerinin kalıcı hale gelmesini sağlamıştır (Solak, 2017: 35).

Anadolu'nun kültürel yaşamında başlıca rolü bulunan zümrelerden biri de Yesevi dervişleridir. Yesevilik, sadece Orta Asya'nın Türk halkları için değil, bütün Türk dünyasının kültürel yapısında oldukça önemlidir (Köprülü, 2014: 193-194). Türkmenler bu bölgelere gelirken beraberlerinde şeyh ve dervişleri de getirmişlerdir. Bu dervişler Müslüman olmalarının yanı sıra eski Türk gelenek ve inançlarına oldukça bağlıydılar (Şahbaz, 2017: 51). XIII. asır Anadolu'sunun dinsel ve kültürel gelişiminde büyük rol oynamış olan tasavvuf, farklı akımlar ve tarikatlar aracılığıyla Beylikler Dönemi'nde de büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bunların arasında hızla gelişen ve yayılan Mevlevilik tarikatı olmuştur. Mevlana'nın torunu Ulu Ârif Çelebi, Anadolu'da dolaşarak tekkeler açmış ve Anadolu beyliklerinin başındaki beylerle dostane ilişkiler kurarak Mevleviliğin yayılmasını sağlamıştır (Şentürk, 2014: 14). Mevlevilik hareketi Batı Anadolu'da Sünni İslam'ın özümsemesinde önemli bir etkidir.

Anadolu'nun fethiyle birlikte bir taraftan iskân hareketleri meydana gelirken, diğer taraftan ele geçirilen ya da yeni kurulan şehirlerde Selçuklu devlet adamları ve beyliklerin başında bulunan beyler tarafından çok sayıda medrese, vakıf, cami, mescid, çeşme vb. sosyal, kültürel ve mimari alanlardaki eserler meydana getirilmiştir. Böylece Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Örneğin Dulkadiroğulları Beyliği buldukları konum itibarıyla Doğu'dan Türkiye Selçuklu Devleti'ne geçmek isteyen mutasavvıflar için bir durak olmuştur. Türkistan kökenli tarikatların şeyhleri Ahmet Yesevi'ye bağlı olup bunlar başlangıçta bağımsız hareket ederek kendi adları ile tarikatlar kurmuşlardır. Dede Garkın, Baba İlyas Horasani, Hacı Bektaş-ı Veli gibi mutasavvıflar Maraş ve bölgesi olmak üzere Anadolu'ya Türk tasavvuf kültürünü taşımışlardır. Aynı zamanda Bektaşilik, Halvetilik, Gülşenilik ve Bayramilik, topluma yön vermesi açısından, bu dönemin önemli tarikatlarından (Şahbaz, 2015: 127).

Sonuç

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte başlayan Beylikler Devri, doğrudan Türkçeye dayalı yerli ve milli bir yazı diline geçiş devri olmuştur. Anadolu Beylikleri hem inşa ettikleri mimari eserler hem de bu mimari eserlerde kullanılan süsleme unsurları ile Türk geleneğinin Anadolu'da yerleşmesini sağlamışlardır. Beylikler döneminde meydana getirilen sanat ve edebiyat alanındaki eserlerde ise dönemin de bir özelliği olarak İran edebiyatının etkileri çok fazla hissedilmektedir. Beylikler Dönemi Türkçesinin temel

özelliklerinden biri de İran edebiyatının bu etkisini azaltarak, Farsça ve Arapçaya karşı Türkçeyi daha etkin kılma mücadelesi olmuştur. Bu mücadelede de Oğuz ve Türkmen beylerinin rolleri ile gerçekleştirilebilmiştir. Beylikler dönemi, beylerin ilmî çalışmaları desteklemeleri ve alimlere gösterdikleri saygı ve hürmet açısından önemli bir dönem olmuştur. Bu dönemde Türkçeye yeni eserler kazandırılarak Türk dilinin gelişmesine katkıda bulunulmuştur.

Beylikler dönemiyle birlikte Anadolu'da birçok tasavvufî akım ve zümre ortaya çıkmıştır. Bunlar; Yesevîlik, Sühvenderiyye, Kübreviyye, Mevlevîlik, Rifâiyye, Kazerûniyye gibi dinsel zümrelerdir. Anadolu'nun fethiyle birlikte bir taraftan iskân hareketleri meydana gelirken, diğer taraftan ele geçirilen ya da yeni kurulan şehirlerde, Selçuklu devlet adamları ve beyliklerin başında bulunan beyler tarafından birçok medrese, cami, mescid ve çeşme gibi sosyal, kültürel ve mimari alanlarda Türk-İslam eserleri meydana getirilmiştir. Bu imar faaliyetleri, Anadolu şehirlerinin gelişmesini sağlarken Anadolu'nun da Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır.

Kaynakça

Arıkan, M.&Yavuzcan, G. (2017). Egemenin Dili-Dilin Egemenliği: Beylikler Döneminde Eski Anadolu Türkçesinin Yazı Dili Olarak İhyası, *Journal Of Turkish Language and Literature* 3(1), ss.29.

<https://doi.org/10.20322/littera.341842>

Aslanapa, O. (1977). *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl)*, Devlet Kitapları.

Akar, A. (2014). *Anadolu Beylikleri Döneminde Türk Dili, Türkler, Yeni Türkiye* Yayınları.

Akarsu, S.& Yöndemli, F.& Tırpan, A. (2011). Candaroğulları Beyliği Döneminde Tıp, Edit: Halil Çetin, *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınları.

Acun, H. (1999). *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, TTK.

Ahmed, M. (1991). *Süheyl'ü Neobahar*, Haz.: Cem Dilçin, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Akyurt, Y. (1940). Beyşehirli Kitabeleri ve Eşrefoğlu Camii ve Türbesi, *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, (4), Maarif Matbası, ss.112.

Bilget, E. (2010). *Karamanoğulları Beyliği Yapılarında Mimari Süsleme*, Hacettepe Üniversitesi, [Doktora tezi].

Bayram, Ö. (2012). *Menteşe Beyliği Sahasında Klasik Türk Edebiyatı*, TTK.

Bayhan, A.& Salman, F.& Çelik, A.& Eren, A. (2011). "Çobanoğulları-Candarogulları- Pervaneogulları, *Selçuklu Ve Beylikler Devrinde Çankırı'daki İmar Faaliyetleri, Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu*, Edit: Halil Çetin Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınları.

Bozkuş, M. A. (2008). *Türkiye Selçukluları Döneminde Karamanlılar*, Ankara Üniversitesi, [Yüksek Lisans Tezi].

Coşan, M. E. (1981). XV. Asır Türk Yazarlarından Muslihü'd-din, Hamidoğulları ve Hızır Bey, *Vakıflar Dergisi*, (13), ss.102-109.

Çaycı, A. (2008). *Eşrefoğlu Beyliği Dönemi Mimari Eserleri*, TTK.

Çiftçioğlu, İ. (2006). Germiyanogulları Dönemi Kütahya Medreseleri, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (15) Ağustos, ss.164.

Çelik, R. İ. (2014). Selçuklu Uç Kuvvetlerinin Kuruluş Süreci, *Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*, (Haz. M. Hülagü, A. Yuvalı, A. Aktan vd.), I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV/A-2-1.6 Dizi-Sayı 1. ss. 269-278.

Çelik, R. İ. (2018). Ahi Evran Vakfı ve Vakfiyelerinin Sosyo-Kültürel Açından Değerlendirilmesi, *Vakıflar Dergisi*, C. 50, Ankara, ss. 9-22.

Doğan, N. Ş. & Fataha, E. B. (2011). Karamanoğulları Medreselerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Ermenek Tol, Karaman Hatuniye/ Melek Hatun ve Niğde Ak Medreseleri, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar (14), ss.100.

Durukan, A. (2014). Beylikler Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit, *International Periodical For The Languages*, 9(10), ss. 391.

Duran, R. (1995). Menteşe Beyliği Mimarisi, Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir, [Doktora Tezi].

Doğan, N. Ş. (2009). Karamanoğulları Dönemine Ait Bir Yapı: Konya Fakih Dede Türbesi, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (11), ss.93.

Dögüş, S. (2017). Türkmen Beyliklerinin Türk Kültürüne Katkıları, *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu- III Ramazanoğulları Beyliği*, ss.78.

Diez, E. & Aslanapa, O. - Koman, M. M. (1950). *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Erdem, T. (1934). Eğirdir'de Dünder Bey Medresesi, *Ün Dergisi* I (7), ss.108.

Ertuğrul, S. K. (1995). Anadolu'da Aydınogulları Dönemi Mimarisi, İstanbul Üniversitesi, [Sanat Tarihi Doktora Tezi].

- Fehmi, A. (2001). Karamanoğulları, İslam Ansiklopedisi, ss.454.
- Gedik, Y. (2004). Saruhanoğulları Beyliğinin Kuruluşu ve Siyasi Teşekkülü, Fırat Üniversitesi, [Yüksek Lisans Tezi]. 2004.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kartal, A. (2010). *Şiraz'dan İstanbul'a Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, Kurtuba Kitap.
- Karadeniz, H. B. (2018). Dulkadirli Beyliğinin Türk Tarihi İçindeki Yeri ve Önemi, *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu- III Ramazanoğulları Beyliği*, Kültür Yayınları.
- Keleş, H. & Akar, S. (2015). XVI-XIX. Yüzyıl Karaman Vakıflarının Hizmet Alanları, *e-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 2(3), ss.15.
- Koca, S. (2014). Germiyanogulları, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, S. (2014). "Çobanoğulları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, S. (2002). *Anadolu Türk Beylikleri*, Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, S. (1988). Anadolu Türk Beylikleri, *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları.
- Koç, M. (2007). Germiyanogulları Beyliğinde İlmî ve Kültürel Hayat, Dokuz Eylül Üniversitesi, [Yüksek Lisans Tezi].
- Korkmaz, Z. (1995). Anadolu Yazı Dilinin Tarihi Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar/1*, TDK Yayınları, ss.421.
- Köprülü, M. F. (2014). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Alfa Yayınları.
- Kuran, A. (1969). Karamanlı Medreseleri, *Vakıflar Dergisi*, ss.211.
- Kutlu, İ. (2019). Aksaray Zinciriye Medresesi, *Dini Araştırmalar*, Temmuz - Aralık 15(41), ss.199.
- Küçükkaya, A. (2017). Ramazanoğulları Beyliği Mimarisinin Orijini, *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu- III Ramazanoğulları Beyliği*.
- Mengi, M. (2008). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi/Edebiyat Tarihi-Metinler*, Akçağ Yayınları.
- Merçil, E. (2000). Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçeyi Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?, *Bellekten*, Nisan Cilt: LXIV(239), ss.51-57.
- Ocak, A. Y. (1986). Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı Dönemi Düşünce Tarihinin Bazı Meseleleri, *Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, DEÜ Yayınları.

Orhonlu, C. (1987). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınevi.

Özkan, H. (2003). *Aydinoğulları Beyliği'nde İlmî Hayat*, Dokuz Eylül Üniversitesi, [Yüksek Lisans Tezi].

Öksüz, Y. Z. (1995). *Türkçenin Sadeleşme Tarihi*, Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özköse, K. (2003). Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Haziran (VII/I), ss.249-279.

Öney, G. (1989). *Beylikler Devri Sanatı XIV.- XV. Yüzyıl (1300-1453)*, TTK.

Polat, Ö. (2011). *Karamanoğulları Devrinde Aksaray Şehri*, Niğde Üniversitesi, [Yüksek Lisans Tezi].

Refik, A. (1989). *Anadolu'da Türk Aşiretler*, Enderun Kitabevi.

Ramazanoğlu, G. (2017). Piri Paşa'nın İmar Hizmetleri, Vakfiyesine Göre Piri Paşa'nın Mimari Eserleri, *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu- III Ramazanoğulları Beyliği*.

Saylam, A. İstemi. (2017). Vakfiyeler Işığında Anadolu Beylikleri Dönemi Vakıflarında Yemek Kültürü ve Sosyal Yardımlaşma ile İlgili Örnekler, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, Aralık (1), ss.61.

Susoy, Ş. (2018). Tarihi Camisi ve Sufileri İle Küre-i Hadid (Demirli) Köyü, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), ss.115. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.446682>

Sümer, F. (1964). *Ramazanoğulları*, İslam Ansiklopedisi, MEB Yayınları.

Solak, E. (2017). *Candarogulları Beyliği Döneminde*, Sinop Üniversitesi, [Yüksek Lisans Tezi].

Şahbaz, M. (2017). XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuz Boylarının Yerleştikleri Yerlerin Sancaklara Dağılımı, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(3), ss.51.

Şahbaz, M. (2015). *XIV.-XVI. Yüzyılda Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar*, Erciyes Üniversitesi, [Doktora Tezi].

Şeker, M. (2012). *Menteşeoğullarının Türkçeciliği ve Burgazi Fütüvvetnamesi*, TTK.

Şeker, M. (2013). *Aydinoğullarının Kültür Hayatı ve Türkçeciliği*, Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu –I, TTK.

Şeyhoğlu, M. (1979). *Hurşid-name (Hurşid-u Ferahşad)*, Haz: Hüseyin Ayan, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Şeyhoğlu, M. (1973). *Merzuban-nâme Tercümesi*, Haz: Zeynep Korkmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şimşirgil, A. (2014). *Saruhanoğulları Beyliği, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*.

Şentürk, F. (2014). *Aydinoğulları Beyliği'nde Edebi ve Kültürel Hayat, Osmangazi Üniversitesi, [Yüksek Lisans Tezi]*.

Şentürk, A.& Kartal, A. (2006). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları.

Tevhid, A. (1328). *Bursa'da Umur Bey Camii Kitabesi*, *TOEM*, 3(14).

Tekindağ, Ş. (2001). "Karamanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, ss.316-330.

Timurtaş, K. (2001). "Şeyhi", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, ss.474-479.

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi.

Toska, Z. (1989). *Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi I (İnceleme)*, İstanbul Üniversitesi, [Yayınlanmamış Doktora Tezi].

Turan, O. (1965). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Turan, O. (2009). *XIII. Yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya Göçler*, Selçuk Üniversitesi, [Doktora Tezi].

Turan, R. & Kırpık, G. (2012). *Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Ofset Matbaacılık.

Turgut, V. (2017). *Germiyanoğulları'nın Menşei, Vakıfları ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi Üzerine*, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(5), ss.8.

Uslu, K. (2014). *Aydinoğulları Beyliğinde Güzel Sanatlar*, Kafkas Üniversitesi, [Yüksek Lisans Tezi].

Uysal, A. O. (2006). *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK.

Varlık, M. Ç. (1974). *Karamanoğulları Beyliği*, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları.

Varlık, M. Ç. (2018). Germiyanoglu II. Yakup Bey'in Mescidi ve Türbesi, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1(1), ss.60.

Yavuz, N. (2010). *Anadolu'da Beylikler Dönemi Siyasi Tarih ve Kültür*, Nobel Yayın Dağıtım.

Yakut, S. (2018). Saruhanogulları Beyliği, Celal Bayar Üniversitesi, [Yüksek Lisans Tezi].

Yavuz, N. (2010). *Anadolu'da Beylikler Dönemi Siyasi Tarih ve Kültür*, Nobel Yayın Dağıtım.

Yakupoğlu, C. (2017). Kastamonu-Taşköprü'de Çobanoğlu Muzafferüddin Yavlak Aslan Medresesi ve Camii, *TAD*, 36(61), ss.60. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000657

Yakupoğlu, C. (2001). Candaroğulları Döneminde Kastamonu'da İçtimai ve İktisadi Hayat, I. Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri.

Yavuz, K. (1995). Germiyanoglularının Türk Kültür Hayatındaki Yeri, *İlmî Araştırmalar*, İlim Yayma Cemiyeti.

Yılmaz, M. (2010). *Ortaçağ'da Denizli (Selçuklu ve İnançoğulları Dönemi)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, [Yüksek Lisans Tezi].

Yiğit, A. (2016). XVI. Yüzyıl Menteşe Livası Vakıflarının Bölgenin İktisadi, Sosyal ve Kültürel Hayatı Üzerine Etkileri, *Menteşeoğulları Tarihi* (25-27 Nisan 2012 Nisan), TTK.

Yücel, Y. (1980). *XIII-XV Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çobanoğulları, Candaroğulları Beylikleri*, TTK.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE HAYVAN HAKLARI (1908-1918)

Demet CANSIZ*

Özet

Orta Asya Türkleri hayatta kalma mücadelesinde hayvanlardan büyük destek almıştır. Doğada hayvanlarla birlikte yaşama zorunluluğu zamanla kendini gönüllülük esasına bırakmış, İslamiyet'in kabulüyle hayvanlara muamele dinin kutsal bir gereği olarak değerlendirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra batılılaşma çabaları çerçevesinde Avrupa ülkeleri rol model alınarak Osmanlı Devleti'nde de hayvanlar şehirden uzaklaştırılmaya başlanmıştır. Bu eylemler insan-hayvan arasındaki dostane ilişkinin zedelenmesine neden olmuş ve hayvanseverleri harekete geçirmiştir. Hayvanlara kötü muameleye son vermek, toplum içindeki eski itibarlarını kazandırmak üzere Himaye-i Hayvanat Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet, harp yıllarında silah, sedye taşımak, düşmanla iletişim sağlamak gibi stratejik vazifelerde kullanılan ve savaşın olumsuz şartlarından etkilenen hayvanların durumuyla da ilgilenmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hayvan hakları, Himâye-i Hayvânât Cemiyeti, hayvanlara yaklaşım, sokak hayvanları, sürgün ve itlaf, savaş meydanlarındaki hayvanlar.

ANIMAL RIGHTS DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD (1908-1918)

Abstract

Central Asian Turks received a great support from animals in their struggle for survival. Living with animals in the nature was left voluntarily. With the acceptance of Islam, treatment of animals was considered as a sacred requirement of religion. After the Second Constitution was declared in 1908, within the frame of westernization attempts, the European cities were considered as ideal cities and the animals were deported from the downtowns of the Ottoman settlements. These actions damaged friendly relationship between humans and animals and it activated animal lovers. In order to put an end to the mistreatment of animals and to restore their old reputation in the society, Himâye-i Hayvânât Cemiyeti was established. The society tried to help the animals that were used for strategic missions like carrying guns, stretching injured or dead and contacting with the enemy during the war and exposed to difficult conditions of war.

Keywords: Animals on battlefields, animal rights, approach to animals, exile and culling, Himâye-i Hayvânât Cemiyeti, street animals.

Giriş

Türkler yerleşik hayata geçmeden önce de hayvanların Türk toplumundaki yeri ve önemi büyüktür. Türkler için hayvanlar arkadaş, değerli

* Öğr. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Deniz Harp Okulu, dcansiz@dho.msu.edu.tr.
ORCID 0000-0002-2084-9349

bir besin ögesi, binek aracı, güçlü bir savaş unsuru ve aynı zamanda ekonomik kazanç kaynağı olmuştur.

Türklerde hayvanlara verilen değer zamanla öylesine derinleşmiştir ki bazı Türk boyları hayvanlardan türediklerini savunmuştur. Bu durum Türk edebiyatına da yansımış, efsane ve destanlarda hayvanlar kahraman olarak sembolize edilmiştir.¹ Yine minyatürlerde, motiflerde, heykel ve mezar taşlarında, takvimlerde, şahıs ve yer isimlerinde sık sık hayvan figürlerine yer verilmiştir.² Eski Türkler at, koyun, sığır, manda, keçi, deve gibi hayvanları çeşitli amaçlarla kullanmıştır.³ Bilhassa at bozkır kültüründe ayrı bir yer tutmuştur. Bozkırda zenginlik eldeki at sayısı ile ölçülürken, ticarî ilişkilerde de at ön plana çıkmıştır. Hunlar döneminde başlatılan at ihracatı Göktürkler ve Uygurlar döneminde devam ettirilmiştir. Göçebelikte ekonomik ve ticarî anlamda kullanılan at aynı zamanda yeri doldurulamayan bir savaş aracı olmuştur.⁴ Süvari tekniğini keşfeden, ata binen ilk kavim Türkler olmuştur. Çinliler ve Avrupalı kavimler ata binmeyi Türklerden öğrenmiştir. Türklerin zamanla geniş sahalara hükmetmesi at sayesinde mümkün olmuş, devlet at üzerinde kurulmuş ve yönetilmiştir.⁵ Türkler için önemli olan hayvanlardan biri de güvercindir. Günümüzde halen özellikle Konya'da yetiştiriciliğine devam edilen Selçuklu güvercinlerinin Orta Asya'dan getirildiği bilinmektedir.⁶ Haberleşme maksadıyla kullanılan güvercinler, ilerleyen yıllarda Osmanlı saraylarında ayrıcalıklı bir yer edinmiştir.⁷

Türk kültüründe hayatın içindeki bu birliktelik zamanla yapı mimarisine de yansımıştır. Vakıf olarak kurulan kervansaraylar yolcuların yanı sıra hayvanlarının da rahatça barınacağı yerler olarak inşa edilmiştir. Kervansaraylarda hayvanların bakımı ücretsiz olarak yapılmış ve hasta hayvanların tedavileri için daimî baytarlar bulundurulmuştur. Yine

¹Levent Doğan, "Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* (2001), S. 12, s. 615.; Atlar hakkında 16. yüzyılda Osmanlı mahkeme kayıtlarına yansıyan örnekler için Bkz. Nurdan Kırmıoğlu, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Mahkeme Kayıtlarında Atların Korunması", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 7/2 (2017), s.95-109.

² Çağrı Çağlar Sinmez, Aşkın Yaşar, "Türk Atçılık ve Biniciliğinin Dünya Medeniyetine Katkıları", *At Hekimliği*, (Ed. Ender Yarsan), Ankara 2019, s.1.

³Hayvanların kullanım alanları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, C.II, Ankara 2003, s.135-139.

⁴Veli Ünsal, Ferdi Akyün, "Bozkır Kavimlerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 2021, 5(1), s.156.

⁵S. Koca, *a.g.e.*, s. 133.

⁶Konya'da güvercin yetiştiriciliği hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mahmut Sural, "Konya'da Kuşçuluk ve Kuşçular", *I. Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, S.352, s.8483-8486.

⁷Türk kültür tarihinde güvercinin yeri ve önemi için Bkz. Orhan Yılmaz, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, Ankara 2012, s.23-32.

kervansarayların içinde hayvanların her türlü ihtiyacını karşılayacak erzak ambarları, ahırlar, samanlıklar kurulmuş, hayvanların su ihtiyacını karşılamak için yalıklar, nallamak için nalbantlar dahi yer almıştır. Kervansaraylarda yazın kapalı mekânlarda hayvanlar, açık mekânlarda ise insanlar ve arabalar konaklamıştır.⁸

Bu çalışmada öncelikle Orta Asya kültürü ve tarih boyunca kurulan Türk devletleri içerisinde Türklerin çevre, doğa ve hayvanlara karşı tutumu değerlendirilmiştir. Ardından makalenin esasını teşkil eden II. Meşrutiyet dönemi çerçevesinde hayvanların şehir içindeki yeri, işlevi, konumu ile İttihat ve Terakki'nin hayvanlara yaklaşımı ele alınmıştır. Bu süreçte hayvan haklarına dair gelişmeler, harp meydanlarındaki hayvanların sağlık durumu, kıtlık, açlık ve salgınların hayvanlara etkileri gibi hususlar yakından incelenmiştir. Araştırmada dönem basını, ilgili literatür ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden istifade edilmiş, bilimselliğe uygun, tarafsız bir bakış açısı kullanılmıştır.

1. Osmanlı Devleti'nin Hayvanlara Yaklaşımı

Osmanlı Devleti'nde doğal çevreye ve canlılara yaklaşımı fiziksel şartlar ile ihtiyaçlar kadar inanç ve kültür sistemi de belirlemiştir. Hayvanlara daha bağımlı bir şekilde yaşayan göçebe Orta Asya halklarının kültürü, Osmanlı Devleti'nde doğaya, canlılara ve Allah'ın yarattığı tüm varlığa hoşgörüyle, merhametle bakan İslam inancı ile birleşince kendine münhasır bir sistem meydana gelmiştir. Değerli birer besin kaynağı olmaları, tarımsal üretimde ve taşımacılıktaki mühim rollerinin yanı sıra Kuran-ı Kerim'deki tanımlamalar ve Hz. Muhammed'in hayvanlara yaklaşımı⁹ onlara karşı hassasiyeti arttıran diğer öğeler olmuştur.¹⁰ Dolayısıyla Osmanlı döneminde devam eden hayvan sevgisi, aynı zamanda dinin bir gereği sayılmıştır. Hayvanlar özellikle Rönesans döneminde Avrupa'da aşağılanırken Türkler tarafından el üstünde tutulmuş, sinek, pire, bit gibi canlılar dahi günah olarak görüldüğü için öldürülmemiştir.¹¹ Hayvanların beslenmesi için "mancacılık" adı verilen ayrı bir meslek grubu oluşturulmuş, böylece sokaklarda uzun bir sıraya dizilen ciğer, dalak

⁸Gülçin Ürgüplü, *Derin Ekoloji Bağlamında Kentte Sokak Hayvanlarıyla Birlikte Yaşamak Olgusunun İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 60.

⁹İslam dininin hayvanlara yaklaşımı hakkında detaylı bilgi için Bkz. Murat Sarıçık, "Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Adetlerine Son Verilmesi", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/2, S.33, s.61-86; İrvin Cemil Schick, "Müslüman Türkler ve Köpek", *Toplumsal Tarih*, S.310, Ekim 2019, s.24-32. Hayvanlarla ilgili hadisler, İslam hukukunda hayvan hakları hakkında detaylı bilgi için Bkz. İsmet Sungurbey, *Hayvan Hakları*, İstanbul 1993, s. 147-226.

¹⁰Mehmet Mert Sunar, "Hayvanlar", *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, İstanbul 2015, s.193. Taşımacılıkta kullanılan hayvan örneği için Bkz. Ek-4.

¹¹G. Ürgüplü, *a.g.t.*, s.49.

benzeri sakatatlar ile bilhassa köpekler beslenmiştir.¹² Doğa ve hayvanlara gösterilen nezaket, önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı mimarisinde de yer bulmuştur. Suluklar, cami ve mezarlıklardaki kuş evleri,¹³ hayvan hastaneleri bu nezaketin birer tezahürleridir.

Müslüman hayvanseverlerin, hayvanların ihtiyaçları için kullanılmak üzere bağışladığı miraslar Batılı seyyah ve yazarları oldukça şaşırtan eylemler olarak kayıtlara geçmiştir. Yük hayvanlarına fazla yük yüklenmesi hakkındaki fetvalar, aşırı yükten dolayı hayvanlara ızdırap çektiren kişilere aynı yükü taşıtmak tarzındaki yaptırımlar da Batıyı şaşırtan diğer uygulamalar olmuştur. Osmanlı Devleti'nde hayvanlara zarar verecek girişimlerin önüne geçmek için zaman zaman kanunnameler çıkarılarak birtakım önlemler alınmaya çalışılmıştır. 15. yüzyılda II. Bâyezid döneminde hazırlanan Bursa, İstanbul ve Edirne İhtisâb Kanunname'lerinde hayvanlara ağır yükler taşıtırılmaması ve beslenmelerinin usulünce yapılması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁴ Fermanlarda da aşırı yük sorunu ve hayvanların çalışma süreleri hakkında hükümler yer almıştır. Divan defterlerinde bulunan 1587 tarihli bir fermana, at, katır, beygir hamallarının zayıf ve güçsüz hayvanlara yük taşıttığı, kötü semer kullandığı, hayvanların yüklerinin taşıyabileceklerinden çok ve dengesiz olduğu vurgulanarak durumun düzeltilmesi istenmiştir.¹⁵ İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde bulunan 18. yüzyıla ait fermanlarda ise, yük taşıyan hayvanlara ağır yük yüklenmemesi, bu hayvanların çalışma saatlerinin düzenlenmesi ve Cuma

¹²Metin Menekşe, "Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul'unda Köpekler", *Social Sciences Studies Journal*, Vol 4, Issue 28, s.6321.

¹³Osmanlı döneminde inşa edilen kuş evleri, Orta Asya'dan getirilen kültür öğelerinin İslamiyet'le birleşmesi sonucunda oluşan ortak sentez ürünüdür. Bkz. Meltem Özçakı, "Geleneksel Kuşevleri ve Yeni Uygulamalar İçin Bir Öneri", *SDÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Haziran 2020, C.13, S.25, s.345.; Mermer, taş, tuğla, kiremit gibi çeşitli malzemeler kullanılarak yapılan kuşevleri hem inşa edildikleri dönemin mimari özelliklerini hem de hayvanlara karşı gösterilen merhamet ve sevgiyi yansıtmaları bakımından önemli yapılarıdır. Bkz. Rahşan Özen, "Bird Shelters in Turkey: Birdhouses and Dovecotes", *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.18, S.6, s.1080.

¹⁴G. Ürgüplü, *a.g.t.* s. 49-50. Bursa İhtisab Kanunu'nda; "Ve eskiden kanun öyle imiş ki bir nalbant hayvan ayağına mih değirip sakatlar ise iyi oluncaya kadar timarını nalbant yapar ve yemini kendi yanından verirmiş. Bu eski karar aynen kabul edildi". "Ve hamallar nalsız at kullanmayıp bağ yükünün iki yükünden ziyade getirmeyecek. Katır odununun uzunluğu üç karış, deve odunu altı karış olur. Ve Uludağ'dan nasıl yükletilmiş ise şehre o halde gelirdi. Halen bölünüp kısa kesilirmiş. Menedilip eski kanun kararlaştırıldı" denilmektedir. İstanbul İhtisab Kanunu'nda da nalbantlara ilişkin hüküm aynen korunmuş; hamallara ilişkin olarak da "Ve ayağı yaramaz bârgiri işletmeyeler. Ve at ve katır ve eşek ayağını gözedeler ve semerin göreler. Ve ağır yük urmayalar; zira dilsüz canavardır. Her kangısında eksük bulunursa, sâhibine tamam etdüre. Eslemeyeni gereği gibi hakkından gele. Ve hammâllar ağır yük urmayalar, müte'aref üzerine ola" şeklinde bir düzenleme yer almıştır.

¹⁵Murat Sarıcık, "III. Murad Devrinden Hayvan Haklarıyla İlgili Bir Ferman", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, S.6, s. 69.

günleri çalıştırılmaması buyurulmuştur.¹⁶ 1813'te Sultan Reşad döneminde ve II. Meşrutiyet yıllarında da padişah fermanları ile İstanbul'da odun, kereste, kömür, kireç gibi eşyaları taşımak üzere görevlendirilen hayvanların güneşin doğuşundan ikinci vaktine kadar çalıştırılması ve hamalların yüklerini boşalttıktan sonra atların üzerine binmemeleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁷

Bu hassasiyet Batılı düşünür ve seyyahların dikkatini çekmiş, Osmanlı'da hayvanlara karşı gösterilen özel ilgiye eserlerinde yer vermişlerdir. Catherine Pinguet, Jean Thevenot, Baron de Tott, Lamartin gibi yazar ve diplomatlar eserlerinde Türklerin hayvanların bakım ve beslenmelerine özen gösterdiği, merhametle muamele ettiği, hayırsever olduğunu ve hayvanlarla barış içinde yaşadığını dile getirmişlerdir. Gözlemlerini bazen aşağılayıcı bir üslup ile bazen de şaşkınlıkla anlatan Batılı yazarlar, kendilerinde var olmayan bu hayvanseverliğin faydacılıktan kaynaklandığına inanmışlardır. Yemek artıklarını ve çöpleri temizledikleri için Türk halkının hayvanlara müsamaha gösterdiğini savunmuşlardır.¹⁸ Çünkü o yıllarda henüz Avrupa'da hayvan hakları kavramı gelişmemiştir. 1821'de İngiltere parlamentosunda atlara iyi davranılması hakkında sunulan bir yasa tasarısı "yakında sıra eşeklere, kedi köpeklerle gelecek" sözleriyle kahkahalar eşliğinde reddedilmiştir.¹⁹ Hemen her şehrinde Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin şubeleri bulunan İsveç'te dahi bargirlere fazla yük yüklenmemesi ve kırbaçla vurulmaması gibi uygulamaların başlaması ancak 20. yüzyılda gerçekleşmiştir.²⁰

Avrupa'da hayvan hakları hususundaki gelişmeler geç başlamasına rağmen hızlı ilerleme kaydetmiştir. 19. yüzyılda Fransa'da hayvan psikolojisi ve ahvalini incelemek için bir mektep inşa edilmiş,²¹ Almanya'da hayvanlara dair

¹⁶G. Ürgüplü, *a.g.t.* s.50. Uyarılara ve kanunnamelere rağmen şehir içinde arabacıların zaman zaman bargirleri fazla yükledikleri bu yüzden hayvanların yolda yığıldıkları gözlemlenmiştir. Bkz. Dr. Müller, "Türklerin Ruhiyatı Himâye-i Hayvânât", *İçtihad*, C.17, S.147.

¹⁷Güray Kırpık, "Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2013, C.2, S.3, s.229.

¹⁸G. Ürgüplü, *a.g.t.*, s.63-67. 19. yüzyılda bu tarz eylemlere Amerika ve Avrupa'da da rastlanılmıştır. 1819'da Washington'da çıkarılan bir kararname ile polise ve şehir sakinlerine keçi ve benzeri her hayvanı öldürme yetkisi verilmiştir. Sokak hayvanları üzerine çeşitli çalışmalar yapan Susan Strasser, 1830'da New York'ta sokak domuzlarının toplatılması için yük arabalarının görevlendirildiğini fakat başarısız olduğunu dile getirmiştir. 1842'de ise New York Daily Tribune Gazetesi'nde çıkan bir habere göre, domuzlar hem fakir halkın besin kaynağı olduğu için hem de büyük miktarda çöp tükettiklerinden itlaf edilmeleri fikri, halkın muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bkz. İ. C. Schick, *a.g.m.*, s.32.

¹⁹M. M. Sunar, *a.g.m.*, s.197.

²⁰"Tefekkür ve Tettebbu: Tekâmül-i İçtimai, İnsanların Hayvanlara Karşı Vezaiifi", *Şehbal*, C.1, s.23.

²¹"Hayvandaki Zekâ", *Ceride-i Baytariye*, 14 Mart 1318.

tüm detaylar hukukî düzenlemeler ile güvence altına alınmıştır.²² İtalya'da talim ve terbiye ile hayvanların insanlar için oldukça faydalı birer araç haline gelebileceği vurgulanmış,²³ Amerika'dan Londra'ya gönderilen bir mektupta bargirlerin yemlerine şeker ilave edilirse uzun yol seferlerine daha dayanıklı olacağı, zayıf bargirlerin de aynı beslenme tarzı ile sıhhat bulacağı bildirilmiştir.²⁴ Hayvanlar üzerine Avrupa'da artan ilmî, sıhhi, hukukî çalışmalar Türkiye'yi de etkilemiş ve bir süre sonra bu uygulamalar örnek alınmaya başlanmıştır. Gazetelerde sık sık Avrupa'daki Himâye-i Hayvânât Cemiyetlerinden ve hayvanlara karşı uygulamalardan ideal birer yaklaşım olarak bahsedilmiştir.²⁵

Osmanlı Devleti'nde hayvanlar zaman zaman farklı amaçlara da hizmet etmiştir. Bazı padişahlar hayvanları hediyeleşme aracı olarak kullanmıştır. Canlı olarak ele geçirilen aslan, fil, kaplan gibi hayvanlar hükümdarlar arasında birer hediyeleşme unsuru olabildikleri gibi gerektiğinde sergilenerek güç ve kuvvet sembolü olarak kullanılmışlardır.²⁶ Hükümdarlar ve soylular tarafından benimsenen avlanma merasimleri ise aslında bozkır kültüründen Osmanlı saraylarına sirayet etmiştir.²⁷ Hükümdarlar açısından avlanma merasimleri sadece saray erkânının katıldığı organizasyonlar olarak düşünülmemiş, hareket kabiliyetini geliştiren askerî bir tatbikat olarak da görülmüştür. Ancak zamanla sultanların askerî alanda faaliyetlerinin sınırlanması ve ordunun farklı bir hiyerarşik yapıya bürünmesi ile av seferleri padişahların keyifli vakit geçirdiği ve haşmetini sergilediği aktivitelere dönüşmüştür. 19. yüzyılda hayvan haklarına dair Batıda izlenen gelişmeler av sporuna karşı yeni bir yaklaşım getirmiş, av yasakları Osmanlı kanunnamelerinde hayvanları korumaya yönelik maddeler arasında yer almıştır.²⁸

²²"Almanya'nın Yeni Hayvanat Nizamı", *Ceride-i Baytariye*, 1 Kanun-ı Evvel 1315.

²³"Zekâ-yı Hayvanat", *Ceride-i Baytariye*, 1 Teşrinisani 1315.

²⁴"Bargirlere Şeker", *Ceride-i Baytariye*, 2 Mayıs 1316.

²⁵"Hayvanlara Binmek", *Servet-i Fünun*, C.33, S.842. Haberde Avrupa'da yük hayvanlarının nasıl yetiştirildiği anlatılmıştır. Buna göre fazla yumuşak ya da çok sert davranmak hayvanı itaatsiz hale getirdi. Onu uslu durmaya alıştırmak için başına bir çocuk bırakılırdı. Elinde ince bir değnekle hayvanın başucunda bekleyen çocuk, bargir çifte atmaya kalkarsa ona dokunarak ürkütür ve kötü davranışlarının önüne geçerdi. Ayrıca bargire binmeden 10-15 gün evvel önce üzerine kum dolu bir sepet bağlanır bu suretle hayvan ağırlık taşımaya alıştırılır daha sonra da üzerine insanlar binerdi.

²⁶M. M. Sunar, *a.g.m.*, s. 205.

²⁷Orta Asya'da avcılık yalnızca beslenme kaynağı değil toplumsal hayatın bir parçası idi. Avcılık yapan milletler pösteki, deri ve kuş tüyünden elbise, kürk, kalpak, çizme, serpuş yaparak ve bunları takas ederek geçinirlerdi. Bkz. V. Ünsal, F. Akyün, *a.g.m.*, s.158.

²⁸M. M. Sunar, *a.g.m.*, s.214. Türk tarihindeki diğer önemli spor dalları hakkında bilgi için Bkz. Aşkın Yaşar, Ferruh Dinçer, "Osmanlı Döneminde Atlı Sporlar", *Türkler*, Ankara 2002, s.616-624.

2. II. Meşrutiyet'in İlanından Önce Hayvanları Şehirden Uzaklaştırma Girişimleri

Batı'nın Osmanlı Devleti'ne yönelttiği eleştirilerin zeminini hayvanların şehirden uzaklaştırılması, sürülmesi ve hayvanları itlaf yöntemleri oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nde sokak köpeklerini ilk uzaklaştırma girişimi 16. yüzyılda meydana gelmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Lütfi Paşa ikinci kez Şam Valisi olduktan sonra şehirdeki köpeklerin itlaf edilmesini emretmiştir. Ardından Sultan I. Ahmet döneminde, Sadrazam Nasuh Paşa sur içindeki köpekleri topluca Üsküdar'a sürdürmüştür.²⁹

19. yüzyılın başlarında II. Mahmut döneminde sokak köpeklerinin bir İngiliz vatandaşına saldırarak ölümüne sebep olması İngiltere Büyükelçiliği tarafından şiddetle protesto edilmiş ve olay neredeyse diplomatik bir krize dönmüştür. Sultan bu olayın ardından köpeklerin Marmara Denizi'nde ıssız bir adaya nakledilmesini emretmiştir. Hava şartlarının elverişsizliği nedeniyle tekneler kıyıya sürüklenmiş ve söz konusu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Halkın baskısı nedeniyle padişah aynı hamleyi tekrarlama fırsatı bulamamıştır. Köpeklerin adaya götürülmesi Sultan Abdülaziz döneminde gerçekleşmiştir. Fakat hayvanların naklinden kısa bir süre sonra Çemberlitaş'tan Gedikpaşa'ya uzanan büyük bir yangın çıkmış ve bu yangın köpeklerin sürülmesine karşı Allah'ın verdiği bir ceza olarak yorumlanmıştır. Halkın tepkileri neticesinde köpekler adadan geri getirilmiştir.³⁰

Sultan II. Abdülhamit döneminde Kaiser II. Wilhelm'in 1889 yılında İstanbul ziyaretinden hemen önce köpeklerin sokaklardan arındırılması meselesi tekrar gündeme gelmiş ancak halk bu fikre yeniden karşı çıkmıştır. II. Abdülhamit döneminde Rusya elçiliği başta olmak üzere bazı elçilikler Boğaziçi'nde yazlık sarayları etrafındaki köpeklerin itlaf edilmesini talep etmişse de istekleri padişah tarafından geri çevrilmiştir. Rus elçiliğinin istekleri yerine getirilmezse köpekleri avlatacakları yönündeki tehdit içeren ısrarcı tavırları II. Abdülhamit'in bu konudaki fikrini değiştirmemiştir. II. Abdülhamit döneminde hayvan itlafı için öne sürülen en mühim gerekçe kuduz hastalığı olmuştur. İstanbul'da II. Abdülhamit döneminde köpek ısırmasından kaynaklanan bir kuduz vakası görülmesi de padişah bu ve benzeri taleplere karşı sadece kuduz köpeklerinin itlafı için gerekli tedbirlerin alındığını belirtmiştir.³¹ Bununla birlikte bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye çok önem verildiğinden çeşitli girişimler başlatılmıştır. Kuduz hastalığının tedavisi için

²⁹İ. C. Schick, *a.g.m.*, s.24.

³⁰Taner Timur, "Köpekler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.5, s.88; İrvin Cemil Schick, "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlafı: Bir Mekân Üzerine Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih* (Ağustos 2010), S.200, s. 31.

³¹M. M. Sunar, *a.g.m.*, 221- 223.

Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden Hünkâr, Pasteur'ün 1885'te bilim dünyasına tanıttığı kuduz aşısının ayrıntılarını öğrenmek ve Osmanlı coğrafyasında da uygulanmasını sağlamak için Paris'e veteriner hekimler göndermiştir. Kısa bir süre sonra da İstanbul'da "Da'ül-kelb Tedavihanesi" adı altında bir hastane açılmıştır. Böylelikle dünyadaki üçüncü kuduz enstitüsü İstanbul'da kurulmuştur. Osmanlı Devleti sadece hayvanların beslenme ve bakımlarıyla değil tedavileriyle ilgili girişimlerde de dünyadaki öncüler arasında yerini almıştır.³²

II. Abdülhamit döneminde halk arasında hayvanların hastalık yaydığı inancı kuduz enstitüsünün kurulmasından sonra da devam etmiştir. Bu dönemde Kasımpaşa ve Hasköy civarında yayılan hastalığın barakalarda hayvan beslenmesi ve sağlıklı hayvanların kesilmesinden kaynaklandığı tespit edilerek belediye ve yetkililerce gerekli tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır.³³ Hem hayvanlardan insanlara geçen hastalıkların hem de insanlar arasında görülen hastalıkların en önemli nedeninin kirlilik olduğu vurgusu da sık sık yapılmıştır. Beden temizliği ve çevre temizliği sağlanırsa hastalıkların görülmeyeceği, mikropların temiz memleketlere girse bile yaşayamayacağı dile getirilmiştir.³⁴

Sultan II. Abdülhamit'in hayvanlara yaklaşımında onlara karşı sevgisi ve merakı etkili olmuştur. II. Abdülhamit saltanatının son yıllarına kadar Yıldız Sarayı'nın çeşitli alanlarında kafes, kümes ve ağıllarda değişik türlerde hayvanlar bulundurmuş, sarayda aslanhane, geyikhane, ceylanhane, sülünlük, koyun ağılı gibi yapılar inşa ettirmiştir.³⁵ Sultan ayrıca tahta çıktığı ilk yıllardan itibaren posta güvercinleriyle de yakından ilgilenmiş ve güvercinler aracılığıyla çeşitli bölgelerde bir haberleşme ağı kurmayı düşünmüştür. Söz konusu yıllarda Avrupa'da yaygın şekilde kullanılan posta güvercin şubelerinin bir benzerini Osmanlı Devleti'nde kurmak isteyen Hünkâr, 1902'de bir nizamname yayınlamıştır. Nizamnamede güvercin postalarının yalnızca savaş dönemlerinde muhasara altına alınan alanlarda kullanılacağı belirtilmişse de böyle bir teşkilatın kurulamadığı tespit edilmiştir.³⁶

3. II. Meşrutiyet'in İlanından Sonraki Gelişmeler

³²Cihan Özgün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Dâü'l-Kelb (Kuduz Hastalığı)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/2, 2017, s.501-502.

³³BOA.DH.MKT.821.49.

³⁴Dr. Galip Ata, "Sihhi İçtima, Temizlik", *Şehbal*, C.2, S.317.

³⁵II. Abdülhamit'in hayvan merakı, sarayda bulundurduğu hayvan türleri ve sayısı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Diren Çakılcı, "Sultan II. Abdülhamit'in Hayvan Merakı: Yıldız Sarayı'nda Kuşluk-ı Hümayun Teşkilatı", *Tarih Dergisi*, S.68, İstanbul 2018, s.57-100.

³⁶Ramazan Erhan Güllü, "19-20. Yüzyıllarda Avrupa'da ve Türkiye'de Askerî Posta Güvercini Kullanımı", 2020, *Belleten* (84/301), s.1193-1197.

3.1. Hayırsız Ada Olayı

19. yüzyılda İstanbul'da yaklaşık 40-50.000 kadar köpek mevcuttu. Şehirde köpeklerin sorun olarak görülmeye başlanması şehrin modernleştirilmesi çabalarına dayanıyordu. Bu döneme kadar köpeklerin şehirde temizlik, güvenlik, sağlıkla ilgili toplumsal işlevleri vardı. İstanbul köpekleri geceleri kendi mahallelerine gelen yabancılara saldırarak bir nevi zabıta görevini üstlenirken, kapı ve pencerelerden atılan yemekleri yiyerek çöp sorununu ortadan kaldırır dolayısıyla kamu sağlığına da katkıda bulunurdu.³⁷ Fakat 19. yüzyılda değişen şehircilik anlayışıyla birlikte köpekler kentteki aslı unsur olmaktan çıktı. Avrupa kentlerine benzetilmek istenen İstanbul köpeklerden arındırılmıyordu.³⁸ Çünkü şehirlerde köpeklerin varlığı, "yoksulluk, derbederlik, şarklılık" anlamlarına geliyordu.³⁹ Köpeklerin varlığıyla şehirleşme olgusu öylesine bütünleştirilmişti ki şehrin başına bela olan köpekleri ortadan kaldırmak adeta rejimin iyi çalışıp çalışmadığının bir ölçütü idi.⁴⁰

Bu anlayışı benimseyen aydınlar köpeklerin şehirlerden uzaklaştırılması için basın aracılığıyla çağrılarda bulundu. Dönemin önemli simalarından Dr. Abdullah Cevdet 1909'da sokaklarda yerlerde serilen murdar köpeklerden ve bunların havlamaları yüzünden gece deliksiz bir uykuya hasret kalındığından bahsederek, "böyle bir memleketin sakinleri nasıl gelişmiş devletler düzeyine çıkmaya yüz bulabilirler" sözleriyle mevcut durumdan yakındı.⁴¹ Aynı şekilde İbrahim Şinasi de "İstanbul Sokaklarının Tenviri ve Tathiri Hakkındadır" başlıklı makalesinde köpek sorununu ele alarak şehrin çağdaşlaşması için köpeklerin yok edilmesi gerektiğini iddia etti. Köpek itlaflarına ve sürgünlerine genellikle temizlik, sağlık, şehir düzeni ve asrileşme-batılılaşma gerekçe gösterilirken İrvin Cemil Schick konuyu farklı bir biçimde ele aldı. Schick, itlaf

³⁷T. Timur, *a.g.m.*, s.88., Batılılar arasından aşırı köpek nüfusu meselesine çözüm getirmek için Osmanlı Devleti'ne farklı projeler sunanlar olmuştur. Kuduz üzerine çalışmalar yapan ve sokak köpekleriyle özel olarak ilgilenen hekim Paul Remlinger bu isimlerden birisidir. Köpeklerin kamu sağlığını tehdit ettiğini öne süren Remlinger köpeklerin verem, uyuz ve çeşitli parazit hastalıklarına neden olabileceğinden bahisle şehrin köpeklerden arındırılması gerektiğini savunmuştur. Remlinger bu arındırma işleminin bir ihaleyle taşeronla verilmesini ve gece yakalanan köpeklerin yüzer yüzer gaz odalarında telef edilmesini teklif etmiştir. Bkz. Catherine Pinguet, *İstanbul'un Köpekleri*, (Çev. Saadet Özen), İstanbul, 2009, s.14-15; Ekrem Işın, *Dört Ayaklı Belediye: İstanbul'un Sokak Köpekleri*, İstanbul 2016, s.35-36.

³⁸Ümit Sinan Topçuoğlu, *İstanbul ve Sokak Köpekleri*, İstanbul 2010, s. 45.

³⁹E. Işın, *a.g.e.*, s.61.

⁴⁰Palmira Brummett, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, İstanbul 2003, s.420.

⁴¹Makale hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Ayşe Menteş Gürler, Ali Yiğit, "Dr. Abdullah Cevdet'in İçtihad Dergisi'nde Yayınlanmış Makalesi: İstanbul'da Köpekler", *Toplumsal Tarih*, Kasım 2011 (215), s. 66-71.

nedenini mekân üzerinde çekişme olarak belirledi. O'na göre Osmanlı toplumunun daha eski dönemlerde sokakla pek teması yoktu. Sokaklara köpekler hakimdi ve adeta sokakların nöbetçisi idi. Fakat bir süre sonra metropolleşme ile klasik mahalle yapısı bozulup şehir içi hareketlilik arttı yani ilişkiler mahalle sınırının dışına taşdı. Böylelikle köpekler işlevsiz hale geldi ve onlardan kurtulmak gerektiği düşüncesi doğdu.⁴²

Nihayetinde bu ve benzeri yaklaşımlar 1910'da gerçekleştirilen sokak köpekleri operasyonunu beraberinde getirdi. Dönemin İstanbul Belediye Başkanı Suphi Bey⁴³ İstanbul'daki sokak köpeklerinin toplatılması emrini verdi. Halk en başta bu çağrıya karşılık vermemişse de köpek başına koyulan dolgun ücret içeren teşviklerle yavaş yavaş köpekler toplanmaya başlandı.⁴⁴ İlk etapta sokak köpeklerinin Topkapı dışındaki hendeklerde tutulmasına karar verildi fakat Topkapı'da tutulan köpekler zamanla parmaklıkları kırmaya başladı. Köpeklerin sayısı arttıkça alanın yetersizliği anlaşıldı üstelik Topkapı civarında yaşayan halk hem yaydıkları koku hem de çıkardıkları sesler yüzünden köpeklerden şikâyet etmeye başladı. Bunun üzerine toplanılan köpeklerin Hayırsız Ada'ya gönderilmelerine karar verildi ve köpekler adaya nakledildi.⁴⁵

Köpeklerin Hayırsız Ada'ya sürülmesi Batılı seyyahların dikkatini çekti ve eserlerine konu oldu. Catherine Pinguet, "İstanbul'un Köpekleri" adlı kitabında konuyu ayrıntılarıyla ele alırken, o dönemde İstanbul'da öğretmenlik yapan misyoner P. Colomban da olaylara değindi. Colomban, başlangıçta Topkapı'ya yığılan hayvanların gece gündüz durmadan uluduklarını, hiç durmadan kapıştıklarını, birbirlerini parçaladıklarını ve halkın karşı çıkmasına rağmen sürgün kararının alındığını ifade etti. Sivriada'ya gönderilen köpeklerin sulanması için iki bekçinin görevlendirildiğini, etle beslenmeye alışkın olan hayvanların önlerine atılan ekmeğe tenezzül etmediği ve birbirlerini yediklerini, zamanla hayvan cesetleri yüzünden adaya çıkmanın imkânsız hale geldiğini belirtti.⁴⁶ Köpeklerin adaya naklinden sonra adada onları ziyaret eden halkın gözlemleri Colomban'ın bazı tespitlerini doğrular nitelikte idi. Ada iskelesinin etrafını her renkte köpeklerin sardığını dillendiren halk, üçü-beşi bir araya toplanan köpeklerin önlerine atılan yiyeceği paylaştıklarını ve belediye tarafından görevlendirilen bekçilerin adadaki kuyudan su çekerek köpekleri suladıklarını dile getirdi. Ayrıca etrafta çok fazla sinek olduğundan ve şehrin dışında dahi köpeklerin kokusuna dayanamadıklarından adadan ayrılmak

⁴²İ. C.Schick, *a.g.m.*, s. 24-25.

⁴³Bkz. Ek-1.

⁴⁴M. M. Sunar, *a.g.m.*, s.225.

⁴⁵BOA.DH.MUİ. 97-2.8. Lef. 1-6; Berfin Melikoğlu, "Türkiye'de Kurulan İlk Hayvanları Koruma Derneğinin Tarihsel Gelişimi", *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 80 (2009), s.38.

⁴⁶C. Pinguet, *a.g.e.*, s.11-12.

zorunda kaldıklarını belirtti.⁴⁷ Bir süre sonra İstanbul halkından gelen tepkiler sonucunda köpeklerin bir kısmı adadan kurtarıldı fakat adada kalan köpeklerin sayısı hala fazlaydı. Bu köpekler adada ölüm kalım savaşı verirken sanayicilerin dikkatini çekti, Fransız bir iş adamı bunlardan elde ettiği deri, kemik tozu, gübre malzemesi ve yağ gibi unsurları Marsilya'ya ihraç etti.⁴⁸ Batılılar hazırladıkları itlaf raporlarında köpekleri ekonomik getirileri üzerinden değerlendirip, derisi, kemikleri, kılları, yağı, kasları vs. için ayrı ayrı fiyat biçti.⁴⁹

İttihat ve Terakki döneminde bir daha toplu bir köpek itlafı ya da hayvanları şehirden uzaklaştırma gibi eylemler görülmedi. Fakat 1912-1914 yılları arasında İstanbul Belediye Başkanı olan Cemil Topuzlu anılarında, köpeklerin Hayırsız Ada'ya nakillerinden sonra da İstanbul'daki 30 bin kadar sokak köpeğini yavaş yavaş itlaf ettiğini beyan etti.⁵⁰ Topuzlu anılarında hayvanlarla ilgili başka bilgiler de sundu. O yıllarda İstanbul'da her sokak başında yüzlerce köpek bulunduğunu, nakliyatın at, merkep tarzı hayvanlarla yapıldığını ve hayvanların akşama kadar bıraktığı gübrelerle şehrin kirlendiğini dile getirdi. Ayrıca insanların çöplerini gelişigüzel sokaklara attığını ve çöplerin de köpekler tarafından dağıtıldığını ifade etti.⁵¹ Nakliye işlerinde çalıştırılan çok zayıf ve sakat hayvanların yerine, dinç katır ve beygirler alındığı da Topuzlu'nun anılarında yer aldı.⁵² Görüldüğü gibi itlaf hadisesinden sonra da şehirde köpeklerin sayısı hala fazlaydı ve benzer şikâyetler devam ediyordu. Aslında İttihat ve Terakki'nin farkı kendisinden önce defalarca kez girişimde bulunulan fakat başarısız olan bir eylemi gerçekleştirmektir.⁵³

3.2. Hayırsız Ada Olayına Tepkiler

İstanbul köpeklerinin Hayırsız Ada'ya nakli sonrasında hayvanların adada maruz kaldığı kötü şartlar yurtiçinde ve Avrupa'da yankı uyandırdı, hayvanseverlerin tepkisini çekti.

İstanbul halkı arasında köpeklerin şehir manzarasının karakteristik bir parçası olduğunu düşünen ve bilhassa temizlik noktasında köpeklerin yararlı olduklarını savunanlar olduğu gibi, etrafa yayılan çöplerle birlikte köpeklerin de belediye tarafından ortadan kaldırılması gerektiğine inanan kitleler

⁴⁷Kara Batak, "İstanbul'un Çarpa Menfilleri Hayırsız Adada", *Servet-i Fünun* (30 Haziran 1910), C. 39, S.995.

⁴⁸T. Timur, *a.g.m.*, s.89.

⁴⁹E. Işın, *a.g.e.*, s.62.

⁵⁰Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul 2002, s.124.

⁵¹C. Topuzlu, *a.g.e.*, s.112-113.

⁵²C. Topuzlu, *a.g.e.*, s.127.

⁵³İ. C. Schick, *a.g.m.*, s. 31.

vardı.⁵⁴Bu çerçevede basına yansıyan haberlerde de halk arasındaki görüş ayrılığı açıkça ortada idi. Köpeklerin şehirden uzaklaştırılmasını savunanların başlıca gerekçesi bilhassa kış aylarında halka yakından temas eden köpeklerin sayısının fazlalığıydı. Bu yüzden şehirler köpeklerden temizlenmeliydi fakat bu temizliğin yapılma şekli yanlıştı. Halka göre belediye köpeklerin şehirden uzaklaştırılması hususunu öncelikle halkla istişare edip, nakil sonrasında hayvanları birbirine kırdırmak yerine birkaç dakika içinde onları itlaf etmeliydi. Belediyeye muhalefetin diğer nedeni de hayvanların toplatılması işinin bir ödüle, yevmiyeye bağlanması hususu idi. Belediyenin milletin parasını bu tarz işlere kullanması halk nazarında hoş karşılanmamıştı.⁵⁵

Köpeklerin şehirden uzaklaştırılmasına hoş bakmayan İstanbulluların gerekçesi ise, bu girişimi hayvanların doğal yaşam tarzına kabul edilemez bir müdahale olarak gördükleri içindi.⁵⁶ Zira bu yıllarda Türkiye’de hayvanlara karşı kaba muamele, dayak, yaralama ya da işkence gibi eylemler Almanya ve diğer ülkelere kıyasla nadiren görülmekteydi. Köpeklerin başına gelen bu talihsiz olaydan belediye sorumlu tutularak, tanzifat usulünün getirilmesiyle sokak temizliğinde artık köpeklere ihtiyaç kalmadığından bu hayvanların gözden çıkarıldığı iddia ediliyordu. Hayvanların Marmara’da gayri meskûn bir adaya götürülerek aç, susuz ölüme terk edildiğini, Kur’an-ı Kerim’in hayvanların hamisi olduğu halde bu eylemin izahının olmadığı vurgulanıyordu.⁵⁷ Ayrıca Türk örf ve adetlerine göre aslında hayvanlara bakmanın, onları himaye etmenin, ihtiyaçlarını sağlamanın insanlık görevi olduğu gazetelerde ifade ediliyordu. Bilhassa soğuk kış aylarında karla kaplı sokaklarda yiyecek bulmakta zorluk çeken aciz hayvanlara yiyecek, yem götürmenin insanlık vazifesi olduğu dile getiriliyordu. Bu görevleri Himâye-i Hayvânât Cemiyetlerinin halka hatırlatması gerektiği de ifade edilerek bu konuda İsveç şehri örnek gösteriliyordu.⁵⁸

⁵⁴Palmira Brummett, *a.g.e.*, s.420.

⁵⁵Halk, “Belediyenin işi dükkânlardan, evlerden atılan çöpleri menetmek, sonra da bu çöpleri temizlemekle görevli köpekleri temizlemektir” şeklindeki sözlerle belediyeyi eleştirmiştir. Ayrıca Hindistan’da bilhassa Buda mezhebine mensup halkın Avrupa’yı “Hayvanat Cehennemi” olarak nitelendirdiklerini ifade ederek, şimdi Avrupa bu unvandan sıyrıldı da İstanbul şehri mi hayvanat cehennemi oldu sözleriyle bu hadiseye karşı çıkmıştır. Bkz. M. Safvet, “İstanbul Köpekleri Hakkında, İstanbul’daki Köpeklerin Hayırsız Adaya Nakli”, *Beyan-ül Hak* (8 Ağustos 1910), C.2, S.72.

⁵⁶G. Ürgüplü, *a.g.t.*, s.70-71.

⁵⁷“Türklerin Ruhîyyatı, Himâye-i Hayvânât Türklerin Nezaketi ve Kabilîyetleri”, *İçtihad*, C.17, S.147.

⁵⁸İsveç’in hemen hemen tüm şehirlerinde Himâye-i Hayvânât Cemiyetlerinin yer aldığı, bu cemiyetlerin çeşitli konferanslar düzenleyerek mekteplerdeki çocuklara hayvanları sevmenin başlı başına yeterli olmadığı, onlara bakmak ve beslemenin de insan sorumluluğunda olduğu

İttihat ve Terakki Fırkası'nın öncülük ettiği Jön Türk hükümetine düşmanlık duyan gruplar da bu meseleyi dillendirdi. Mollalar, medrese talebeleri ve alt kademedeki bazı ulema zaman zaman İttihat Terakki'yi Batılılaşmayı ve geleneklerin bozulmasını teşvik etmekle itham etti.⁵⁹

Batı dünyası Türk halkının koruyucularını kaybetmek ve çöplerini temizleyen yardımcılarının olmak endişesiyle köpeklerin şehirden uzaklaştırılmasına karşı çıktıklarını iddia ediyordu.⁶⁰ Fakat Batılı seyyahların İstanbul halkının birlikte yaşadıkları köpeklere gönülden bağlı oldukları, onları beslemeye ve bakımlarına özen gösterdikleri şeklinde eserlerinde verdikleri bilgiler⁶¹ göz önüne alındığında halkın köpekleri sadece çöpleri temizledikleri için şehirde tutmak istediği yönündeki yaklaşım oldukça sığ kalmaktadır. Ayrıca yukarıda da izah edildiği gibi belediye tanzifat usulünü getirmesine rağmen İstanbul halkının bir kısmı köpeklere sahip çıkmaya devam etti. Yani İstanbul halkının sadece temizlik ve koruyuculuk gerekçesiyle köpeklere sahip çıktığı iddiası anlamsızdır.

Hayırsız Ada vakasına yurtdışından da tepkiler geldi. Yurtdışında sürgün hadisesinin duyulması Fransız karikatürist Sem'in Hayırsız Ada'ya giderek gördüğü manzarayı karikatürlerine yansıtması sonucunda gerçekleşti.⁶² Bu olay tüm dünya basınının ilgisini çekti ve Osmanlı Devleti'ne ard arda çekilen telgraflarla hadise protesto edildi.⁶³ Petersburg'daki Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin reis-i sanisi tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilen telgrafta Hayırsız Ada'ya bırakılan köpeklere daha şefkatli bakılması gerektiği aksi halde onları bu halde bırakmaktansa öldürülmesi gerektiği vurgulandı.⁶⁴ Benzer şekilde Alman kraliçesi de bir telgraf aracılığıyla tepkisini dile getirdi. Kraliçe telgrafta, "Müslümanların, Hristiyanların Büyük Allah'ı, bütün mahlûkatın haliki olan Cenab-ı Hak namına sizden istirham ederim ki İstanbul'un bedbaht köpeklerine ya hayat verin, ya da maruz kaldıkları ölümden daha merhametkarane bir ölüm bahşedin, bu hal-i hazırda göre bir merhamettir" sözleriyle adadaki hayvanların durumuna karşı duyduğu üzüntüyü ifade etti.⁶⁵ Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin Zürih şubesinden gelen

belirtiliyordu. Halka göre bu tarz eğitimler Türkiye'de de verilmeliydi. Bkz. "Tefekkür ve Tettebbu: Tekâmül-i İçtimai, İnsanların Hayvanlara Karşı Vezaifi" *Şehbal*, C.1, S.23.

⁵⁹ C. Pinguet, *a.g.e.*, s.18.

⁶⁰ E. Işın, *a.g.e.*, s.49.

⁶¹ Batılı seyyahların gözünden Türklerin hayvanlara ve köpeklere yaklaşımı hakkında bilgi için Bkz. M. Menekşe, *a.g.m.*, s.6326-6333.

⁶² C. Pinguet, *a.g.e.*, s.12.

⁶³ G. Ürgüplü, *a.g.t.*, s.70.

⁶⁴ BOA.HR.TO.540.52; B. Melikoğlu, *a.g.m.*, s.38.

⁶⁵ M. Safvet, "İstanbul Köpekleri Hakkında, İstanbul'daki Köpeklerin Hayırsız Adaya Nakli", *Beyan-ül Hak* (8 Ağustos 1910), C.2, S.72.

bir telgrafta ise, Dersaadet'teki sokak köpeklerinin adaya nakledilerek aç ve ilaçsız bırakıldıkları bu suretle hayvanların kötü bir hale mahkûm edildiği dile getirildi.⁶⁶

İngiltere basınında da Hayırsız Ada olayına yer verildi ve hayvanların çektiği eziyet tüm İngiliz halkına yansıtıldı.⁶⁷ İngiliz Subayı Sir Mark Sykes ile Fransız yazar Claude Farrere, İttihat ve Terakki'yi suçlayan yurt içindeki gruplar gibi düşünüyor ve bu işin sorumluluğunu tamamıyla Jön Türk hükümetine yüklüyordu.⁶⁸

Sürgün hadisesi Batı'da genel anlamda protesto edildi fakat hadiseyi olumlu bir gelişme olarak kaydedenler de oldu. 1911'de İstanbul'u ziyarete gelen Colombia'da Hint-İran dilleri profesörü olan A. V. Williams Jackson şehirde köpeklerin yok edilmesini memnuniyetle karşıladı. Ayrıca Constantinople Woman's College'da öğretmen olan Amerikalı Mary Mills Patrick uygar bir şehre yakışmayan köpekleri sokaklardan temizlediği için Jön Türk yönetimini tebrik etti.⁶⁹ Yerli ve yabancı basındaki eleştirilerin ortak noktası köpeklerin şehirden uzaklaştırılması ya da itlaf edilmesi değildi. Eleştirilen husus Jön Türklerin tercih ettiği yöntemdi. Aslında bu yöntemi icat eden ya da ilk deneyen Jön Türkler olmamakla birlikte hayata geçiren onlar olmuştu.⁷⁰

4. İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin Kuruluşu

Türkiye'de hayvanların korunmasına ilişkin ilk topluluk, "Şefkat Kolları, Arms of Mercy" adı altında Alice Washburn Manning öncülüğünde Robert Koleji'nin bazı öğretmen ve öğrencileri tarafından oluşturuldu. Bu topluluk 1912 yılında İstanbul'da düzenlenen boğa güreşi gösterilerinin yapılmasını engellemek üzere çeşitli girişimlerde bulundu. Hayırsız Ada itlafından sonra grupta sıkça hayvanları koruma derneğinin kurulması gerektiği ifade edildi ve güreş gösterileri hadisesi bu fikri uygulamaya geçirilmesinde etken oldu. İngiltere Büyükelçisi'nin eşi Lady Lowther'ın⁷¹ çalışmaları ile İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti, 1912 yılında Altıncı Daire-i Belediye⁷² adıyla anılan

⁶⁶BOA.HR.TO.540.65 Lef. 1-2; B. Melikoğlu, *a.g.m.*, s.38.

⁶⁷M. Safvet, "İstanbul Köpekleri Hakkında, İstanbul'daki Köpeklerin Hayırsız Adaya Nakli", *Beyan-ül Hak* (8 Ağustos 1910), C.2, S.72.

⁶⁸C. Pinguet, *a.g.e.*, s.19-20.

⁶⁹P.Brummett, *a.g.e.*, s.421;C. Pinguet, *a.g.e.*, s.19.

⁷⁰E. Işın, *a.g.e.*, s.45.

⁷¹LadyLowther hakkında bilgi için Bkz. Meliha Nur Çerçinli, "Foreign Women Affecting the Social Life of the Ottoman Empire at the Beginning of the Twentieth Century: The Case of Lady Alice Lowther /1873-1939)", *World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences*, Vol:15, No:6, 2021. Ayrıca Bkz. Ek-2.

⁷²İstanbul'da 1854 yılında Şehremaneti adıyla bir belediye teşkilatı kurulup İhtisap Nezareti ortadan kaldırılmıştır. 1857 yılında yayınlanan bir tebliğ ile tüm belediye dairelerinin bir anda kurulması mümkün olmadığından uygulamaya çok sayıda ecnebinin yaşadığı Galata ve

Beyoğlu Belediyesi bünyesinde kuruldu. Derneğin başkanı Ayan Meclisi'nden Hüseyin Hilmi Paşa, ikinci başkan ise Şura-yı Devlet Reisi Prens Said Halim Paşa ve Teşrifat-ı Umumiye Nazırı İsmail Cenani Bey'di. Veznedar Türkiye Milli Bankası Heyet-i İdare Reisi Sir H. Babington Smith, sekreterleri de Ayan Meclisinden Besarya Efendi ile Şura-yı Devlet azasından Yusuf Razi Beyefendi idi.⁷³ Yönetim kurulunda askerî ve sivil bürokratlar yer almakla birlikte bu üyeler cemiyet faaliyetleriyle yakından ilgilenemedikleri için derneğin günlük işlerini başkan sıfatıyla Lady Lowther yerine getirdi. İngiltere Elçiliği Müsteşarı Doktor F. G. Clemow veznedarlık, Alice Manning ise şefkat kollarıyla ilgili çalışmalarının devamı nedeniyle sekreterlik görevini üstlendi.⁷⁴

Merkezi İstanbul'da yer alan Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin ilerleyen yıllarda çeşitli şubelerinin kurulması planlandı. Cemiyet kendisini dînî ya da siyasî sıfatlarla tanımlamamıştı.⁷⁵ Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin üç amacı vardı. Cemiyetin ilk amacı, hayvanlara yapılan zulüm ve haksızlıkları engellemek ve hayvanların içinde buldukları kötü yaşam koşullarından olanaklar dâhilinde kurtarılmasına hizmet etmektir. İkinci olarak halk arasında, özellikle de çocuklarda, hayvanlara karşı adalet, iyilik ve hayırseverlik duygularını yaymak ve onları hayvanlara karşı iyi davranmaya alıştırmaktır.⁷⁶ Üçüncü amacı ise, hayvanları himaye eden Türk kanunlarının tatbikini temin etmek ve bu husustaki kanunların geliştirilmesine çalışmaktır.⁷⁷ Cemiyet bu amaçları gerçekleştirebilmek için aile içinde ve dışında eğitim öğretimi şart koşarak, üyelerce tanıklık edilen haksızlıkların teşhir edilmesini

Beyoğlu semtlerini kapsayan Altıncı Belediye Dairesi'nin kurulmasıyla başlanmıştır. Belediyelerin yaygınlaştırılmasındaki amaç yol, su, kaldırım, temizlik, sokak aydınlanması, kanalizasyon gibi kentsel yapı hizmetlerinin belediyeler aracılığıyla yapılmak istenmesidir. Bkz. İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm, Kentler ve Kentleşme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, S.28, s.883-884.

⁷³Derneğin üyeleri ise; Ayan Meclisinden Abraham Paşa, İsmail Hakkı Efendi, Ekrem Efendi, Şerif Ali Haydar Efendi, Damat Ferit Paşa, Mavrokordato Efendi, Şura-yı Devlet azasından Yusuf Razi Beyefendi, İstanbul Valisi İbrahim Beyefendi, Maarif Nazırı Emrullah Efendi, Adliye Nezareti Müşavir-i Sabıkı Kont Ostrogog, Şehremini Tefvik Beyefendi, Müze-i Hümayun Müdürü Halil Beyefendi, Hariciye Nazırım Asım Beyefendi, Ferik İzzet Fuat Paşa, Mirliva Mahmut Muhtar Paşa, Beyoğlu Mutasarrıfı Muhiddin Beyefendi, Ankara Mebusu Nusret Sadullah Beyefendi idi. Bkz. Berfin Melikoğlu, *a.g.m*, s. 39

Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin kuruluşu için ayrıca Bkz. Aşkın Yaşar, Halis Yerlikaya, "Dünya'da ve Türkiye'de Hayvan Haklarının Tarihsel Gelişimi", *Veteriner Bilimleri Dergisi*, 2004, 20(4), s.43.

⁷⁴B. Melikoğlu, *a.g.m*, s. 39.

⁷⁵İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi, Galata 1929, s.1.

⁷⁶Ayşe Menteş Gürler, Berfin Melikoğlu, Şule Osmanağaoğlu, "A Historical Evaluation of Animal Protection Efforts of Non-governmental Organizations in Turkey", *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 17(6), 2011, s. 903.

⁷⁷İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi, s.1.

kararlaştırmıştı. Ayrıca mevcut kanunların yetersizliği durumunda eksikliklerin tamamlanması için resmî taleplerde bulunmayı, gazete ve dergilerde öğretici makaleler yayınlarak halka hayvan sevgisini aşılmayı gaye edinmişti. Cemiyetin amaçlarına uygun hareket eden kimseleri ödüllendirmek de cemiyetin düsturları arasında yer alıyordu.⁷⁸

İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin gelir kaynağını üyeler tarafından verilen aidat bedeli ile hayırseverlerin hediye ve bağışları oluşturuyordu. Ayrıca cemiyet bünyesinde senede bir düzenlenen parti, balo, spor müsabakaları ve müsamerelerden elde edilen gelirlerin de cemiyete kaynak teşkil etmesi öngörölmüştü. Cemiyet üyeleri senelik yirmi dört liralık ücreti yatırmakla yükümlü idi. Tüzükte üyeler arasında cinsiyet ve mezhep farkı gözetilmediği açıkça belirtilmiş olup, üyelerin 18 yaşından küçük olmayacağı ifade edilmişti. Aylık ve senelik aidatlarını üç ay boyunca yatırmayan, cinayet ya da yüz kızartıcı bir suç işleyen ve kuruluş tüzüğüne aykırı davranışlarda bulunan üyelerin yönetim kurulu kararıyla üyelikten atılmaları ve kayıtlarının silinmeleri uygun görölmüştü.⁷⁹

Konumları ve görevleri gereği cemiyet faaliyetlerine katılmayan üyelere yönetim kurulu tarafından "aza-yı fahriye" unvanı verilmişti.⁸⁰ Derneğin idarî heyeti 12 kişiden oluşup heyet üyeleri her üç yılda bir değiştiriliyordu. Heyet üyelerinden birisinin üç ay boyunca sebep göstermeksizin toplantılara katılmaması, istifası ya da vefatı durumunda heyet tarafından yeni bir üye seçilme kararı alınmıştı.⁸¹ Genel kurulun toplantı gündemi ve üyelerin bu toplantılara daveti yönetim kurulunun görevi olup, toplantıların günü, saati, yeri İstanbul'da Türkçe ve Fransızca basılan ikişer gazeteye verilen ilanla üyelere duyuruluyordu. Yönetim kurulu gerekli gördüğü halde yıllık toplantıların dışında olağanüstü toplantılar da düzenleyebilirdi. Olağanüstü

⁷⁸B. Melikoğlu, a.g.m, s. 39-40; *İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi*, s.1.

⁷⁹*İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi*, s.2.

⁸⁰Derneęin fahrî ve onursal üyeleri şunlardı: şehzade Vahdettin Efendi, şehzade Selahattin Efendi, şehzade Abdölmecit Efendi, Sadrazam Said Paşa, şeyhüliislam Nesib Efendi, Ayan Meclisi Başkanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Millet Meclisi Başkanı Halil Beyefendi, Rum Ortodoks Cemaati Başkanı Joachim Efendi, Ermeni Cemaati Patriği HovhannesArscharouni, Musevi Cemaati Hahambaşısı Haim Naim Efendi, Bulgar Cemaati Lideri Yusuf Efendi, Avusturya Macaristan Elçisi MarquisPallavicini ve eşleri, İngiltere Elçisi Gerald Lowther ve eşleri, Fransa Elçisi Mösyö Bompard ve eşleri, Amerika Birleşik Devletler Elçisi Mösyö Rockhill ve eşleri, İnan Elçisi Mirza Mahmut Han, Rusya Elçisi Mösyö Giers ve eşleri, Baron MarschallvonBieberstein ve eşleri, Yunanistan Elçisi Mösyö Gryparis ve eşleri, İsvetç Elçisi Mösyö Anckarsvard ve eşleri, Sırbistan Elçisi Mösyö Nenadovic ve eşleri, Hollanda eşleri Mösyö Willebois ve eşleri, İspanya Elçisi Marquis de Prat ve eşleri, Belçika Elçisi Baron Moncheur ve eşleri, Romanya Elçisi Mösyö Misü ve eşleri, Karadağ Elçi Vekili Mösyö Plamenatz ve eşleri. Bkz. B. Melikoğlu, a.g.m, s. 40.

⁸¹*İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi*, s.3-4.

toplantılarda toplantının gündemi ve mahiyetinin davetiyede belirtilmesi zaruri tutulmuştu.⁸²

5. Savaş Yıllarında Hayvanların Durumu

İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Osmanlı Devleti'nin uzun bir savaş sürecine girişinden sonra pek icraatta bulunamadı. Savaş yıllarında hayvanların durumunu etkileyen en önemli unsurlardan birisi salgınlardı. Bilhassa kısa sürede geniş alanlara yayılan sığır vebası nedeniyle savaş yıllarında pek çok hayvan öldü.⁸³ Trablusgarp Savaşı yıllarında da hayvanların salgınlardan oldukça etkilendiği gözlemlendi. 1911'de Meclis-i Mebusan'da yapılan bir tartışmada Muş Mebusu Keygam Efendi, veba salgını yüzünden beş yüz bine yakın hayvanın öldüğünü ifade etti. Doğu Anadolu vilayetlerinde salgınlardan bilhassa büyükbaş ve koşum hayvanları etkilendi. Öyle ki salgının getirdiği telefler yüzünden tarım ile uğraşan kesimler çaresiz kaldı. Bu dönemde hem et, süt, peynir ve deri üretimi hem de ekim-dikim, sürme, hasat işlemlerinde kullanılan hayvanların yokluğu devleti ve bölge halkını ekonomik bakımından oldukça zorladı.⁸⁴

İstanbul'da Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük eden İngiltere Büyükelçisi'nin eşi Lady Lowther Balkan Savaşları'nda kişisel olarak bazı girişimlerde bulunarak hayvan haklarının korunmasına destek verdi. Lady Lowther savaş yıllarında yalnızca hayvan haklarıyla değil, savaş mağdurları, kadın ve çocuklarla da yakından ilgilendi. İstanbul ve civarında çoğu kadın, çocuk olmak üzere yardıma muhtaç 25 bin kişiye destek veren Lowther,⁸⁵ yiyecek, giyecek ve battaniye dağıtımında bulundu, şehit aileleri ile yardıma muhtaç hastalar için kampanyalar başlattı. 1913'de New York Times Gazetesi'nde yer alan bir habere göre Lady Lowther, Edith Rochill ile beraber zor şartlar altında çalışan ve kolera hastalığı ile mücadeleye kendini adayan kadınlar için bir yardım fonu kurulması hakkında çağrılarda bulundu.⁸⁶ Lady Lowther'ın gayretleri Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın dikkatinden kaçmadı, savaş mağdurlarıyla muhacirler için yaptığı çalışmalardan ötürü kendisine içten teşekkürlerini sundu.⁸⁷ Bununla birlikte sığır vebası salgını Balkan Harbi yıllarında devam etti, 1912-1914 yılları arasında Trakya'da yaklaşık 28.591 hayvanın hayatını kaybetmesine neden oldu.⁸⁸

⁸² B. Melikoğlu, *a.g.m.*, s. 40.

⁸³ Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 10 (1963), s.221.

⁸⁴ Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", *OTAM* (39), 2016, s.222.

⁸⁵ *The New York Times*, 29 Oct. 1913.

⁸⁶ *The New York Times*, 16 Jan.1913.

⁸⁷ *The New York Times*, 13 May 1913.

⁸⁸ M. Ak, *a.g.m.*, s.222.

Balkan Savaşları sırasında harp meydanlarında kullanılan hayvanlar da oldukça zarar gördü. Hayvanlar açlıktan ve uykusuzluktan kendilerini taşıyamayacak kadar mecalsiz olduklarından topları çektirmek için devamlı olarak insan gücüne ihtiyaç duyuldu. Seferberlik ilanıyla orduya teslim edilen hayvanların birçoğu yularsız, torbasız ve semersiz olduğu halde ordunun nakliyatı bu hayvanlara emanet edilmişti. Beslenme ve bakımları layıkıyla yapılamayan hayvanlar savaşın henüz yirminci gününde iken zayıflıktan ayakta duramaz hale geldi.⁸⁹ Lady Lowther Balkan Savaşları'nda meydana zarar gören, savaştan dönen fakat bakıma muhtaç olan hayvanlar için dünya basının dikkatini çekmeye çalıştı. Bu çağrılara duyarsız kalmayan The Royal Society For Prevention Cruelty For Animals (RSPCA) Başkanı Sir Edward tarafından 500 pound bağış yapıldı.⁹⁰ Lowther ayrıca harp meydanındaki zayıf ve hasta hayvanların tedavisi için Mülkiye Baytar Mektebi ahırlarından yirmi hayvanlık yer tesisi talebinde bulundu ve bu talep gerçekleştirildi.⁹¹ Lowther'ın savaş boyunca devam eden girişimleri neticesinde atlar ve mültecilerin hayvanları için oldukça yüksek miktarlarda bağışlar toplandı. Bağışlar 1870 sterlinin üzerinde olup bu sayede birçok hayvanın tedavisinin gerçekleştirildi.⁹²

I. Dünya Savaşı yıllarında cemiyetin faaliyetleri iyice sınırlandı ve çalışmalarına ara vermek zorunda kaldı.⁹³ Bu yıllardaki tek kayıt neredeyse İsviçre'den gelen bir taleple sınırlı idi. İsviçre'deki Himâye-i Hayvânât Cemiyeti harp meydanlarındaki atların himayesinin belli bir intizama bağlanması gerektiğini ifade etti.⁹⁴ 1915 yılında savaş meydanlarında yaralanan hayvanlara tedavi ve bakım hizmetlerinin yeterli bir şekilde sağlanması maksadıyla hayvanları koruma cemiyetleri arasında uluslararası bir ittifak oluşturma faaliyetleri gündeme geldi. 22 Şubat 1915'te savaş meydanlarındaki hayvanlara yardım amacıyla kurulan derneklerin uluslararası birleşmesi teşkilatı "Necm-i Ahmer" adıyla resmen kuruldu. "Ordular arası şefkat" sloganını benimseyen teşkilatın çalışmalarına dair teferruata rastlanılmasa da bu birlik hayvanları koruma cemiyetlerine uluslararası bir temel oluşturdu.⁹⁵ Sığır vebası salgını I. Dünya Harbi yıllarında da devam etti ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in aktardığı bilgilere göre,1914-1916 yılları arasında 55.300 hayvan salgın

⁸⁹Hamiyet Sezer Feyzioğlu, "Hatıraların Işığında Balkan Savaşları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi* 56.2 (2016), s.205-210.

⁹⁰*The New York Times*, 19 Jan. 1913.

⁹¹BOA.BEO.4149.311165. Lef.1-3.

⁹²Toplanan bağışlarla mayıs ayında 135 atın bakım ve tedavileri yapılmış, atlardan 38'i tedaviye cevap vermiş, 55'i hayatını kaybetmiş, diğer atların tedavisinin sürmekte olduğu ifade edilmişti. Bkz. Önder Kocatürk, *Osmanlı İngiliz İlişkileri'nin Dönüm Noktası (C.II)*, İstanbul, 2013, s.26.

⁹³B. Melikoğlu, *a.g.m*, s. 40.

⁹⁴BOA.HR.SYS. 2404.58. Lef.1-3; BOA.HR.HMŞ.İŞO.55-1.

⁹⁵Şule Sanal, Ayşe Menteş Gürler, "A Sample Case on Animal Rights Studies; "Red Star" Mercy Among Arms", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2018, 65(4), s.335.

nedeniyle hayatını kaybetti. Savaşın ilerleyen dönemlerinde alınan tedbirler ve aşılama sayesinde rakamlar kontrol altına alınmışsa da kayıplar sürdü. 1915'ten sonra salgın nedeniyle hayvan ölümlerinin artmasındaki en büyük etken harp levazımatı ve iâşe nakliyatı nedeniyle hastalığın yayılma alanının genişlemesi oldu.⁹⁶ 1916'da Rusların doğu illerini istilasıyla vaka sayılarında belirgin bir artış gözlemlendi.⁹⁷

Savaş meydanlarındaki hayvanların yaşadığı sorunlardan bir diğeri de iâşe sıkıntısı oldu. Harp yıllarındaki iâşe sıkıntısından tüm ülke halkı gibi hayvanlar da etkilendi. I. Dünya Savaşı'nda 6. Ordu'da görevli bir subayın verdiği bilgilere göre harpte kullanılan hayvanlara her zamankinin yarısı kadar yem verilebildi ve bu miktar dahi devleti sıkıntıya soktu. 13. Kolordu'da hizmet veren hayvanların ve özellikle top çeken beygirlerin bitkinlikten görevlerini yerine getiremediği biliniyordu. Orduda hem askerler hem de hayvanlar arasında iâşe eksikliği nedeniyle hastalıklar ve ölümler arttı. Bu yüzden ordu içinde zaman zaman mayyetlerdeki insan ve hayvan sayısının azaltılması gibi önlemler de düşünüldü.⁹⁸ 1915 yılının bahar aylarından itibaren cephe gerisindeki garnizonlarda hayvan yeminin ikmalindeki sıkıntılar artmaya başladı.⁹⁹ 1916'da Türk ordusunda görevli bir tümen komutanı yiyecek ve ısıtıcı elbise eksikliği yüzünden büyük kayıplar verildiğini zikrederken, koşum hayvanlarına hiç yem verilemediğinden, binek hayvanlarına ise günde 1 veya 1,5 kilo arpa verildiğinden bahsediyordu. Bu sebeple günlük hayvan kaybının fazla olduğu ve yük taşımaya elverişli hayvan sayısının her geçen gün azaldığını da sözlerine ekliyordu.¹⁰⁰ Kadastro Mühendis Mektebi'nde öğrenci iken askere alınan eski TBMM Başkanı Hüsametdin Cindoruk'un babası Vasfi Cindoruk ise, savaş anılarında doğu cephesinde görevli iken kendilerine iâşe olarak gönderilen 27 bin baş hayvanın soğuktan donarak cepheye ulaşamadığını ve bu sebeple sadece un ile beslendiklerini ifade ediyordu.¹⁰¹

Savaşta birinci derece rol oynayan hayvanlar önemli görevlerde de kullanıldı. Avrupa ülkelerinde bilhassa savaşın ilk aylarında sahipleri tarafından gönüllü olarak sunulan köpekler muayeneye tabi tutulduktan sonra çeşitli amaçlara hizmet etmek üzere sahaya gönderildi. Askerî görevler için klasik av köpekleri, terrier, rottweiler, Alman kurdu gibi popüler ırklar tercih

⁹⁶M. Ak, *a.g.m.*, s.222.

⁹⁷N. Erk, *a.g.m.*, s.234.

⁹⁸Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, Ankara 2005, s.106-108.

⁹⁹Gül'nisa Aynakul, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesi ve Cephe Gerisinde Türkistan İsyanı: Kırgızistan Örneği", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2014, s.506.

¹⁰⁰H. Özdemir, *a.g.e.*, s.175.

¹⁰¹Gazeteci Emin Çölaşan'ın 1986'da Dünya Savaşı Gazisi Vasfi Cindoruk ile yaptığı ve Hürriyet Gazetesi'nde yayınlanan röportajdan alıntıdır. Aktaran, H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 432.

edildi. Bunlar belirli bir eğitim aldıktan sonra, yaralıları kurtarma, silah ve sedye taşımak gibi görevlerde kullanıldı.¹⁰² İletişimde ise güvercinler ön plana çıktı.¹⁰³ Bu dönemde her ne kadar telefon, telgraf, cablegram gibi yöntemler kullanılsa da güvercinler mesaj taşımada son derece stratejik rol oynadı. Savaş meydanlarında, cephelerde mühim görevler üstlenen hayvanlarda savaşın olumsuz yönlerinden etkilendi. Sayısız at savaş sırasında metale, boğucu gazlara, düşman makinelerinden atılan mermilere hedef olurken,¹⁰⁴ diğer hayvan türleri arasında da zaman zaman yaralanmalar ve hatta bombardımana ya da mermilere denk gelenler oldu.¹⁰⁵

Savaş meydanlarında zarar gören hayvanlar için RSPCA son derece aktif bir rol oynayarak toplamda 250.000 pound olduğu tahmin edilen bütçeyi sahadaki veteriner hastanelerine, ilaç dağıtımını, ambulans nakli gibi hizmetlerde kullanılmak üzere ayırdı.¹⁰⁶ Osmanlı Devleti ise ilgili sağlık kuruluşları aracılığıyla meydanlardaki hayvanların kontrol ve takibini yaptı. Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığının teşkilinden sonra Yıldırım Baş Menzil Müfettişliğinin kuruluşuna kadar Sina, Filistin ve Suriye cephelerindeki insan ve hayvan sağlığı hizmetleri 4. Ordu Kumandanlığına bağlı 4. Ordu Vekâleti bünyesindeki sağlık ve veteriner hekimlik birimleriyle gerçekleştirildi.¹⁰⁷ Ayrıca Meclis-i Mebusan'da yapılan bir toplantıda gönüllü olarak hayvanları ile orduya katılanların hayvanlarının ölümü halinde değerinin sahiplerine verileceği bildirildi. Buna göre savaş esnasında ölen hayvanlar bir baytar muayenesi ile tasdiklenip bu durum askerî kıta mazbatasına ile kanıtlanırsa, savaşa katılan kişiye hayvanının dengi ya da değeri nakden verilecekti. Aynı toplantıda jandarma, onbaşı ve küçük zabitana ait hayvanların ölmesi durumunda zararlarının ödenmesine dair geçici kanunlar çıkarılıp onaylandı.

108

¹⁰²Maria Grazia Suriano, *Animals in the Great War*, Published by Associazione culturale Se, case studies, 2017, s.36.

¹⁰³ Güvercinlerin I. Dünya Harbi'ndeki rolü için Bkz. R.E. Güllü, *a.g.m.*, s.1198-1201; Abdurrahman Bozkurt, "I.Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)", (OTAM (36), 2014, s.16. Haberleşmede kullanılan hayvan örnekleri için Bkz. Ek-5., Ek-6.

¹⁰⁴M.G.Suriano, *a.g.e.*, s.35-37., Almanlar askerî görevler için köpekleri eğiten ilk kavim olup bu işte oldukça başarılıydı. Dünya savaşı patlak verdiğinde 6000 köpekten oluşan birliklerine güvenleri sonsuzdu. Aynı eser, s.46, Maria Grazia Suriano'nun iddiasına göre, I. Dünya Savaşı'nda 10.000.000'dan fazla at ölmüştür. Aynı eser, s.70.

¹⁰⁵*Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, s.142-143.

¹⁰⁶M.G.Suriano, *a.g.e.*, s.38.

¹⁰⁷H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁰⁸Mehmet Okur, Serdar Gökteş, "Birinci Dünya Savaşı Süresince Meclis-i Umumi'de Görüşülen Başlıca Askerî Meseleler", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2014, s.288.

Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Avrupa'da da savaş nedeniyle hayvanların himayesi ve haklarının ıslahı gibi mevzulara eski hassasiyet gösterilemedi.¹⁰⁹ Savaş sonunda Osmanlı Devleti mağlup oldu ve ülke toprakları Batılı devletlerce işgal edildi. Fakat halk, itlaf olayı gibi işgalleri de içine sindiremeyip bağımsızlık mücadelesine başladı. Nihayetinde Kurtuluş'a kadar İstanbul'dan Anadolu'ya tüm yurdun huzuru kaçtı.¹¹⁰

Sonuç

19. yüzyılda başlayan asrîleşme çabaları kentlerde insanlarla birlikte yaşam süren hayvanların durumunu derinden etkilemiştir. Bu döneme kadar kentlerde bekçilik-koruculuk, taşımacılık, temizlik gibi işlevler gören hayvanlar bir anda geri kalmışlığın simgesi haline gelmiştir. Şehirleşme olgusu ve şehircilik hizmetleri, kentlerdeki hayvanların oranıyla ölçülmüş, şehir içindeki hayvanlar temiz olmayan, hastalık taşıyan varlıklar şeklinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Hayvanlara karşı olumsuz algının artmasıyla Osmanlı Devleti'nde zaman zaman köpekleri şehirden uzaklaştırma hadiseleri gündeme gelmiştir. Fakat bu fikirler II. Meşrutiyet yıllarına kadar bir girişim olmaktan öteye geçememiş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bir süre sonra Avrupa'da hayvanlara ve hayvan haklarına sahip çıkma meselesi ivme kazanmıştır. Bundan sonra hayvanları sıkı sıkıya sahiplenen Avrupalı düşünür ve seyyahlar Osmanlı Devleti'nde şahit oldukları manzaraları acımasızca eleştirmeye başlamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Avrupa kentlerine benzetilmek istenen şehirlerin mutlaka hayvanlardan arındırılması gerektiği anlayışı devam etmiştir. Hatta şehirdeki hayvanları ortadan kaldırmak tezi zamanla rejimin iyi

¹⁰⁹Savaş yıllarında cemiyetlerin faaliyetlerine dair yayınlanan bir haber bu konuyu farklı şekilde ele almıştır. Haberde umumi harple birlikte Asya ve Avrupa'nın mühim bir kısmının kan içinde kaldığı vurgulandıktan sonra savaşa girmeyen Amerika'nın durumu ayrıca incelenmiştir. Habere göre, Amerika'da harbin ölüm kasırgaları esmediğinden diğer milletler harple iştiler ederken Amerikalılar para kazanmış ve kasalarını doldurmuştur. Bu yüzden bütçelerinden hayvanlar için önemli bir meblağ ayırabilmiş ve ülkelerinde hayvan hastaneleri kurmuşlardır. Bu hastanelerde doktorlar hayvanlara büyük bir ihtimamla davranarak, hayvanların her türlü tedavisini gerçekleştirmiştir. Hayvan hastanelerinde genel doktorlar haricinde diş doktorları dahi mevcut olup zaman zaman diş ameliyatları yapmışlardır. Bu sebeplerden ötürü dünya harbi yıllarında hayvan hastaneleri bakımından Amerika tüm dünyada en ileri düzeyde yer almıştır. Bu hastanelerin yapımı ve Himâye-i Hayvânât Cemiyetleri'nin kurulması için yaşlı Amerikalı kadınlar büyük bağışlar yapmış ve bu işin maddi kısmını tedarik etmişlerdir. Haberde vurgulanan diğer nokta ise, Amerikanların bilhassa kıymetli hayvanları sinemada kullandıkları bu yüzden de onların sıhhatlerine özen gösterdikleri hususu olmuştur. Bkz. "Hayvanların İnsanlardan Çok İhtimamla Bakıldığı Yerler. Hayvan Hastaneleri. Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Ne İş Yapar", *Resimli Mecmua*, C.3, S.66.; Hayvan hastaneleri örneği için Bkz. Ek-3.

¹¹⁰ E. Işın, *a.g.e.*, s.62.

çalışıp çalışmadığının bir ölçütü haline gelmiştir. Yüklendiği bu misyon neticesinde İttihat ve Terakki hükümeti harekete geçerek İstanbul'daki köpekleri şehirden uzaklaştırmış ve Hayırsız Ada olarak bilinen Sivriada'ya nakletmiştir. Fakat adaya sürülen köpeklerin elverişsiz durumu, vaktiyle şehir sokaklarında hayvansızlığı modernizmin bir parçası olarak gören Avrupa tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Eleştirilere halkın tepkisi de eklenince hayvanların bir kısmı adadan kurtarılmıştır. Bunun üzerine İttihat ve Terakki benzer bir girişime tekrar teşebbüs etmemiştir. Bu olayın ardından yerli ve yabancı aydınlar tarafından eleştirilse de hükümetin tek hedefinin batıya ayak uydurma ve medenileşme arzusu olduğu açıkça ortadadır.

Hayırsız Ada vakasından bir süre sonra hayvanlara karşı daha özenli bir devlet politikası benimsenmiş ve İstanbul'da Himâye-i Hayvânât Cemiyeti kurulmasına destek verilmiştir. Cemiyetin kurucu üyeleri arasında yer alan İngiltere Büyükelçisinin eşi Lady Lowther, gerek cemiyet bünyesinde gerekse şahsî girişimleriyle savaş yılları boyunca hayvan haklarının korunmasına gayret etmiştir. Balkan Savaşları'ndan itibaren harp meydanlarında çeşitli hizmetlerde kullanılan hayvanların gündelik yaşamlarında mühim değişiklikler meydana gelmiştir. Savaş dönemlerinde belirli bir eğitime tabi tutulan hayvanlar, düşmanla iletişim kurmak, silah ve sedye taşımak, yaralıları kurtarmak gibi vazifelerde kullanılmıştır.

Bu süreçte hayvanlar ne yazık ki savaş ortamının getirdiği bazı handikaplara maruz kalmıştır. Bir kısmı iâşe eksikliğinden bir kısmı da çatışmalara denk gelerek can vermiştir. Yaralı hayvanların durumu için devlet, ilgili veteriner hekimlik birimleriyle irtibata geçmiş, ölen hayvanların bedellerini ise sahiplerine ödemiştir. Savaş meydanlarında can veren hayvanların durumu tüm dünyanın gündemini meşgul etmiş ve çeşitli ülkelerde yer alan Himaye-i Hayvânât Cemiyetlerinin "Necm-i Ahmer" adı altında birleştirilmesi düşünülmüştür. Bununla birlikte teşkilatın çalışmalarına dair ayrıntılara rastlanılmamıştır. Devletin savaş yıllarında uğraşmak zorunda kaldığı en önemli meselelerden birisi de salgın hastalıklar olmuştur. İnsan ve hayvan kayıplarının artmasına neden olan salgın hastalıklar uzun bir süre sonunda kontrol altına alınabilmıştır. Savaş yıllarında Himâye-i Hayvânât Cemiyeti bazı faaliyetlerde bulunsa da mevcut şartlar nedeniyle tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de hayvan hakları meselesine yeterince ilgi gösterilememiştir.

Çalışmanın bütününde nakledildiği gibi esasında hayvan sevgisi, hayvanlara karşı nezaket gibi hususlar Türklerde Orta Asya'dan beri var olan Türk kültürüne özgü bir hassasiyettir. Bu hassasiyet Türkler tarafından kurulan bütün devletlerde muhafaza edilmiş ve Türk toplum yapısının mühim bir parçası haline gelmiştir. Türkler hayvanları hiçbir zaman kendisinden

ayrıştırılmamış, onlara toplum içinde gerekli statü ve itibarı sağlamıştır. Börteçine'nin muhafızlığında Ergenekon'dan çıkan, at sırtında güreş tutan, güvercinlerle haberleşen, avlanarak hareket kabiliyetini geliştiren, yüzyıllardır hayvanlarla iç içe yaşam süren ve onları güvenilir bir dost olarak gören Türk toplumu için batılılaşma adı altında olsa bile hayvanlardan uzakta yaşam sürmek pek de mümkün olmamıştır. II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilen tenkil ve itlaf girişimlerinin Türk gelenekleriyle bağdaşmadığı ve Türk toplum yapısına uygun düşmediğini anlaşılarak söz konusu şekilci uygulamalardan vazgeçilmiştir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hayvanlara yaklaşım konusunda adeta bir öze dönüş yaşadığı söylenebilir. Yukarıda da zikredildiği gibi ilerleyen dönemlerde hayvanlara karşı daha özenli bir politika benimsenmiş, savaş dönemlerinde dahi hayvan hakları gözetilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA.DH.MKT.821.49.

BOA.DH.MUI.97-2.8.

BOA.HR.TO.540.52.

BOA.HR.TO.540.65.

BOA.BEO.4149.311165.

BOA.HR.SYS.2404.58.1

BOA.HR.HMŞ.İŞO.55-1.

Resmi Yayınlar

Beyan-ül Hak

Ceride-i Baytariye

İçtihad

Servet-i Fünun

Resimli Mecmua

The New York Times

Telif ve Tetkik Eserler

Ak, Mehmet; "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarı (Sığır Vebası), (OTAM (39), 2016.

Aynakul, Gülnisa; "Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesi ve Cephe Gerisinde Türkistan İsyanı: Kırgızistan Örneği", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2014.

Bozkurt, Abdurrahman; "I.Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)", *(OTAM (36))*, 2014.

Brummett, Palmira; *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, İstanbul 2003.

Çakılcı, Diren; "Sultan II. Abdülhamit'in Hayvan Merakı: Yıldız Sarayı'nda Kuşluk-ı Hümayun Teşkilatı", *Tarih Dergisi*, S.68, İstanbul 2018.

Çerçinli, Meliha Nur; "Foreign Women Affecting the Social Life of the Ottoman Empire at the Beginning of the Twentieth Century: The Case of Lady Alice Lowther /1873-1939)", *World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences*, Vol:15, No:6, 2021.

Doğan, Levent; "Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ocak 2001, S. 12.

Erk, Nihal; "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 10 (1963).

Güllü, Ramazan Erhan; "19-20. Yüzyıllarda Avrupa'da ve Türkiye'de Askerî Posta Güvercini Kullanımı", *Belleten* 84/301, 2020.

Işın, Ekrem; *Dört Ayaklı Belediye: İstanbul'un Sokak Köpekleri*, İstanbul 2016.
İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi, Galata 1929.

Kırpık, Güray; "Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C.2, S.3, 2013.

Koca, Salim; *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara 2003.

Kocatürk, Önder; *Osmanlı İngiliz İlişkileri'nin Dönüm Noktası (C.II)*, İstanbul, 2013.

Melikoğlu, Berfin; "Türkiye'de Kurulan İlk Hayvanları Koruma Derneğinin Tarihsel Gelişimi", *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 80 (2009).

Menekşe, Metin; "Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul'unda Köpekler", *Social Sciences Studies Journal*, 2018, S.28.

Menteş Gürler, Ayşe; Melikoğlu, Berfin; Osmanağaoğlu, Şule; "A Historical Evaluation of Animal Protection Efforts of Non-governmental Organizations in Turkey", *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2011, 17(6).

Menteş Gürler, Ayşe; Yiğit, Ali; "Dr. Abdullah Cevdet'in İçtihad Dergisi'nde Yayınlanmış Makalesi: İstanbul'da Köpekler", *Toplumsal Tarih*, Kasım 2011 (215).

Okur Mehmet; Göktaş, Serdar; "Birinci Dünya Savaşı Süresince Meclis-i Umumi'de Görüşülen Başlıca Askerî Meseleler", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2014.

Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.

Özçakı, Meltem; "Geleneksel Kuşevleri ve Yeni Uygulamalar İçin Bir Öneri", *SDÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Haziran 2020, C.13, S.25.

Özdemir, Hikmet; *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, Ankara 2005.

Özen, Raşan; "Bird Shelters in Turkey: Birdhouses and Dovecotes", *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.18, S.6.

Özgün, Cihan; "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Dâü'l-Kelb (Kuduz Hastalığı)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2017, XXXII/2.

Pinguet, Catherine; *İstanbul'un Köpekleri*, (Çev. Saadet Özen), İstanbul, 2009.

Sanal, Şule; Mentş Gürler, Ayşe; "A Sample Case on Animal Rights Studies; "Red Star" Mercy among Arms", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2018, 65(4).

Sarıcık, Murat; "III. Murad Devrinden Hayvan Haklarıyla İlgili Bir Ferman", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, S.6.

-----; "Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Adetlerine Son Verilmesi", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/2, S.33.

Schick, İrvin Cemil; "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlafı: Bir Mekân Üzerine Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih*, 2010, S.200.

-----; "Müslüman Türkler ve Köpek", *Toplumsal Tarih*, 2019, S.310.

Sezer Feyzioğlu, Hamiyet; "Hatıraların Işığında Balkan Savaşları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi* (56.2), 2016.

Sinmez, Çağrı Çağlar; Yaşar, Aşkın; "Türk Atçılık ve Biniciliğinin Dünya Medeniyetine Katkıları", *At Hekimliği*, (Ed. Ender Yarsan), Ankara 2019.

Sural, Mahmut, "Konya'da Kuşçuluk ve Kuşçular", *I. Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, S.352.

Suriano, Maria Grazia; *Animals in the Great War*, Published by Associazione culturale Se, case studies 2017.

Sunar, Mehmet Mert; "Hayvanlar", *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, İstanbul 2015.

Sungurbey, İsmet; *Hayvan Hakları*, İstanbul 1993.

Tekeli, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm, Kentler ve Kentleşme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, S.28.

Timur, Taner; "Köpekler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.5.

Topçuoğlu, Ümit Sinan; *İstanbul ve Sokak Köpekleri*, İstanbul 2010.

Topuzlu, Cemil; *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul 2002.

Ünsal, Veli; Akyün, Ferdi; "Bozkır Kavimlerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 2021, 5(1).

Ürgüplü, Gülçin; Derin Ekoloji Bağlamında Kentte Sokak Hayvanlarıyla Birlikte Yaşamak Olgusunun İncelenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Yaşar, Aşkın; Yerlikaya, Halis; "Dünya'da ve Türkiye'de Hayvan Haklarının Tarihsel Gelişimi", *Veteriner Bilimleri Dergisi*, 2004, 20(4).

Yaşar, Aşkın; Dinçer, Ferruh; "Osmanlı Döneminde Atlı Sporlar", *Türkler*, Ankara 2002.

Yılmaz, Orhan; *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, Ankara 2012.

Ekler

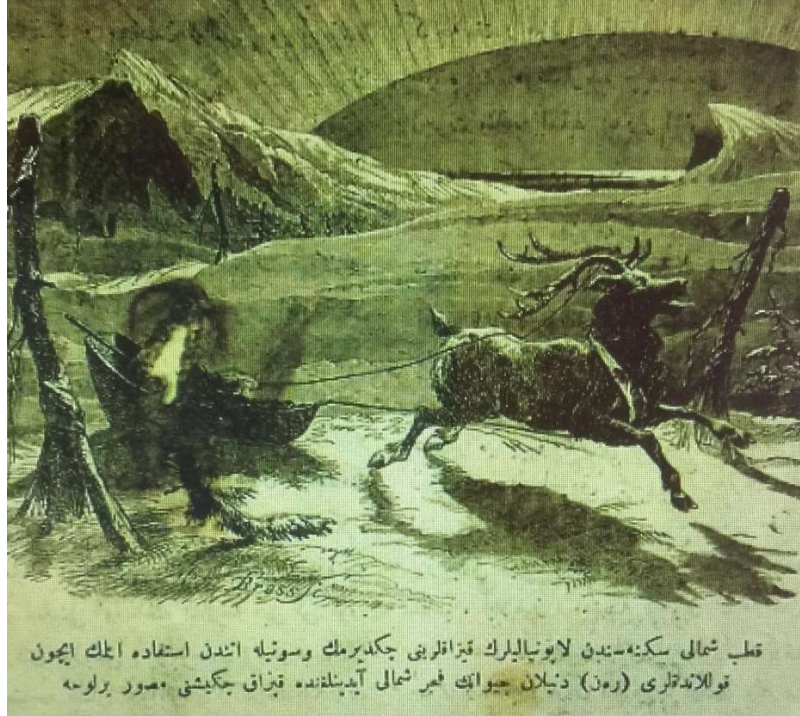
Ek-1. İstanbul Şehremini Suphi Bey (Şehbal, C.1, S.23)

Ek-2. Hayvan hakları savunucularından Lady Alice Lowther
(Lady Alice Lowther by John Singer Sargent)

Ek-3. Avrupa'da tedavi edilen hayvanlar
(Resimli Mecmua, C.III, S.66)

Ek-4. Kuzey kutbunda kızak çekiminde kullanılan ren geyikleri
(Ceride-i Baytariye, No:9, 28 Şubat 317)

Ek-5. Haberleşmede kullanılan güvercin örneği.
(Maria Grazia Suriano, *Animals in the Great War*, s.57)

Ek-6. I. Dünya Savaşı'nda mesaj taşıyan köpekler.
(Maria Grazia Suriano, *Animals in the Great War*, s.45)

1723-1736 İRAN SEFERLERİ SIRASINDA ANKARA KAZASINDAN TOPLANAN AVARIZ VERGİLERİ (ŞER‘İYYE SİCİLLERİNE GÖRE)

Sevda DANIK*

Özet

Bir savaş karşısında gereken olağanüstü harcamaları karşılamak üzere Divan tarafından konulan; miktarı, zamanı ve çeşidi önceden bilinemediği için kanunnamelere geçirilmeyip, ancak sefer ilanında padişah fermanıyla toplanan vergilere “avarız” adı verilmiştir. Avarız, nüzül, sürsat, imdâd-ı seferiyye, imdâd-ı hazariyye, menzil giderleri, ordu için temin edilen hayvanlara yapılan masraflar, paşalar için harcanan paralar, ferman ile görevlendirilen kişilerin yemek ve konaklama giderleri, teftiş için gelen görevlilere, şehir kethüdalarına, mahkeme çalışanlarına ücret, mahkeme harçları; kısacası o yerde devlet adına yapılan her tür masraf ve devlet memurlarının ücret ve giderleri avarız türü vergilerden olup, o yerin halkından tahsil edilmiştir.

Bu çalışmada Ankara Kazası esas alınarak, 1723-1736 İran seferleri sırasında hangi vergilerin toplandığı, bu vergilere sonradan ne tür eklemeler yapıldığı, vergi toplanırken nasıl bir yol izlendiği, halkın ödemek zorunda kaldığı vergi miktarı; dolayısıyla halkın savaşlardan iktisadi açıdan nasıl etkilendiği incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ankara Sancağı, Anadolu Eyaleti, avarız, imdâd-ı seferiyye, imdâd-ı hazariyye, olağanüstü vergiler, Paşalar.

AVARIZ TAXES COLLECTED FROM ANKARA DISTRICT DURING THE IRANIAN WARS IN 1723-1736 (ACCORDING TO COURT RECORDS)

Abstract

In order to cover the extraordinary expenses required in the face of a war, the amount, time and type put in by assembly was not passed to the laws because it was not known in advance, but the taxes collected during war by the Sultan's edict were called “avarız”. Avarız, nüzül, sürsat, imdâd-ı seferiyye, imdâd-ı hazariyye, range expenses, expenses for the animals provided for the army, money spent for Pashas, food and accommodation expenses of persons appointed by the edict, the officials who came for inspection, the city governors, remuneration for court employees, court fees. In shortly, all kinds of expenses made on behalf of the state in that place and the wages and expenses of public officials are from avarız type taxes and were collected from the people of that place.

In this study, based on the Ankara district, it was examined which taxes were collected during the Iranian wars in 1723-1736. What kind of additions were made to these taxes later, how the way was followed when collecting taxes, the amount of taxes the people had to pay. Thus, how people were affected economically by the wars.

Key words: Ankara Sanjak, Anatolian province, avarız, imdâd-ı seferiyye, imdâd-ı hazariyye, extraordinary taxes, Pashas.

* Dr., Fırat Üniversitesi, ORCID 0000-0003-2705-6250, sdanik@firat.edu.tr

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar devlet gelirlerini hazine adına toplayıp, devlet hizmetlerini yerine getirmek için yapılacak harcamaları bir merkezden idare eden bugünkü anlamda bir devlet bütçesi ve bu harcamaların belirli bir prensibe göre halka tevzi ve taksimini sağlayan bir vergi anlayışı yoktu. Devlet vergi toplamak hak ve yetkisinin önemli bir kısmını dirlik, malikâne veya vakıf şeklinde, çeşitli hizmet ve vazife sahiplerine bırakmıştı. Buna göre padişah da dahil herkes, kendine tahsis edilmiş olan arazi ve reayanın sahibi sıfatı ile toplama usulleri çeşit ve miktarları bütün ayrıntıları kanunlar tarafından tespit edilmiş olan şer'î ve örfî birçok harç ve resimleri kendi adlarına toplar ve gelirlerin karşılığı olarak memuriyetlerine ait görevlerini yerine getirirlerdi. Ancak devlet zaruri hallerde tebaasından her türlü hizmet veya yardımı isteyebilirdi¹.

Osmanlı Devleti'nde vergiler "rüsûm-ı şer'îyye", "rüsûm-ı örfîyye" ve "tekâlif-i divaniyye" olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Öşür, resm-i çift, resm-i ağnam gibi vergiler rüsûm-ı şer'îyye içine girerler. Devletin yürütme ve uygulama görevini yapmakla görevlendirilen memurlara, reaya tarafından ödenen vergiler rüsûm-ı örfîyye olarak adlandırılmıştır. Bu vergiler cürüm cinayet, arûs, bennak, mücerret ve kanunnamelerde adları sayılan veya sayılmayan köy ve şehre göre türleri ve konuları değişen daha pek çok vergidir. Tekâlif-i divaniyye ise bir savaş karşısında gereken olağanüstü harcamaları karşılamak üzere Divan tarafından konulan; miktarı, tekrarlanma süresi ve çeşidi önceden bilinemediği için kanunnamelerde yer almayan; ancak sefer ilanında padişah fermanıyla toplanan vergilerdir². Bu vergiye daha çok "avarız" ve "avarız-ı divaniyye" denilmektedir.

Avarız vergisinin tarihi çok eskidir ve Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar gider³. Sefer çıktığı zaman avarız vergilerinin toplanmasına Divan karar verir ve baş şehirden mübaşirler (avarızcılar) gönderilirdi. Bu çeşit vergilerin ödenmesinde aranan şart ise mülk sahibi olunmasıydı. Ancak bu vergiler sadece sefer masraflarını karşılamak için alınan paralar değildi. Memleket içinde pek çok nedenle görevlendirilen devlet görevlileri de görevin kendilerine yüklediği giderleri ve yolluklarını geçtikleri veya vardıkları yerlerin reayasına ödetirlerdi.

¹ Ömer Lütfi Barkan, "Avârız", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c. 2, 5. Baskı, 1997, s. 14.

² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 553-555.

³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, M.E.B., İstanbul, 1993, s. 112.

Bu tip masraflar o yerin kadısı başkanlığında toplanmış olan yerli bir kurul tarafından halka tevzi edilirdi⁴. Sefer zamanlarında bu masraflar daha da artardı.

Ankara, merkezi bir konumda olduğundan, İran seferiyle görevlendirilen paşalar (valiler) geliş-gidişlerinde Ankara'da birkaç gün konaklamak isterlerdi. Paşa ve kapu halkının sefere giderken masrafları daha çok konaklama, yeme-içme, nakit para, hediyeler ve sefer ile ilgili iken; seferden döndüklerinde konaklama, yeme-içme ve hediyelerden oluşurdu. Ancak bu masraflar büyük miktarlara ulaştığından paşalara Ankara'ya uğramamaları rica edilirdi.

Eşkıyalığın arttığı ve halkın şikâyetlerinin yoğunlaştığı zamanlarda Anadolu'yu teftiş etmek üzere eyalet ve sancaklardan paşalar gönderilirdi. Ancak paşaların sayıları binleri bulan kapu halkıyla gelmeleri, nakit para ve hediyeler ile konaklama, yeme-içme giderlerinin büyük miktarlara ulaşması nedeniyle, çoğu zaman Ankara'ya uğramamaları için para ve hediyeler gönderilirdi.

Sefer zamanlarında zahire ve savaş mühimmatları katır ve deve ile taşınırdı. İhtiyaç duyulan sayıda katır ve deve sancaklara tevzi edilir ve merkezden gönderilen bir mübaşir tarafından satın alınmaları sağlanırdı. Ancak katır ve deve bedelleri dışında, başka masraflarda bu giderlere ek yapılırdı.

Sefer zamanlarında menzillerin önemi artar ve menzil beygirleri iltizama verilerek, diğer masraflar ile birlikte sancaklara tevzi edilirdi. Masrafların artması durumunda "menzil imdâdiyyesi" adıyla ayrıca yardım alınırdı.

İncelenen belgelerde neredeyse vergiler kadar, vergilere eklenen diğer masrafların olduğu ya da bir vergiye eklenmeksizin doğrudan büyük miktarlarda masraf yapıldığı ve bütün masrafların o yerin halkına yüklendiği görülmektedir. Bir sancağa düşen masraf, sancağa bağlı kazaların mahalleleri ile nahiyelerin köylerine taksim edilerek toplanırdı. 1723-1736 yıllarında Anadolu Eyaleti'ne bağlı Ankara Sancağı'nın sekiz kazası vardı. Bunlar Ankara (Nefs-i

⁴ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, s. 550. Bu tip vergilerin başlıcaları; mukâbele akçesi, avarız akçesi, menzil malı, konak masrafı, han, hane ve çayır kirası, bedel-i nezîl, peksimet baha, zahire baha, ulûfe baha, kumanya baha, tayinât bedeli, nan baha, katkı baha, ta'amiye ve nevale baha'dır. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif-i Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Ankara, 1999, s. 99; Avarız, nüzül, sürsat, imdâd-ı seferiyye, imdâd-ı hazariyye, kürekçi bedeli, bedel-i beldar, yaylakiye, kışlakiye, tekâlif-i örfiyye, menzil ücretleri, ordu için temin edilen hayvanlara yapılan masraflar, paşalar için harcanan paralar, ferman ile görevlendirilen kişilere verilen zahire, konak ücretleri, teftiş için gelen görevlilere, şehir kethüdalarına, kadılara, naiplere, mübaşirlere, menzil beygirlerine, kaza halkı tarafından görevlendirilen kişilere, muhızırbaşılara, muhızırlara, mahkeme kâtipleri ile hademelere, mukayyidlere, sekbanbaşılara, sekbanlara verilen ücretlerle diğer giderler avarız türü vergilerdendir. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi' DeFTERLERİNİN KONTROLÜ", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 1991, s. 135.

Ankara), Yabanabad, Ayaş, Murtazaabad, Şorba, Çubukabad, Haymanateyn ve Yörük'dü⁵. Ankara Kazası merkez kazaydı ve bu kazanın Kasaba, Bacı ve Çukurcak adlı üç nahiyesi vardı. Ankara Kazası'nın 86 mahallesi⁶; Kasaba, Bacı ve Çukurcak Nahiyesi'nin ise toplam 100 civarında köyü vardı⁷.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin 1723-1736 yılları arasında İran üzerine yaptığı seferler sırasında toplanan avarız türü vergiler Ankara Şer'iyeye Sicilleri esas alınarak⁸, Ankara Kazası ve bu kazaya bağlı nahiyeler özelinde incelenmiş; savaşların vergileri nasıl etkilediği, toplanan vergi çeşitleri, vergilere sonradan ne tür eklemeler yapıldığı ve halkın vergilere tepkisi üzerinde durulmuştur.

1. Avarız ve Nüzül Vergisi

Başlangıçta sefer masraflarını karşılamak için toplanan avarız⁹ ve sefere giden ordunun buğday ve arpa gibi hububat ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla konulan ve aynı olarak alınan nüzül, zamanla düzenli hale gelmiş ve her ikisi de nakit olarak toplanmıştır¹⁰.

Avarız vergileri, yükümlülere toplu bir şekilde sorumlu tutar¹¹, avarız hanesi olarak adlandırılan birimler üzerinden mahalle ve köylerin tahammüllerine göre tevzi edilirdi¹². Her sancağın ödeyeceği avarız ve nüzül

⁵ A.Ş.S. nr. 113, vrk. 65, b. 255.

⁶ A.Ş.S. nr. 98, vrk. 89, b. 496, b. 497. Masraflar, 1723'ten 1730 yılına kadar Ankara Kazası'nın 274,5 avarız hanesine, 1731'den sonra ise 274 avarız hanesine tevzi edilmiştir.

⁷ Nahiyelere tevzi edilen masraflar bazen 97, bazen 102 köye tevzi edilmiştir. A.Ş.S. nr. 104, vrk. 85, b. 416; A.Ş.S. nr. 98, vrk. 90, b. 498, b. 499. Bacı ve Çukurcak bazı belgelerde kaza olarak geçmektedir. A.Ş.S. nr. 101, vrk. 142, b. 738. Bacı ve Çukurcak önceleri birer nahiyeye iken sonradan kaza olmuştur. Bu iki nahiyenin şartlara göre nahiyeye veya kaza olabildikleri anlaşılmaktadır. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 74-75.

⁸ 18. yüzyılın sonlarından itibaren eyaletlerin mahalli masrafları için toplanacak vergiler, devlet memurları tarafından tespit edilir ve "tevziât" veya "salyâne" denilen defterlere kaydedilerek tahsil edilirdi. Tevziât defterlerine o bölge halkının ödemesi gereken masraflar, oradan gelip-geçen memurların menzıl ücretleri ile kaldıkları süre içinde oluşan masrafları; vali, mütesellim ve voyvodalar ile köy muhtarlarının masrafları vs. kaydedilirdi. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, (Yayına Hazırlayanlar: Yusuf İhsan Genç, Hacı Osman Yıldırım, Nazım Yılmaz vd.), 2. Baskı, İstanbul, 2000, s. 53-54. Bu tür masrafların tevziât defterleri ortaya çıkmadan önce sicillere kaydedildiği anlaşılmaktadır.

⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 1. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016, s. 368.

¹⁰ Ömer İşbilir, "Nüzül", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul, 2007, s. 311.

¹¹ A. Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, s. 365.

¹² Cafer Çiftçi, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Esnâsında Bursa Halkının Avârız Türü Vergi Yükünden Örnekler (1686-1688)", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 20, Aralık 2000, s. 250. Avarız vergilerinden bazı grup ve kişiler muaf tutulmuştur. Askeriler, vakıf görevlileri, mali sorumluluğu olan memurlar, sakat ve çalışamayacak durumda olanlar avarız hanesi hesaplarının dışında bırakılmıştır. Levent Küçük, "Osmanlı İmparatorluğunda Mekân Organizasyonunun Gerçekleştirilmesinde Avarız Vergilerinin Rolü", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, c. 32, S. 32, 2016, s. 200.

miktarı önceden tespit edilmiş ve Hazine-i Amire'de bulunan mevkufât defterlerine kaydedilmişti. Her sene devlet tarafından sancağa bir mübaşir gönderilir ve mevkufât defterine göre avarız ve nüzül vergisi toplanırdı. Ankara Sancağı'na bağlı kazaların 1723 yılında 1404,5 ve 1,5 rub¹³ avarız haneleri ile 84293 akçe mütekâidin¹⁴ akçeleri olup, her bir avarız hanesinden 500 akçe avarızları ve bedel-i mütekâidin akçesi alınıp, bunun dışında mübaşirin maaşı için her bir avarız hanesinden 50 akçe alınması ve avarız için alınan akçenin her 110 akçesinden bir esedi kuruş alınması emredilmiştir¹⁵. Nüzül için ise; Ankara Sancağı'na bağlı kazaların 1404,5 ve 1 rub nüzül haneleri olup, her bir hanesinden 600 akçe bedel-i nüzülları ile mübaşirin maaşı için her bir nüzül hanesinden 30 akçe alınması ve nüzül için alınan akçenin her 110 akçesinden bir esedi kuruş alınması emredilmiştir¹⁶.

Avarız ve nüzül fermanlarına göre, Ankara Kazası sakinlerinin ödemesi gereken avarız ve nüzül vergileri birlikte toplanırdı. Mesela 1725 yılında bu vergileri toplamak üzere Devlet-i Aliye'den Kayserili es-Seyyid Osman Ağa gönderilmiştir. Mevkufât defterine göre Çukurcak ve Bacı nahiyelerinin dışında, Ankara Kazası'nda bulunan mahalle ve Kasaba Nahiyesi'nde bulunan köylerin 516,5 avarız haneleri olup, avarız ve nüzül bedeli 5824,5 kuruştur¹⁷. Bu vergiye;

¹³ Rub' dörtte bir demektir. Bazen avarız haneleri yazılırken rub hane şeklinde yazılmıştır. Mesela Kasaba Nahiyesi'nde 3 köyün 3, bir köyün ise 1 rub hanesi vardır ve 10 rub hane 13,5 avarız hanesine eşit sayılmıştır. Burada rub hanenin neye göre hesaplandığı belli değildir. *A.Ş.S. nr. 99*, vrk. 107, s. 206, b. 618. Rub'un bir diğer kullanımı para ile ilgilidir. Kuruşun dörtte birini ifade eder. Kuruş 120 akçe olduğundan dörtte biri (yani rub'u) 30 akçedir. Para olarak 1 rub 30 akçedir.

¹⁴ Bedel-i mütekâidin, avarız türü bir bedeldir. A. Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, s. 375.

¹⁵ *A.Ş.S. nr. 99*, vrk. 106, b. 616; *A.Ş.S. nr. 101*, vrk. 96, b. 587; *A.Ş.S. nr. 101*, vrk. 141, b. 737; *A.Ş.S. nr. 102*, vrk. 145, b. 773; *A.Ş.S. nr. 103*, vrk. 53, b. 362; *A.Ş.S. nr. 104*, vrk. 96, b. 460; *A.Ş.S. nr. 106*, vrk. 84, b. 330; *A.Ş.S. nr. 108*, vrk. 104, b. 480; *A.Ş.S. nr. 110*, vrk. 85, b. 371; *A.Ş.S. nr. 110*, vrk. 146, b. 514; *A.Ş.S. nr. 112*, vrk. 85, b. 299; *A.Ş.S. nr. 114*, vrk. 96, b. 448; *A.Ş.S. nr. 115*, vrk. 65, b. 359; *A.Ş.S. nr. 116*, vrk. 77, b. 436. Avarız hane sayısı 1736 yılına gelindiğinde 1274 ve 1,5 rub'a, mütekâidin bedeli ise 76462 akçeye düşmüştür.

¹⁶ *A.Ş.S. nr. 99*, vrk. 106, b. 617; *A.Ş.S. nr. 101*, vrk. 96, b. 588; *A.Ş.S. nr. 101*, vrk. 134, b. 719; *A.Ş.S. nr. 102*, vrk. 144, b. 772; *A.Ş.S. nr. 103*, vrk. 53, b. 361; *A.Ş.S. nr. 104*, vrk. 96, b. 461; *A.Ş.S. nr. 106*, vrk. 84, b. 329; *A.Ş.S. nr. 108*, vrk. 104, b. 481; *A.Ş.S. nr. 110*, vrk. 85, b. 372; *A.Ş.S. nr. 110*, vrk. 146, b. 515; *A.Ş.S. nr. 112*, vrk. 85, b. 300; *A.Ş.S. nr. 114*, vrk. 96, b. 449; *A.Ş.S. nr. 115*, vrk. 65, b. 358; *A.Ş.S. nr. 116*, vrk. 78, b. 437. Nüzül hane sayısı 1736 yılına gelindiğinde 1274 ve 1 rub'a düşmüştür.

¹⁷ İspanyol kökenli kuruşlar riyal, Hollanda kökenli kuruşlar ise esedi kuruştur. Osmanlı kaynaklarında kuruş tek yazıldığında riyal denilen paradır; ancak riyal'e 1690'dan sonra rastlanmaz. Esedi kuruş ise genelde "esedi" veya "esedi kuruş" şeklinde yazılmıştır. 1704 yılında Osmanlı Devleti'nin esedi standardında kendi kuruşlarını darp etmeye başlamasıyla yeni kuruşa, sadece "kuruş" denilmiş ve 120 akçe rayiç konulmuştur. 1719 yılının Kasım ayı başlarında ilk defa yayınlanan rayiç listesinde tuğralı cedit kuruş (Osmanlı kuruşu) 120 akçe, atik esedi kuruş 144 akçedir ve incelenen dönemde rayiçleri değişmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevda Danık,

mübaşire verilen 50 kuruş, mübaşirin üç günlük harcı 16 kuruş, harc-ı muhakeme 90 kuruş, eminiye, huddâmiye, çukadariye, mukayyide, kâtiplere, muhızrlara ve muhızrbaşına verilen 32 kuruş daha eklenmiştir. Toplam 6012,5 kuruş, Ankara Kazası'nda ve Kasaba Nahiyesi'nde bulunan 372 avarız hanesine¹⁸ tevzi edilmiştir. Bacı Nahiyesi'nin 19,5 ve 1,5 rub avarız ve nüzül hanesinin payına 225 kuruş düşmüştür. Bu miktara nahiye ahalisinin bazı masrafları olan 19 kuruş daha eklenerek, toplam 244 kuruş nahiyedeki köylere tevzi edilmiştir. Çukurcak Nahiyesi'nin ise 17 avarız ve nüzül hanesinin payına 192 kuruş düşmüş; bu miktara nahiye ahalisinin bazı masrafları olan 18 kuruş daha eklenerek, toplam 210 kuruş nahiyedeki köylere tevzi edilmiştir (bkz. Tablo-1)¹⁹.

Tablo-1: Ankara Kazası ile Kasaba, Bacı ve Çukurcak Nahiyelerine Tevzi Edilen Avarız-Nüzül Vergisi (1723-1736)

Tarih	Ankara Kazası ve Kasaba Nahiyesi				Bacı Nahiyesi			Çukurcak Nahiyesi		
	Avarız Hane	Tevzi Edilen Hane	Avarız, Nüzül (Kuruş)	Avarız, Nüzül, Masraf (Kuruş)	Avarız Hane	Avarız, Nüzül (Kuruş)	Avarız, Nüzül, Masraf (Kuruş)	Avarız Hane	Avarız, Nüzül (Kuruş)	Avarız, Nüzül, Masraf (Kuruş)
1723 ²⁰	516,5	372	5824,5	6001	19,5 1 rub	225	244	17	192	226
1724 ²¹	516,5	372	5824,5	6014	19,5 1 rub	225	249,5	17	192	231,5
1725 ²²	516,5	372	5824,5	6012,5	19,5 1 rub	225	244	17	192	210
1726 ²³	516,5	372	5824,5	6022,5	19,5 1 rub	225	244	17	192	210
1727 ²⁴	519,5	375	5858,5	6045,5	19,5 1 rub	225	244	17	192	210
1728 ²⁵	519,5	375	5858,5	6045	19,5 1 rub	225	244	17	192	210
1729 ²⁶	519,5	375	5858,5	6046	19,5 1 rub	225	244	17	192	210

Orta Anadolu'da Para ve Fiyatlar (1688-1760), (Fırat Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2020, s. 30-31, 83, 100.

¹⁸ Mevkufât defterlerine göre Ankara Kazası'nda bulunan mahalle ve Kasaba Nahiyesi'nde bulunan köylerin 516,5 avarız hanesi olmasına karşın, avarız ve nüzül vergisi ile diğer masraflar 372 avarız hanesine tevzi edilmiştir (bkz. Tablo-1).

¹⁹ A.Ş.S. nr. 101, vrk. 142, b. 738.

²⁰ A.Ş.S. nr. 99, vrk. 107, s. 206, b. 618.

²¹ A.Ş.S. nr. 101, vrk. 97, s. 589, b. 1.

²² A.Ş.S. nr. 101, vrk. 142, b. 738.

²³ A.Ş.S. nr. 102, vrk.145, b. 774.

²⁴ A.Ş.S. nr. 103, vrk. 53, s. 100, b. 363.

²⁵ A.Ş.S. nr. 105, vrk. 79, b. 353.

²⁶ A.Ş.S. nr. 106, vrk. 84, b. 331.

1730 ²⁷	519,5	375	5858,5	6046	19,5 1 rub	225	244	17	192	210
1731 ²⁸	520,5	376	5870,5	6068	19,5 1 rub	225	244	17	192	210
1732 ²⁹	520,5	375,5	5870,5	6082	19,5 1 rub	225	244	17	192	210
1733 ³⁰	520,5	375,5	5870,5	6083	19,5 1 rub	225	244	17	192	226
1734 ³¹	520,5	375,5	5870,5	6083	19,5 1 rub	225	244	17	192	210
1735 ³²	520,5	375,5	5870,5	6083	19,5 1 rub	225	244	17	192	210
1736 ³³	520,5	375,5	5870,5	6083	19,5 1 rub	225	244	17	192	210

Avarız ve nüzül vergisi toplanırken, önceden tespit edilmiş vergi miktarına mübaşiriye, mübaşirin üç günlük harcı ve menzil kirası; ahalinin bazı masrafları ve mahkeme harcı eklenerek, halka tevzi edilmiştir. Nahiyelerin payına düşen miktara da ahalinin bazı masrafları eklenmiştir. Ancak avarız ve nüzül vergisine başka masraflar eklenmemiştir. Bu nedenle her bir avarız hanesine isabet eden miktar 16 kuruş 12 akçe ile 16 kuruş 24 akçe arasında kalmıştır³⁴.

2. Sürsat-İştirâ Vergisi

16. yüzyılın sonundan itibaren ordudaki iâşe ihtiyacını karşılamak için "sürsat" adı altında yeni bir vergi ortaya çıkmıştır. 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren hem nakit hem de aynî olarak tahsil edilmeye başlanan sürsatta³⁵, devletin koyduğu resmi fiyatlar geçerliydi. Sürsat un, arpa, yağ, bal, koyun, ekmek, saman, ot, odun gibi maddeleri içerirdi. İştirâ ise sürsat ile aynı malları kapsamakla birlikte, farkı piyasa fiyatının uygulanmasıydı³⁶.

²⁷ A.Ş.S. nr. 108, vrk. 106, b. 487.

²⁸ A.Ş.S. nr. 110, vrk. 86, b. 374.

²⁹ A.Ş.S. nr. 110, vrk. 146, b. 516; A.Ş.S. nr. 110, vrk. 146, b. 517; A.Ş.S. nr. 110, vrk. 146, b. 518.

³⁰ A.Ş.S. nr. 112, vrk. 87, b. 305.

³¹ A.Ş.S. nr. 114, vrk. 96/97, b. 450.

³² A.Ş.S. nr. 115, vrk. 66, b. 361, 362, 363.

³³ A.Ş.S. nr. 116, vrk. 78, b. 439.

³⁴ 1485-1657 yılları arasında imparatorluğun çeşitli yerlerinde her bir avarız hanesinden toplanan miktarın farklı olduğu ve gittikçe arttığı tespit edilmiştir. Ancak avarızın artış oranı enflasyonun biraz üstündedir. Genel olarak bakıldığında akçenin değer kaybı avarız ve nüzül vergisine yansıtılmış; bunun dışında fazla bir artış yapılmamıştır. Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk: Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, (çev. Adnan Tonguç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2019, s. 149-154.

³⁵ Ö. İşbilir, "Nüzül", s. 312.

³⁶ A. Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, s. 367.

Tablo-2: Ankara Kazası ile Kasaba, Bacı ve Çukurcak Nahiyelerine Tevzi Edilen Sürsat-İştirâ Vergisi (1730-1734)

Tarih	Satın Alınanlar	Sürsat-İştirâ Vergisi ³⁷	Sürsat-İştirâ ve Masraf
16 Ağustos 1730 ³⁸	Arpa, buğday, saman, odun, ot, kömür	927,5	1842,5
15 Ağustos 1731 ³⁹	Arpa, buğday, saman, odun, ot, kömür	2273 kuruş 1 sülüs ⁴⁰	3061
27 Ocak 1734 ⁴¹	Arpa, buğday, saman, odun, ot, kömür	2824	3541

Sürsat-İştirâ vergisi toplanırken, tevzi edilen yerde bulunmayan malların bedelinin alındığı görülmektedir. Mesela 16 Ağustos 1730 tarihinde şark seferi için Ankara Kazası'ndan arpa, buğday, saman, odun, otluk ve kömür satın alınması ve kaza ahalsinin kendi hayvanlarıyla İshaklı Menzili'ne nakletmeleri emredilmiştir. Ancak arpa ve buğday dışındakiler, kazada bulunmadığından mübaşir başka yerden satın almıştır. Arpa ve buğday ise Ankara Kazası'ndaki mahallelere tevzi edilmiş; Kasaba Nahiyesi'ndeki köylerde yaşayan ahalinin ise istenilen menzile nakletmesine karar verilmiştir. Saman, odun, otluk ve kömür kıymetleri 927,5 kuruş olmasına karşın; mübaşiriye, mübaşire verilen sof ve şâlî, menzilciye verilen ücret, Akşehir Kasabası'na irsal olunan sof ve mahkeme harcı ile birlikte toplam masraf 1842,5 kuruşa çıkmıştır. Bu miktarın 614 kuruşu Kasaba Nahiyesi'nin ve 1228,5 kuruşu Ankara Kazası'nın payına düşmüştür. Arpa ve buğday ise Ankara Kazası'nda 274 haneye paylaştırılmış ve her hanenin payına 10 kile arpa, 53,5 vukiyye buğday ve 4,5 kuruş nakit para düşmüştür⁴². Çukurcak Nahiyesi'nin payına düşen odun, otluk ve kömür bedeli 53 kuruş olmasına karşın, mübaşir ve mütesellime yapılan masraflar vs. ile birlikte 148 kuruşa çıkmıştır⁴³. Bacı Nahiyesi'nin payına düşen odun, otluk ve kömür bedeli olan 57 kuruş ise diğer masraflarla 216 kuruşa çıkmıştır⁴⁴.

27 Ocak 1734 tarihinde Ankara Kazası'ndan alınan 2075 kile İstanbuli şair kıymeti 2334 kuruş, 267 kile İstanbuli dakik ve dakik-i has kıymeti 299 kuruş, 60 araba odun 60 kuruş, 330 kantar saman 100 kuruş, 30 araba ot 30 kuruş ve 50 vukiyye kömür 1 kuruş toplam miktar ise 2824 kuruş olmasına karşın; bu miktara

³⁷ Belgelerde sürsat veya İştirâ kelimeleri geçmemektedir.

³⁸ A.Ş.S. nr. 108, vrk. 113, b. 505; A.Ş.S. nr. 108, vrk. 116, b. 513.

³⁹ 15 Ağustos 1731 tarihinde şark tarafına yapılacak sefer için istenilen arpa, buğday, saman, odun, ot ve kömür bedelleri ile diğer masraflar içinde akçe murabahasından (20 kuruş) bahsedilmektedir. A.Ş.S. nr. 110, vrk. 96, b. 397.

⁴⁰ Sülüs; üçte bir demektir. Kuruşun 1/3'i kastedilir. Yani 1 kuruş 120 akçe olduğundan 1 sülüs 40 akçedir. Para olarak 1 sülüs 40 akçeye rayiçtir.

⁴¹ A.Ş.S. nr. 113, vrk. 80, b. 285.

⁴² A.Ş.S. nr. 108, vrk. 113, b. 505; A.Ş.S. nr. 108, vrk. 116, b. 513.

⁴³ A.Ş.S. nr. 108, vrk. 115, b. 512.

⁴⁴ A.Ş.S. nr. 108, vrk. 123, b. 534.

mübaşiriye ve mübaşirin itbâ'na (yardımcılarına) hizmet 276 kuruş, mübaşirin ve itbâ'nın 20 günlük zahiresi 195 kuruş, mahkeme harcı 236 kuruş ve tahsildariye 10 kuruş daha eklenmiş ve toplanan miktar 3541 kuruşa çıkmıştır⁴⁵.

3. Anadolu Eyaleti Valisinin İmdâd-ı Seferiyye ve İmdâd-ı Hazariyyesi

Osmanlı Devleti'nde vergiler tekdüze değildir. Sürekli artırılan vergiler yerine, vergilerin çeşitlendirilmesi yoluna gidilmiştir⁴⁶. Geleneksel bir yapı olduğundan, karışıklığa yol açabileceği korkusuyla vergilerde artışa gitmek yerine ya geçici olduğu bildirilerek (acil ve olağanüstü durumlar) yeni vergiler konulup⁴⁷, ardından düzenli hale getirilmiş ya da eski vergilerin üzerine sonradan eklemeler yapılmıştır. İmdâdiyye vergileri de başlangıçta zenginlerden alınan bir borç niteliği taşıırken zamanla düzenli hale getirilmiştir⁴⁸. 18. yüzyılın başlarından itibaren vali ve sancakbeyi hasları giderek malikâne sistemi içine çekilmeye başlanınca, vali ve sancakbeylerinin geliri azalmış ve maiyetlerindeki kapu halkını besleyemez olmuşlardı. Bu soruna çözüm bulmak için yeni bir gelir kaynağı bulma yoluna gidilmiş ve böylece sefer zamanlarında "ımdâd-ı seferiyye" ve barış zamanlarında "ımdâd-ı hazariyye" adında vergiler toplanmaya başlanmıştır⁴⁹.

Anadolu Eyaleti'ne bağlı 15 sancaktan⁵⁰ biri de Ankara Sancağı idi. Anadolu Eyaleti valisinin imdâd-ı seferiyyesinden Ankara Sancağı'nın payına düşen miktar 11486 kuruştı ve bu miktarın 2773 kuruşu Ankara Kazası ahali tarafından ödenirdi. İki veya üç taksitte ödenen imdâd-ı hazariyyenin Ankara Kazası'nın payına düşen taksiti ise 576,5 kuruştı.

⁴⁵ A.Ş.S. nr. 113, vrk. 80, b. 285.

⁴⁶ L. T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, s. 142; Levent Küçük, *Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü*, (Ankara Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007, s. 35.

⁴⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2021, s. 46.

⁴⁸ Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, İstanbul, 2000, s. 221; H. İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, s. 54.

⁴⁹ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, 1986, s. 53.

⁵⁰ Anadolu Eyaleti'ne bağlı sancaklar; Kütahya (Paşa Sancağı), Hüdâvendigar, Bolu, Kastamonu, Karasi, Sultanönü, Saruhan, Karahisar-ı Sahib, Hamid, Ankara, Kânkırı, Aydın, Teke, Menteşe ve Beybazarı'dır. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, s. 52. Kütahya merkez sancak olduğundan belgelerde bazen Kütahya valisi şeklinde geçmektedir. İbrahim Sezgin, "Paşa Livâsı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul, 2007, s. 183; "1140 senesi zilhiccesinin altıncı günü bi'l-fil Kütahya Valisi Vezir Rûşen Zamîr Devletlü Atifetlü Mustafa Paşa Hazretlerine...". A.Ş.S. nr. 104, vrk. 85, b. 415.

Tablo-3: Anadolu Eyaleti Valisinin İmdâd-ı Seferiyye ve İmdâd-ı Hazariyyesi (1723-1736)

Tarih	Anadolu Eyaleti Valisi	Vergi Türü	Vergi Miktarı (Kuruş)	Toplanan Miktar (Kuruş)
14 Haziran 1723 ⁵¹	Vezir Osman Paşa	İmdâd-ı hazariyye 2.taksiti	576,5	1452,5
	Yusuf Paşa (Ankara Sancağı Mutasarrıfı)	İmdâd-ı hazariyye 2.taksiti	448	
20 Şubat 1724 ⁵²	Vezir Osman Paşa	İmdâd-ı seferiyye (Moskov seferi)	2819	3076
16 Şubat 1725 ⁵³	Mehmed Paşa	İmdâd-ı seferiyye	2773	4678
		Mekârî katır (35 adet)	700	
21 Kasım 1725 ⁵⁴	Vezir Ali Paşa	İmdâd-ı seferiyye (Tebriz seferi)	2773	4481
7 Ekim 1726 ⁵⁵	Vezir Ali Paşa	İmdâd-ı seferiyye (Tebriz Seferi)	2773	3364
14 Temmuz 1728 ⁵⁶	Damat el-Hac Mustafa Paşa	İmdâd-ı hazariyye	576,5	787
7 Ağustos 1728 ⁵⁷	Damat el-Hac Mustafa Paşa	İmdâd-ı hazariyye 2. taksiti	576,5	1032
1 Mart 1730 ⁵⁸	Damat el-Hac Mustafa Paşa	İmdâd-ı hazariyye	576,5	1007
17 Temmuz 1730 ⁵⁹	Damat el-Hac Mustafa Paşa	İmdâd-ı hazariyye 2.taksiti	576,5	4023
		İmdâd-ı seferiyye	2773	

⁵¹ A.Ş.S. nr. 99, vrk. 96, s. 185, b. 573.

⁵² A.Ş.S. nr. 100, vrk. 22, b. 106.

⁵³ A.Ş.S. nr. 101, vrk. 119, b. 662.

⁵⁴ A.Ş.S. nr. 101, vrk. 150, b. 775.

⁵⁵ A.Ş.S. nr. 102, vrk. 137, b. 749.

⁵⁶ A.Ş.S. nr. 104, vrk. 85, b. 415; A.Ş.S. nr. 104, vrk. 85, b. 416.

⁵⁷ A.Ş.S. nr. 106, vrk. 82, b. 327; A.Ş.S. nr. 106, vrk. 83, b. 328.

⁵⁸ A.Ş.S. nr. 108, vrk. 85, b. 415; A.Ş.S. nr. 108, vrk. 85, b. 416.

⁵⁹ A.Ş.S. nr. 108, vrk. 107, b. 490; A.Ş.S. nr. 108, vrk. 109, b. 493.

15 Eylül 1731 ⁶⁰	Vezir Ebubekir Paşa	İmdâd-ı seferiyye	2773	3799,5
24 Haziran 1732 ⁶¹	Vezir Ali Paşa	İmdâd-ı seferiyye (Revan seferi)	2773	3399
4 Haziran 1733 ⁶²	Vezir Osman Paşa	İmdâd-ı seferiyye (Musul seferi)	2773	3379
25 Şubat 1734 ⁶³	Köprülüzade Abdullah Paşa	İmdâd-ı seferiyye (Musul, Kerkük seferi)	2773	3403
25 Ocak 1735 ⁶⁴	Köprülüzade Abdullah Paşa	İmdâd-ı seferiyye (Şark seferi)	2773	3528
12 Mayıs 1736 ⁶⁵	Serasker Ahmed Paşa	İmdâd-ı seferiyye (Şark seferi)	2773	3333
25 Kasım 1736 ⁶⁶	Genç Ali Paşa Kütahya'ya giderken, Ankara'ya uğramaması için	İmdâd-ı seferiyye	4846,5	5387

Anadolu Eyaleti valisinin imdâd-ı hazariyye ve imdâd-ı seferiyye vergilerini toplamak üzere bir mübaşir gönderilirdi. Mübaşir ve itbâ' genelde 3-4 gün bazen 10 gün konaklardı. Konakladıkları süre boyunca han ve menzil kiralari, yiyecek-içecek masraflari ve ücretleri vergiye eklenir; ayrıca yakın zamanda yapılmış veya yeni yapılan masraflar varsa bunlar da vergi miktarına eklenirdi. Mübaşir genelde ağa unvanlı biriydi⁶⁷. Mübaşir ve yardımcılarına yapılan harcamalar zamanla artmıştır. 1723'te mübaşir ve itbâ'na 60 kuruş, 1724'te 81 kuruş, 1725'de harcıbab ile birlikte 241 kuruş, 1726'da harcıbab ile

⁶⁰ A.Ş.S. nr. 110, vrk. 100, b. 403; A.Ş.S. nr. 110, vrk. 101, b. 404.

⁶¹ A.Ş.S. nr. 110, vrk. 145, b. 513.

⁶² A.Ş.S. nr. 112, vrk. 84, b. 297.

⁶³ A.Ş.S. nr. 113, vrk. 86, b. 300.

⁶⁴ A.Ş.S. nr. 114, vrk. 132, b. 557.

⁶⁵ A.Ş.S. nr. 116, vrk. 64/65, b. 378.

⁶⁶ Paşanın Ankara Sancağı'ndan müdâfa'aları (def'etme ya da sancağı paşadan korumak anlamında kullanılmıştır) için, sancak tarafından paşaya 12100 kuruşu nakit para olmak üzere toplam 20094 kuruş masraf yapılmıştır. Bu masraf imdâd-ı seferiyye olarak kabul edilmiş ve sancaktaki kazalara tevzi edilmiştir. Ankara Kazası'na 4846,5 kuruş isabet etmiş, bu miktara başka masraflarda eklenmiş ve kaza ahalisinden toplanan miktar 5387 kuruşa çıkmıştır. A.Ş.S. nr. 117, vrk. 79, b. 445; A.Ş.S. nr. 117, vrk. 100, b. 360.

⁶⁷ Avarız vergilerini genelde askeri nitelikli kişiler toplardı. Ağaların statüsü ise tam olarak bilinmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Demirci, "Collectors of Avârız and Nüzul Levies in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman 1621-1700", *Bulleten*, c. LXIX, S. 255, 2005.

birlikte 242 kuruş, 1728'de 93 kuruş, yine 1728'de 141,5 kuruş, 1730'da 150,5 kuruş, yine 1730'da 197 kuruş, 1731'de mübaşir ile gelen bir ağaya ikram ile birlikte 501 kuruş 12 akçe, 1732'de 202 kuruş 40 akçe, 1733'de 258 kuruş, 1735'de 240 kuruş, 1736'da ise 309 kuruş harcanmıştır. İmdâd-ı seferiyye vergisini toplamak üzere mübaşir ve itbâ'nın yanı sıra çavuşlar, çavuşlar kethüdası; ayrıca mahkeme çalışanları da görev alırdı. İmdâd-ı seferiyye ve imdâd-ı hazariyyenin toplanması sırasında mübaşir, yardımcıları ve diğer görev alanlara yapılan masraflar dışında, bazı yıllar mübaşire sof ve şâlî hediye edilmiş, bazı harcamalar için "*ahâlî-yi vilâyetin beynlerinde bazı masârifleri*" şeklinde genel bir ifade kullanılmış ve mahkeme harcı eklenmiştir. Ayrıca altın ve akçenin değer kaybı vergilere değilse bile masraflara yansıtılmıştır⁶⁸. 4 Haziran 1733 tarihinde Musul Ser-Askeri Vezir Osman Paşa'nın imdâd-ı seferiyyesi 2773 kuruş olmasına karşın, bu miktar diğer masraflarla 3379 kuruşa çıkmıştır. Bu masraflar; mübaşiriye 60 kuruş, mübaşirin itbâ'na 30 kuruş, çavuşuna 5 kuruş, mübaşir ve itbâ'nın on günlük zahiresi 168 kuruş, Kütahya tarafından talep edilen harcıbabın kaldırılması için Rami Paşazade Abdurrahman Bey'e gönderilen bir şâlî 20 kuruş; Kütahya tarafından eşkıya teftişine gelen ağaya verilen şâlî ve çağşırılık kıymeti 25 kuruş; vilayet ahalisinin bazı masrafları 40 kuruş ve mahkeme harcı 258 kuruştur⁶⁹. 7 Ağustos 1728 tarihinde Damat el-Hac Mustafa Paşa'nın imdâd-ı hazariyyesi 576,5 kuruş iken diğer masraflarla 1032 kuruşa çıkmıştır. Bu masraflar ise mübaşiriye 50 kuruş, mübaşirin itbâ'na, konakçısına ve çavuşlarına 20 kuruş, mübaşirin dört günlük zahiresi, han ve menzil kiralari 55 kuruş, mübaşire verilen bir donluk şâlî 16,5 kuruş, altın zararı 18 kuruş, Ankara Sancağı Mütessellimi Feyzullah Ağa'nın üç günlük zahiresi 30 kuruş, Aşağı Kasaba'da görevlendirilen 34 sekbanın 1,5 aylık ulûfeleri 150 kuruş, Kütahya'ya ilam götüren adama 10 kuruş, etrafı yoklayan adama 5 kuruş ve ahalinin bazı masrafları 101 kuruştur⁷⁰.

Vergiler ve masraflar toplamı Ankara Kazası'na ve nahiyelerine (Kasaba, Bacı ve Çukurcak) tevzi edildikten sonra, nahiyelere düşen kısmına da eklemeler yapılırdı. Mesela 14 Temmuz 1728 tarihinde Anadolu Eyaleti valisi imdâd-ı

⁶⁸ Masraflar için gereken para sarrâf, murâbahacı veya fâizcilerden borç olarak alınır, daha sonra halka tevzi edilirdi. Bunların istediği fark ve faiz de sarrâfiye akçebaşı, güzeşte, nemâ vs. adlar altında masraflara eklenirdi. A. V. Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, s. 107. 11 Mayıs 1724 tarihinde Anadolu Valisi Vezir Osman Paşa'nın Revan seferine giderken Ankara'ya uğramaması için 2435 kuruş masraf yapılmış ve bu masraf bezirgânlardan altın hesabı ile alınan paralarla karşılanmıştır. Yapılan masraflara altın fiyatlarındaki artışa bağlı olarak "altın zararı" adı altında 30 kuruş eklenmiştir. 14 Temmuz 1728 tarihinde Mustafa Paşa'nın imdâd-ı hazariyye masrafına 18,5 kuruş altın zararı ve 1 Mart 1730'da imdâd-ı hazariyye masrafına 33 kuruş akçe zararı eklenmiştir. *A.Ş.S. nr. 100*, vrk. 37, b. 156; *A.Ş.S. nr. 100*, vrk. 38, b. 159; *A.Ş.S. nr. 104*, vrk. 85, b. 415; *A.Ş.S. nr. 108*, vrk. 85, b. 415.

⁶⁹ *A.Ş.S. nr. 112*, vrk. 84, b. 297.

⁷⁰ *A.Ş.S. nr. 106*, vrk. 82, b. 327; *A.Ş.S. nr. 106*, vrk. 83, b. 328.

hazariyye taksitinin ve diğer masrafların toplamı 787 kuruştur. Bu miktarın 537 kuruşu Ankara Kazası'ndaki 274,5 haneye, geri kalan 250 kuruşu ise nahiyelere tevzi edilmişti. Ancak nahiyelere tevzi edilen 250 kuruşa, sadrazam tarafından Kırşehir Kalesi'ne cebehane getiren çavuşların zahiresi ve han kirası olan 6,5 kuruş da eklenmiştir⁷¹.

4. Ankara Sancağı Mutasarrıfının İmdâd-ı Seferiyye ve İmdâd-ı Hazariyyesi

Ankara Sancağı mutasarrıfının imdâd-ı hazariyyesi üç taksit halinde toplanırdı⁷². Her bir taksit tutarı 1583 kuruş 1 sülüs⁷³. Bu miktardan Ankara Kazası'nın payına 448 kuruş düşüyordu. Sefer zamanlarında ise Ankara Sancağı mutasarrıflarına sancaktan 14250 kuruş imdâd-ı seferiyye tayin edilirdi. İmdâd-ı seferiyyeden Ankara Kazası'nın payına düşen miktar ise 4032 kuruştur.

Tablo-4: Ankara Sancağı Mutasarrıfının İmdâd-ı Hazariyye ve İmdâd-ı Seferiyye Vergileri (1723-1736)

Tarihi	Verginin Türü	Vergi Miktarı (Kuruş)	Toplanan Miktar (Kuruş)
14 Ekim 1723 ⁷⁴	İmdâd-ı hazariyye 3. taksiti	448	1115
4 Şubat 1725 ⁷⁵	İmdâd-ı seferiyye	4032	5400
19 Ocak 1726 ⁷⁶	İmdâd-ı seferiyye	4032	4644,5
7 Şubat 1727 ⁷⁷	İmdâd-ı seferiyye	4032	6488
28 Haziran 1728 ⁷⁸	İmdâd-ı hazariyye 2. taksiti	448	1425
	İmdâd-ı hazariyye 3. taksiti	448	650
1 Mart 1729 ⁷⁹	İmdâd-ı hazariyye	448	1350

⁷¹ A.Ş.S. nr. 104, vrk. 85, b. 416.

⁷² "Livâ-i Ankara valileri seferlü olmadıkları zamanda beher sene ibtidâi martından sene tamamına değin üç taksit ile ba fermân-ı âlî tayin olunan imdâd-ı hazariyyeleri virilegelmişken....". A.Ş.S. nr. 108, vrk. 94, b. 444. Belgelerde bazen Ankara valisi, bazen Ankara mutasarrıfı olarak geçmektedir.

⁷³ A.Ş.S. nr. 116, vrk. 50, b. 318.

⁷⁴ A.Ş.S. nr. 99, vrk. 105, s. 202, b. 612; A.Ş.S. nr. 99, vrk. 105, s. 203, b. 613.

⁷⁵ A.Ş.S. nr. 101, vrk. 109, b. 631; A.Ş.S. nr. 101, vrk. 108, b. 630.

⁷⁶ A.Ş.S. nr. 102, vrk. 101, b. 616; A.Ş.S. nr. 102, vrk. 101, b. 615.

⁷⁷ A.Ş.S. nr. 102, vrk. 149, 791.

⁷⁸ İmdâd-ı hazariyyenin 2. taksiti masraflarla birlikte 1425 kuruşa, 3. taksiti 650 kuruşa çıkmıştır. A.Ş.S. nr. 104, vrk. 81, b. 408; A.Ş.S. nr. 104, vrk. 90, b. 439; A.Ş.S. nr. 104, vrk. 91, b. 440.

⁷⁹ A.Ş.S. nr. 105, vrk. 90, b. 388; A.Ş.S. nr. 105, vrk. 91, b. 389.

12 Haziran 1729 ⁸⁰	İmdâd-ı hazariyye 2. taksiti	448	750,5
24 Ekim 1729 ⁸¹	İmdâd-ı hazariyye 3. taksiti	448	1200
1 Mart 1730 ⁸²	İmdâd-ı hazariyye	448	998
1 Haziran 1730 ⁸³	İmdâd-ı hazariyye 2. taksiti	448	898
17 Temmuz 1730 ⁸⁴	İmdâd-ı seferiyye	4032	4401
5 Ağustos 1731 ⁸⁵	İmdâd-ı seferiyye	4032	4638
28 Temmuz 1732 ⁸⁶	İmdâd-ı seferiyye	4032	4671,5
5 Nisan 1733 ⁸⁷	İmdâd-ı seferiyye	4032	6379
27 Ocak 1734 ⁸⁸	İmdâd-ı seferiyye	4032	4913,5
12 Mayıs 1736 ⁸⁹	İmdâd-ı seferiyye	4032	4372

1724-1727 yıllarında imdâd-ı hazariyye sancak mutasarrıfının kethüdaları ve hademeleri tarafından toplanmış; kethüdalarına ücret ve kapu harcı 52 kuruş, hademelerine ise 27 kuruş verilmiştir. 1723 yılında ise sancak mutasarrıfının kendisinin vergiyi topladığı görülmektedir. Bu nedenle paşaya kapu harcı ve kethüdalık ile hademelerine ücret olan 79 kuruşun yanı sıra paşanın ve itbâ'nın konakları kirası olan 176,5 kuruş da masrafa dahil edilmiştir. 1728 yılından itibaren kethüda ücreti ve kapu harcı yerine, vergileri toplayan mutasarrıfın mütesellimi⁹⁰ olan bir ağaya, sürekli artan bir ücret ödenmiştir. 1728'de imdâd-ı hazariyyenin 2. taksitinde mütesellime 52 kuruş; 3. taksitinde mütesellime 70 kuruş, hademelerine 27 kuruş; 1729'da mütesellime 52 kuruş, mütesellimin

⁸⁰ A.Ş.S. nr. 106, vrk. 72, b. 292; A.Ş.S. nr. 106, vrk. 72, b. 293.

⁸¹ A.Ş.S. nr. 106, vrk.100, b.385; A.Ş.S. nr. 106, vrk. 101, b. 386.

⁸² A.Ş.S. nr. 107, vrk. 101, b. 381; A.Ş.S. nr. 107, vrk. 101, b. 382.

⁸³ A.Ş.S. nr. 108, vrk. 93, b. 443; A.Ş.S. nr. 108, vrk. 94, b. 444.

⁸⁴ A.Ş.S. nr. 108, vrk. 102, b. 476; A.Ş.S. nr. 108, vrk. 103, b. 477.

⁸⁵ A.Ş.S. nr. 110, vrk. 92, b. 387; A.Ş.S. nr. 110, vrk. 92, b. 388.

⁸⁶ A.Ş.S. nr. 111, vrk. 53, b. 211; A.Ş.S. nr. 111, vrk. 54, b. 213.

⁸⁷ A.Ş.S. nr. 112, vrk. 71, b. 258. Masraflara Ankara Sancağı'ndan ihracı ferman buyrulan 210 mekârî katırından Ankara Kazası'na isabet eden 33 katırdan nahiyelerin payına düşen 11 katır kıymeti olan 495 kuruş ile her bir katıra 3 kuruş masraf; ayrıca Aşağı ve Yukarı Kasaba nahiyelerine tayin olunan sekbanların bir aylık ücretleri olan 200 kuruş da eklenmiştir.

⁸⁸ A.Ş.S. nr. 113, vrk. 85, b. 295.

⁸⁹ A.Ş.S. nr. 116, vrk. 83, b. 455.

⁹⁰ Mütesellim; beylerbeyinin veya sancakbeyinin vekili olarak onların sefere gittiklerinde veya görev bölgelerine gitmedikleri zamanlarda yerlerine bakan, vergileri toplayan görevlidir. Yücel Özkaya, "Mütesellim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul, 2006, s. 203.

Nevşehir eminine ikramına, zahiresine ve menzil bargirlerine 142 kuruş 1 rub; aynı yıl hazariyyenin 2. taksitinde mütesellim ve itbâ'na 110 kuruş, 3. taksitinde mütesellim ve itbâ'na 110 kuruş; 1730 yılında mütesellime 200 kuruş, hademelerine 30 kuruş, mütesellimin üç günlük zahiresine 85 kuruş; yine aynı yıl 2. taksitinde mütesellime 220 kuruş, hademelerine 30 kuruş ödenmiştir⁹¹. Hazariyyenin toplanmasında görev alan kişilerin ücretleri dışında, bazı diğer harcamalarda bu vergiye ek yapılmıştır. Bu harcamalar daha çok menzil beygiri akçesi, Kütahya'dan eşkiya teftişine gelen ağaların bazı masrafları, bazı ağalara verilen sof, şâlî ve çağşırılık hediyesi, bu ağalara verilen nakit para, zahire ve konak kiralari, ferman getiren ve götüreren kişilerin ücretleri, mahkeme harcı ve ahalinin bazı masraflarından oluşmaktadır. Mesela Ankara Sancağı mutasarrıfının imdâd-ı hazariyyesinin taksiti 448 kuruş olmasına karşın, 24 Ekim 1729'da bu taksite 752 kuruş ek yapılmış ve halktan toplanan miktar 1200 kuruşa çıkmıştır. Ek yapılan harcamalar ise paşanın mütesellimine ve itbâ'na verilen 110 kuruş, devlet tarafından gelen silahşör ağaya verilen üç günlük zahire 108,5 kuruş; Musli Paşa oğlu Salih Bey için zahire 16 kuruş 10 akçe; iskân için gelen Ali Ağa'ya dört günlük zahire 22 kuruş 110 akçe; Kütahya'dan eşkiya teftişine gelen Abdusselam Ağa'ya verilen nakit para 15 kuruş, iki günlük zahiresi 14 kuruş, bir şâlî ve bir sof kıymeti 36 kuruş; Kapıcıbaşı Ebubekir Ağa'ya bir günlük zahire 3 kuruş 105 akçe; Ekrâd (Kürt) iskânı ile görevlendirilen Osman Paşa'ya bir şâlî ve bir çağşırılık, vezir ağası Ali Ağa'ya bir şâlî, bir çağşırılık ve bir donluk sof, çukadarına bir çağşırılık kıymetleri 93 kuruş; sadrazam kethüdası çukadarlarından teftiş için gelen Ali Ağa'ya verilen nakit para 90 kuruş, bir şâlî, bir sof ve bir çağşırılık kıymeti 35 kuruş; Vezir Ağası Süleyman Ağa'ya verilen nakit para 30 kuruş ve menzilci el-Hac Murtaza'ya verilen 23 beygir ücreti 23,5 kuruş ile birlikte toplam 752 kuruştur⁹².

İmdâd-ı seferiyye sancak mutasarrıfının mütesellimi olan bir ağa ve mahkeme çalışanları tarafından toplanırdı. Mahkemeye "*harc-ı muhakeme*" adı altında bir para verilir; ayrıca hizmetlilere, emine, kâtibe, muhızırbaşına, muhızırlara ve çukadara ayrı ayrı ücret ödenirdi. Ancak ücretler dışında seferler ile ilgili pek çok başka masrafta bu vergiye dahil edilirdi⁹³. Mesela Ankara Sancağı mutasarrıfının imdâd-ı seferiyyesi 4032 kuruş iken, 7 Şubat 1727 tarihinde 2456 kuruş daha eklenmiş ve toplanan miktar 6488 kuruşa çıkmıştır.

⁹¹ 1728 yılından itibaren harcamaların artmaya başlamasının nedeni, tedavülde bulunan altın ve pârenin çoğunun kesik ve züyuf olması; bundan dolayı sahih altın ve eşya fiyatlarının yükselmesidir. 1728 yılının mart ayında kesik ve züyuf pâreleri tedavülden kaldırmak amacıyla bir sikke tashihi yapılmış ve yaldız altınının rayici 375'ten 385'e, Macar altınının rayici ise 360'dan 380 akçeye çıkarılmıştır. Ancak bu tashihi başarılı olmadığından altın fiyatları yükselmeye devam etmiştir. BOA, A.DVNS. MHM. d. 134, vrk. 185, s. 364, b. 1251-1256.

⁹² A.Ş.S. nr. 106, vrk. 100, b. 385.

⁹³ A.Ş.S. nr. 111, vrk. 53, b. 211.

Yapılan harcamalar ise paşanın mütesellimi el-Hac Ali Ağa'ya verilen 50 kuruş; sol kol müfettişleri İbrahim Paşa ve Yusuf Ağa'ya teftiş için verilen nakit para 400 kuruş, hediye sof ve şâli kıymeti 192 kuruş; sefer sebebi ile Ankara Kazası'dan istenen 100 süvariden 41'inin başka yerden temini için verilen para 200 kuruş, bir saat 45 kuruş, iki sarık ve iki kutnî 45 kuruş, altı vukiyye şeker 6 kuruş, şem'î asel 4 kuruş, kethüdalarına iki şâlî, bir sof ve süvari mübaşirine bir çağşırılık sof kıymeti 51 kuruş, süvari mübaşirine 10 kuruş, akçe noksanı 7 kuruş; daha önce teftişe gelen ağaya verilen sof ve çağşırılık 15 kuruş; Avarızcı Mustafa Ağa'nın ve itbâ'nın üç günlük konak kiralari 6 kuruş, kethüdasına bir çağşırılık sof 4 kuruş; teftişe gelen Mübaşir Yeğen Ağa'ya bir vukiyye kahve 4,5 kuruş, sekiz günlük zahiresi 71 kuruş, mübaşir ve itbâ'nın konak kiralari 16 kuruş; mübaşire gönderilen es-Seyyid Ramazan Ağa'ya bir vukiyye kahve 4,5 kuruş, duhan 1 kuruş, nakit para 5 kuruş; Anadolu Eyaleti valisinin imdâd-ı seferiyye mübaşiri Yahya Ağa'nın kazalardan geldiği zaman dört günlük zahiresi 64 kuruş, macun akçesi 3 kuruş, salyâneden arta kalan sof kıymeti 15 kuruş, Ağazade Hanı kirası 8 kuruş; teftiş için Bacı Nahiyesi'ne giden mübaşire nahije ahalisinin merhameten verdiği mübaşiriye 50 kuruş, Çukurcak Nahiyesi'ne giden mübaşire nahije ahalisinin merhameten verdiği mübaşiriye 52 kuruş; mütesellimin kaldığı Musli Efendi Menzili'nin altı aylık kirası 50 kuruş, menzil bargirini altı aylığına iltizama alan kişiye menzil bargiri ücreti 480 kuruş; şehir kethüdalığı ücreti 20 kuruş; harcı muhakeme 359 kuruş; eminiye, hüddamiye, çukadariye, muhızrlara, muhızırbaşına, kâtiplere ve mukayyide verilen 127 kuruş ücret ile birlikte toplam 2456 kuruştur⁹⁴.

5. Paşaların ve Mutasarrıfların Ankara'da Konakladıkları veya Konaklamak İstedikleri Zaman Yapılan Masraflar

Paşalar ve sancak mutasarrıfları şark seferine giderken veya seferden dönerken yol üzerindeki Ankara'da konaklamak istediklerinde bu istekleri kibarca geri çevrilirdi. İstekleri geri çevrilirken paşanın adamlarıyla veya Ankara'dan paşa tarafına gönderilen adamlarla birlikte çok sayıda sof, şâlî, çağşırılık, şem'î asel, şeker, geym (nal takımı), kahve, duhan ve harçlık gönderilir; bunları götüren adamlara ücret ve aynı hediyelerden verilirdi⁹⁵. Gönderilen hediyeler ve yapılan masrafların tutarı ise Ankara Sancağı'ndaki Ankara Kazası ile Kasaba, Bacı ve Çukurcak nahiyelerine tevzi edilirdi⁹⁶.

⁹⁴ A.Ş.S. nr. 102, vrk. 149, 791.

⁹⁵ Aynı tarihlerde yolu Manisa'dan geçen paşaların şehre uğramaması için de büyük çaba sarf edildiği ve benzer masraflar yapıldığı görülmektedir. M. Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955, s. 33.

⁹⁶ A.Ş.S. nr. 114, vrk. 139, b. 580; A.Ş.S. nr. 114, vrk. 139, b. 581; A.Ş.S. nr. 114, vrk. 139, b. 582; A.Ş.S. nr. 114, vrk. 139, b. 582; A.Ş.S. nr. 116, vrk. 56, b. 344; A.Ş.S. nr. 116, vrk. 57, b. 347.

Tablo-5: Paşaların ve Sancak Mutasarrıflarının Ankara'ya Uğradıklarında ve Uğramamaları İçin Yapılan Masraflar (1724-1736)

Tarih	Harcama Nedeni	Harcanan Miktar (Kuruş)
11 Mayıs 1724 ⁹⁷	Anadolu Eyaleti Valisi Osman Paşa'nın Revan Seferine giderken Ankara Kazası'na uğramaması için	2435
31 Mayıs 1725 ⁹⁸	Anadolu Eyaleti Valisi Vezir Mehmed Paşa sefere giderken Ankara'ya uğrayıp 4 gün konaklamıştır	5628
17 Mayıs 1731 ⁹⁹	Ankara Sancağı Mutasarrıfı es-Seyyid Halid Paşa şark seferine giderken Ankara'da 3 gün konaklamıştır	3379
12 Temmuz 1731 ¹⁰⁰	Anadolu Eyaleti Valisi Vezir Ebubekir Paşa şark seferine giderken Ankara'da birkaç gün konaklamak istemiştir; paşanın uğramaması için	5435
17-26 Şubat 1732 ¹⁰¹	Ankara Sancağı Mutasarrıfı es-Seyyid Halid Paşa şark seferi dönüşünde Ankara'da 3 gün konaklamıştır	2515
15-23 Haziran 1732 ¹⁰²	Anadolu Eyaleti Valisi Vezir Ebubekir Paşa şark seferi dönüşünde Ankara'da birkaç gün konaklamak istemiştir; paşanın uğramaması için	2979
3-12 Ağustos 1732 ¹⁰³	Anadolu Eyaleti Valisi Vezir Ali Paşa Revan Kalesi muhafazasında iken Ankara'ya gelip, 3 gün konaklamıştır	5700
27 Kasım 1734 ¹⁰⁴	Şarktan Rumeli tarafına geçen Kayseri Valisi Ankara'ya uğramak istemiştir; Ankara'ya uğramaması için	590
	Şarkta görevli Sofya Eyaleti Muhafızı tekrar Sofya'ya geçecekken Ankara'da birkaç gün konaklamak istemiştir; Ankara'ya uğramaması için	994
6 Ocak 1736 ¹⁰⁵	Sayda Valisi Vezir Selim Paşa'nın Kangırın'dan mansıbına giderken Ankara'ya uğramaması için	999
5 Kasım 1736 ¹⁰⁶	Sivas Eyaleti Valisi Ankara'dan geçerken konaklamak istemiştir; Ankara'ya uğramaması için	1473

⁹⁷ A.Ş.S. nr. 100, vrk. 37, b. 156.

⁹⁸ A.Ş.S. nr. 101, vrk. 125, b. 686; A.Ş.S. nr. 101, vrk. 126, b. 687.

⁹⁹ A.Ş.S. nr. 109, vrk. 90/91, b. 327.

¹⁰⁰ A.Ş.S. nr. 110, vrk. 84/85, b. 370; A.Ş.S. nr. 110, vrk. 86, b. 373.

¹⁰¹ A.Ş.S. nr. 110, vrk. 136, b. 482.

¹⁰² A.Ş.S. nr. 110, vrk. 140, b. 498.

¹⁰³ A.Ş.S. nr. 111, vrk. 58, b. 221.

¹⁰⁴ Kayseri valisinin Ankara'ya uğramaması için Kasaba, Bacı ve Çukurcak nahiyelerinden 590 kuruşluk hediye gönderilmiştir. A.Ş.S. nr. 114, vrk. 139, b. 580; A.Ş.S. nr. 114, vrk. 139, b. 581; A.Ş.S. nr. 114, vrk. 139, b. 582.

¹⁰⁵ A.Ş.S. nr. 116, vrk. 64/65, b. 378.

¹⁰⁶ A.Ş.S. nr. 116, vrk. 56, b. 344.

11 Mayıs 1724 tarihinde Anadolu Valisi Osman Paşa'nın Revan seferine giderken Ankara Kazası'na uğramaması için, toplam 2435 kuruş masraf yapılmıştır. Bu masrafın büyük bir kısmı nakit para ve hediyelerden oluşmaktadır. Aslında bir devlet büyüğü veya devlet hizmeti ile görevlendirilen bir memurun şehir veya köylerden birinde konaklaması durumunda hediye verilmesi (peşkeş) Selçuklu devrinden beri uygulanan bir gelenektir. Daha sonraları resmi vergiler dışında para toplama geleneği de başlamıştır¹⁰⁷. Nitekim Osman Paşa'ya 1250 kuruş bağlılık bildirmek için (ubûdiyyet), 200 kuruş paşanın kethüdalarına bağlılık bildirmek için nakit olarak verilmiştir. Paşaya, hazinedarına, divan efendisine, kapıcılar kethüdasına, çavuşlar eminine toplam 361 kuruş tutarında sof, şâlî ve çağşırılık hediye gönderilmiştir. Diğer masraflar ise çavuşlar kethüdasına, zahireciye, çukadara ve bir yere gönderilen adamlara verilen ücretler; zahire, pirinç, şeker, şem'î asel, kahve, kapu harcı, menzil kirası, altın zararı ve mahkeme harcından oluşmaktadır¹⁰⁸.

Anadolu Eyaleti Valisi Vezir Ebubekir Paşa 1731 temmuz ayında şark seferine giderken, 1732 haziran ayında ise şark seferinden dönerken Ankara'ya uğramak ve birkaç gün konaklamak istemiştir. Ancak Ankara'daki görevliler, paşanın Ankara'ya uğramaması ve başka yere gitmesi için bezirgânlardan (Yahudi tüccarlar) 3350 kuruş para alarak, paşaya göndermiştir. Paşaya hediye edilen sof, çağşırılık, şâlî, çuha, bir at ve zahire kıymeti ile diğer masraflar 1391 kuruştur. Paşanın itbâ'nın zayi olan dört beygiri, Kasaba Nahiyesi için paşaya verilen avâid, mütesellime, mütesellim çavuşuna ve ağaya ücret; asılan sarraflar için hüccet harcı ve mahkeme harcı 694 kuruş ile birlikte toplam masraf 5435 kuruşa ulaşmıştır¹⁰⁹. Paşanın şark seferinden dönüşünde ise bezirgânlardan 1000 kuruş para alınarak, paşaya gönderilmiştir. Paşaya hediye edilen sof, şâlî ve çağşırılık kıymeti 292 kuruş; mübaşiriye 450 kuruş; Ankara'ya paşa tarafından gönderilen ağaların ve itbâ'nın zahire, menzil ve han kiralari 252,5 kuruş; Ramazan başlangıcı tespiti ve çukadara ücret 29 kuruş; Ankara mutasarrıfının sakin olduğu menzil ve diğer bir menzil kirası 55 kuruş; mutasarrıfın itbâ'nın sakin olduğu üç menzil kirası 33 kuruş; mahkeme harcı 218 kuruş ve diğer bazı masraflar 19,5 kuruştur. Bu masraflara altı aylık şehir kethüdası ücreti 30 kuruş, altı aylık menzil bargiri ücreti 600 kuruş da eklenmiş; böylece toplam masraf 2979 kuruşa ulaşmıştır¹¹⁰.

Paşaların konaklaması durumunda masraflar daha da artardı. Mesela 31 Mayıs 1725 tarihinde Anadolu Eyaleti Valisi Vezir Mehmed Paşa kapu halkı ile birlikte sefere giderken Ankara'ya uğramış ve burada dört gün konaklamıştır.

¹⁰⁷ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, s. 550-551.

¹⁰⁸ A.Ş.S. nr. 100, vrk. 37, b. 156.

¹⁰⁹ A.Ş.S. nr. 108, vrk. 109, b. 493.

¹¹⁰ A.Ş.S. nr. 110, vrk. 140, b. 498.

Mehmed Paşa ve kapu halkının dört gün kaldıkları süre boyunca yeme-içme, yakacak, aydınlanma ve diğer masrafları karşılanmış; paşa ile paşanın hazinedarı, çavuşu ve divan efendisi gibi üst düzey görevlilerine sof, şâlî ve çağşırılık hediye edilmiştir. Mehmed Paşa'nın kapu halkının oldukça kalabalık olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim dört günde 7900 kıyye ekmek yenilmiştir. 1 kıyye 400 dirhem olduğundan $7900 \times 400 = 3.160.000$ dirhemden bir günde 790.000 dirhem ekmek yenilmiştir. Bu tarihlerde Ankara'da ekmeğin 200 dirhemi 1 akçedir. Ekmeğin 200 dirhem olduğunu varsayarsak; her bir kişiye günde 2 ekmekten 400 dirhem düşecektir; buna göre $790.000/400 = 1975$ kişi olmaktadır. Mehmed Paşa, yardımcıları ve kapu halkına dört gün boyunca ekmek, koyun eti, pirinç, İzmir aseli, kahve, nohut, sadeyağ, soğan, kuzu, tavuk, yumurta, tuz, sirke, yoğurt, nişasta, sebze, şeker, süt, şem'î asel, şem'î revgan, biber, un, çıra ve peksimete 1252 kuruş; diğer zahirelerle birlikte 1365 kuruş; arpa, odun, saman ve otluğa 884 kuruş harcanmıştır. Mehmed Paşa'ya 1500 kuruş nakit para verilmiştir. Delallbaşıya, zahireci ağalara, beygir kiralari gibi masraflara harcanan miktar 766 kuruş 80 akçedir. Paşa ile kethüdası, hazinedarı, divan efendisi gibi üst düzey kimselere verilen sof, çağşırılık ve şâlînin tutarı 475 kuruştur. Mûytâbların paşanın altı katar devesine mühimmat kıymeti 120 kuruş, mütesellim ağanın, paşaya yaptığı masraf 100 kuruş, ahalinin verdiği üç aylık sekban harcı 300 kuruş, mahkeme harcı ise 118 kuruştur. Masraflar toplamı 5628 kuruş 80 akçedir. Bu masrafın 3651 kuruşu Ankara Kazası'nda 274,5 haneye tevzi olunmuş ve hane başına 13 kuruş 12 pâre düşmüştür¹¹¹. Aşağı Kasaba Nahiyesi'nde Hisarlı Kaya, Bali Kuyumcu, İmer, Bayracık, Toturga, Alacaatlu, Yukarı Buruncu ve Tatar adlı köyler paşaya zahire verdiklerinden 1978 kuruş adı geçen köylerin dışında Kasaba, Bacı ve Çukurcak nahiyelerindeki köylere paylaştırılmıştır¹¹².

Anadolu Eyaleti valisi olup, Revan Kalesi muhafazasında iken 1732 ağustos ayı başlarında Ankara'ya gelip, üç gün konaklayan Vezir Ali Paşa'ya 5700 kuruş masraf yapılmıştır¹¹³. Ali Paşa'nın kapu halkı tahminimizce 2200 kişi civarındaydı¹¹⁴. Bu kadar büyük bir kalabalığın konaklaması çok zor ve masraflı olmasına karşın neredeyse hiçbir masraftan kaçınılmamıştır. Kahve, tütün,

¹¹¹ A.Ş.S. nr. 101, vrk. 125, b. 686.

¹¹² A.Ş.S. nr. 101, vrk. 126, b. 687.

¹¹³ Paşaya verilen nakit para 1585 kuruş, paşaya ve dairelerine hediye verilen sof, şâlî ve çağşırılık kıymetleri 344 kuruş, Ankara mutasarrıfının, paşa tarafına gittiğinde paşaya verilen nakit para 150 kuruş, mutasarrıfın paşaya hediye ettiği at 200 kuruş, zahire 969 kuruş 98 akçe, arpa ve saman 1416,5 kuruş, odun 140 kuruş, kılavuzlar, hazine bekçisi, arpa emini vs. ücretleri 372 kuruş, menzil bargiri 204 kuruş, menzil ve han ücretleri 9 kuruş, sabun 4,5 kuruş ve mahkeme harcı 297 kuruştur. A.Ş.S. nr. 111, vrk. 58, b. 221.

¹¹⁴ Paşanın itbâ'na üç günde 3300 kıyye ekmek verilmiştir. Bu tarihlerde Ankara'da ekmeğin dirhemi 100'dü. Bir kişinin günde 2 ekmek yediği varsayılırsa kişi sayısı 2200 olur. A.Ş.S. nr. 110, vrk. 140, b. 498.

zeytinyağı, sadeyağ, pirinç, nişasta, nohut, badem, kavun, üzüm, sebze, süt, tavuk, et, yoğurt, sarımsak, sirke, sabun, saman, arpa, odun, çıra gibi yiyecek-icecek ve diğer maddeler büyük miktarlarda verilmiştir.

Ankara Sancağı Mutasarrıfı es-Seyyid Halid Paşa'nın 1731 mayıs ayında¹¹⁵ şark seferine giderken Ankara'da üç gün konaklaması sırasında 3379 kuruş, 1732 şubat ayında şark seferi dönüşünde yine üç gün konaklaması sırasında yapılan masraf ise 2515 kuruştur. Paşaya şark seferine giderken yapılan masraflar daha çok sefer ile ilgilidir. Sefere giderken; paşanın ve itbâ'nın üç günlük zahiresi 179,5 kuruş 51 akçe, itbâ'nın konakladığı menzil kiralari 57 kuruş 1 sülüs, ihracı ferman buyrulan mekârî develeri 519 kuruş, deve mübaşirinin 20 günlük zahiresi 40 kuruş; Kütahya tarafından gelen Nasuh Mehmed Ağa'ya verilen 518 kuruş, beş günlük han kirası ve zahiresi 59 kuruş 1 lipur, çukadarına verilen hediye sof, şâlî ve çağşırılık kıymeti 38 kuruş; Kütahya'dan gelen Mehmed Ağa'nın iki günlük zahiresi 11 kuruş 22 akçe; Kangırı'ya giden çukadara ve bölükbaşına bir günlük zahire 5 kuruş 96 akçe; zahire hususu için iki defa devlet tarafına giden adama ücret ve adamın İstanbul'da ettiği masraf 157 kuruş; daha önce Ankara mutasarrıfının imdâd-ı seferiyye almaması için ferman götüren tatar ağasına hizmet ve bir çağşırılık kıymeti 23,5 kuruş; tatar ağasına hizmet 15 kuruş; zorba fermanı getiren ağaya hizmet ve altı günlük masrafı 65 kuruş; teftiş fermanı getiren tatar hizmet 27 kuruş; Ayaş Kazası kesri için Ankara mutasarrıfına verilen 30 kuruş; Ayaş Kazası'ndan alınan akçe için Deveci el-Hac Ali'ye verilen 55 kuruş; Ali Çelebi ile Kütahya'ya gönderilen sof ve şâlî kıymeti 100 kuruş; naib efendiye verilen sof ve çağşırılık 27,5 kuruş; Kangırı'ya hazine getiren katırcıya ücret 4 kuruş, Kütahya'ya giden Memiş Ağa'ya ücret ve Kütahya'da verdiği buyruldu akçesi 21,5 kuruş, miri piyade levendat mübaşiri iki ağaya verilen üç günlük zahire 24 kuruş 90 akçe, fazladan verilen arpa kıymeti 22,5 kuruş; fazladan verilen et kıymeti 10 kuruş; Ankara'ya gelen Cebeci Süleyman Ağa'ya verilen üç günlük zahire, mekârî ücreti ve han kirası 30 kuruş 56 akçe; Cebeci İsmail Ağa'ya verilen dört günlük zahire ve mekârî ücreti 32 kuruş 46 akçe; Cebeci Mustafa Ağa'ya verilen dört günlük zahire ve mekârî ücreti 41,5 kuruş 26 akçe; diğer Cebeci Mustafa Ağa'ya verilen dört günlük zahire, mekârî ücreti ve han kirası 23 kuruş 55 akçe; Topçu el-Hac Mehmed Ağa'ya verilen dört günlük zahire 20 kuruş 64 akçe; Ağazadenin 18 günlük han kirası 15 kuruş; Çukadar Bekir Çelebi'ye 2 kuruş; iki aylık sekban ücreti 310 kuruş; altı aylık menzil bargiri ücreti 650 kuruş; Şehir Kethüdası Hacı Murtaza'nın cebeciyle masrafı 1 kuruş; odun akçesi ve tatardan baki kalan 13 kuruş; taşraya giden muhziirlara ücret 6 kuruş; taşrayı kontrol etmek üzere gönderilen adama 5 kuruş ve mahkeme harcı 218 kuruş olmak üzere toplam 3379 kuruş masraf yapılmıştır¹¹⁶. Paşanın şark

¹¹⁵ Paşa'nın gittiği tarih tam olarak verilmediğinden belgenin sicile kayıt tarihi dikkate alınmıştır.

¹¹⁶ A.Ş.S. nr. 109, vrk. 90/91, b. 327.

seferinden Ankara'ya dönüşünde ise paşanın ve itbâ'nın üç günlük zahiresi 245 kuruş; paşanın kaldığı Musli Efendi Menzili'nin altı aylık peşin kirası 30 kuruş ve Tezkereci Menzili'nin altı aylık peşin kirası 25 kuruş; Vezir Müfettiş Kara Bolad Ahmed Paşa'nın ağalarından Aksaraylı Bekre Ağa'ya bir günlük zahire 8 kuruş 65 akçe; Kütahya müsellimi kethüdasına verilen üç günlük zahire 25,5 kuruş; Kütahya mütesellimi tarafından teftişe gönderilen Hasan Ağa'ya verilen akçe, sof ve iki çağşırılık 51 kuruş; Ahmed Paşa tarafına giden silahşöre verilen menzil beygiri ücreti 4,5 kuruş; Trabzon'a giden hazine için beygir ücreti 7 kuruş; Osman Paşa'nın Ankara'da üç gün konaklaması sırasında verilen zahire kıymeti 865 kuruş, paşaya ahalinin hediye ettiği sof ve şâlî kıymeti 139 kuruş, 10 vukiyye kahve, 11 vukiyye şeker ve 10 vukiyye şem'î asel 41 kuruş, kethüdalarına bir donluk sof, şâlî ve çağşırılık 75 kuruş, kahve ve şem'î asel kıymeti 20,5 kuruş, konakçı ağalarına verilen bir donluk sof 15 kuruş, nakit 5 kuruş, divan efendisine ve kapıcılar kethüdasına verilen sof ve çağşırılık 33 kuruş, zahireci ağaya verilen iki çağşırılık 8 kuruş, 5 vukiyye asel ve 5 vukiyye sade yağ 3,5 kuruş, defa 6 vukiyye kahve 12 kuruş, 2,5 günde verilen zahire 17 kuruş, Osman Paşa'nın ağalarından el-Hac İbrahim Ağa'ya verilen bir günlük zahire 2 kuruş 1 sülüs, konakçıların verdiği zahire 11 kuruş 50 akçe, itbâ'larının zahiresi 5 kuruş 68 akçe, paşanın es-Seyyid Abdulhadi Efendi Menzili'nde konaklayan altı askeri için konak kirası 6 kuruş, Arslan Ağazade Hanı'nda konaklayan levendatın han kirası 10 kuruş, arpa ve saman ziyadesi 5,5 kuruş, çavuşlarına verilen 3 kuruş, Mütesellim Ahmed Bey'in kesri 100 kuruş, muhızlıların kesri 65 kuruş, menzilciye verilen 130 kuruş, Yasef zimmeden alınıp Müfettiş Kara Bulad Paşa tarafından Çukurcak Nahiyesi için gelen mübaşire verilen 50 kuruş; Osman Paşa için es-Seyyid Abdulhadi Efendi Menzili'nde bina olunan mutfağa kereste ve usta ücreti 15 kuruş; Halid Paşa'nın Osman Paşa'ya verdiği at kıymeti 150 kuruş; nahiyelerdeki köylerden toplanacak akçe için tahsildarlık 100 kuruş ve mahkeme harcı 231 kuruş ile birlikte toplam masraf 2515 kuruştur¹¹⁷.

6. Teftişe Gelen Valilere Yapılan Masraflar

Zaman zaman Anadolu Eyaleti'ndeki sancaklardan veya farklı eyaletlerden, valiler eşkıya teftişi ile görevlendirilirdi. Ancak bu valilere yapılan masraflar büyük miktarlara ulaştığından, valilerin Ankara'ya gelmemesi rica edilirdi.

Tablo-6: Teftişe Gelen Valilere Yapılan Masraflar (1731-1734)

Tarihi	Teftişe Gelen Vali ve Harcama Sebebi	Harcanan Miktar (Kuruş)

¹¹⁷ A.Ş.S. nr. 110, vrk. 135, b. 480.

6 Mayıs 1731 ¹¹⁸	Adana Eyaleti Valisi olup, Anadolu'yu teftiş etmekle görevli Muhsinzade Abdullah Paşa Ankara'da 5 gün konaklamıştır.	3659
8 Ocak 1732 ¹¹⁹	Hamid Sancağı Valisi olup, Anadolu Eyaleti'ni teftiş etmekle görevli Vezir Ahmed Paşa'nın Ankara'ya uğramaması için	4500
14 Temmuz 1733 ¹²⁰	Erzurum Eyaleti Valisi olup, Anadolu Eyaleti'ni teftiş etmekle görevli İsmail Paşa'nın, 3 günden fazla konaklamaması için	4288
8 Mart 1734 ¹²¹	Sabık Karaman Eyaleti Valisi olan Köprülüzade Vezir Abdullah Paşa'nın kapucular kethüdasının Ankara'ya eşkiya teftişine gelmemesi için	480
27 Kasım 1734 ¹²²	Eşkiya teftişi ile görevli Kayseri Valisi Zar Alizade Osman Paşa'nın Ankara'ya uğramaması için	569

1731 yılında Anadolu'yu umûmen teftişe tayin edilen Adana Eyaleti Valisi Muhsinzade Abdullah Paşa'ya yapılan harcamalar 3659 kuruşu bulunca sonraki yıllarda paşaların Ankara'ya gelmemesi için ya da en azından üç günden fazla kalmamaları için nakit para ve pek çok hediye gönderilmiştir. 1731 yılında Muhsinzade Abdullah Paşa ve itbâ'nın beş gün Ankara'da konaklaması sırasında paşanın ve itbâ'nın yemek ve zahiresine 2379 kuruş, paşaya ve itbâ'na hediye edilen sof, şâlî ve çağşırılık kıymetleri 233,5 kuruş, paşaya verilen iki at 350 kuruş, paşanın kethüdasına verilen bir at 120 kuruş, ferman getiren çukadara, paşa için tutulan kılavuza, bargirlere, bargir bekçilerine, sürücülerine, han kiralarına, seyis başına, mahkeme harcına vs. yapılan masraf 3659 kuruşa ulaşmıştır¹²³.

14 Temmuz 1733 tarihinde Erzurum Valisi olup, Anadolu'nun umûmen teftişi ile görevlendirilen İsmail Paşa, Ankara'da on gün konaklamak istemiş,

¹¹⁸ A.Ş.S. nr. 109, vrk. 90, b. 326; A.Ş.S. nr. 109, vrk. 92, b. 331.

¹¹⁹ A.Ş.S. nr. 110, vrk. 121, s. 1, b. 1.

¹²⁰ A.Ş.S. nr. 112, vrk. 92, b. 317; A.Ş.S. nr. 112, vrk. 93/94, b. 318.

¹²¹ A.Ş.S. nr. 113, vrk. 64, b. 250.

¹²² A.Ş.S. nr. 114, vrk. 139, b. 582.

¹²³ A.Ş.S. nr. 109, vrk. 90, b. 326; Bir başka belgede Muhsinzade Abdullah Paşa'ya yapılan masrafa, başka masrafların da eklendiği ve halka tevzi edilen miktarın 7038 kuruşa ulaştığı görülmektedir. A.Ş.S. nr. 109, vrk. 92, b. 331.

ancak üç günden fazla konaklamaması rica edilmiştir. Üç gün paşanın ve itbâ'nın konaklaması sırasında 4288 kuruş masraf yapılmıştır. Paşanın kapu halkı 1400 kişi civarındadır¹²⁴. Paşaya 1129 kuruş nakit para verilmiştir. Paşaya, kethüdalarına ve kapu halkına hediye verilen sof, şâlî ve çağşırılık kıymeti 377 kuruş; ekmek, pirinç, koyun eti, kuyruk yağı, sadeyağ, asel, kuzu, dakik-i has, soğan, nişasta, nohut, tavuk, yumurta, süt, yoğurt, kahve, şeker, şem'î revgan ve diğer zahire kıymetleri, odun, arpa, çayır, saman, paşanın eşyalarını taşımak için kullanılan araba kıymetleri, paşanın çadırları için verilen 700 at kazığı, 1500 çadır kazığı, han ve menzil kiralari, çavuşlar, serdar odabaşısına vs. ücret, mahkeme harcı ile birlikte toplam masraf 4288 kuruşa ulaşmıştır¹²⁵.

7. Katır-Deve Temini İçin Yapılan Masraflar

Osmanlı Devleti'nde taşımacılık hayvan gücüne dayalıydı¹²⁶. Sefer zamanlarında zahire ile mühimmat katır ve develerle taşınırdı. Şark tarafında askerin zahire, cebehane ve tophane mühimmatlarının nakli için mekârî katırı satın alınmasına dair pek çok ferman gönderilmiştir. Bu katırların ihracı için vilayet ahalisinden iş bilen bir başbuğ tayin olunması; katırların birer çift çuvalları, yularları vs. mühimmatları ile mükemmel olmaları; ayrıca her bir katıra birer harbende (seyis) tutulması ve başbuğa teslim edilmesi istenirdi. Her bir katıra günlük 25'er akçeden üçer aylık peşin ücretleri dahi mübaşir tarafından hayvan sahibine verilir ve sözleşilirdi¹²⁷. Satın alınan katırların bütün ihtiyaçları karşılanır ve masraflar halka tevzi edilirdi.

Tablo-7: Katır-Deve Temini İçin Yapılan Masraflar (1724-1734)

Tarih	Sayısı	Her birinin kıymeti	Tutarı (Kuruş)	Toplanan Miktar (Kuruş)
16 Şubat 1724 ¹²⁸	12 katır	50	600	954,5
4 Nisan 1724 ¹²⁹	19 katır	45	855	1430,5
28 Nisan 1726 ¹³⁰	25 katır	41	1025	2320

¹²⁴ Paşaya ve paşanın kapu halkına üç günde 2100 kıyye ekmek verilmiştir. Bu tarihlerde Ankara'da ekmeğin dirhemi 100'dü. Bir kişinin günde iki ekmek yediği varsayılırsa kişi sayısı 1400 olur.

¹²⁵ A.Ş.S. nr. 112, vrk. 92, b. 317.

¹²⁶ Ömer İşbilir, "Mekkâre", TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 28, Ankara, 2003, s. 554.

¹²⁷ A.Ş.S. nr. 102, vrk. 42, b. 223.

¹²⁸ A.Ş.S. nr. 100, vrk. 24, b. 113.

¹²⁹ A.Ş.S. nr. 100, vrk. 28, b. 124.

¹³⁰ A.Ş.S. nr. 102, vrk. 118, b. 672.

16 Eylül 1728 ¹³¹				1970
5 Eylül 1730 ¹³²	51 katır	41	2091	9009
	23 deve	75	1725	
	Bedel-i beldar		2781	
6 Nisan 1733 ¹³³	22 katır	43	946	1276,5
5 Nisan 1734 ¹³⁴	21 deve	85	1785	4220

Katır ve develere yapılan zorunlu masraflar dışında başka masraflarda buna ek yapılmıştır. Mesela 28 Nisan 1726 tarihinde Hemedan tarafında Serasker olan Vezir Ahmed Paşa'nın maiyetindeki askerlerin zahire, cebehane ve tophane mühimmatlarının nakli için Ankara Sancağı'ndaki kazalardan katır satın alınıp, gönderilmesi istenmiştir. Ankara Kazası'nın payına düşen 25 katır kıymeti 1025 kuruş olmasına karşın, diğer masraflarla birlikte toplanan miktar 2320 kuruşa ulaşmıştır. Bu masraflar; katır ağasının zahiresi ve mübaşiriye ücreti 27,5 kuruş, mütesellim ağaya 19 kuruş, şehir kethüdasına 10 kuruş, tatarla 10 kuruş, muhızırbaşıya 10 kuruş ve muhızırlara ücret 5 kuruş; paşanın maiyetine tayin olunan yeniçeri serdengeçtilerinden Ankara'da konaklayanların tayinatları ve mekârî bargirleri ücretleri 653,5 kuruş; Kasaba, Bacı ve Çukurcak nahiyelerinde görevlendirilen sekban ücretleri 300 kuruş; mahkeme harcı 260 kuruş ile birlikte toplam 2320 kuruştur¹³⁵.

16 Eylül 1728 tarihinde şark seferi için Ankara Sancağı'ndan istenilen mekârî katırlarının teftişine memur olan ser-silahşören ağaya Ankara Kazası'nı teftişe verilen nakit para 1500 kuruş ve ağaya verilen miktarın altın zararı 30 kuruş, ağaya ve itbâ'na 20 günlük zahire kıymeti 139 kuruş, ağaya verilen şâlî ve çağşırılık kıymetleri 25 kuruş, itbâ'na verilen harç 30 kuruş, aşçısına ücret 5 kuruş, mütesellime verilen 60 kuruş, mütesellimin ağa ulaşına verdiği 7 kuruş, şehir kethüdasına ücret 20 kuruş, avarızcı hizmetçisine ücret 5 kuruş ve mahkeme harcı 149 kuruş ile birlikte toplam 1970 kuruştur¹³⁶.

¹³¹ Bu fermanda katır sayısı belli değildir. Ancak ihracı ferman buyrulan mekârî katırları için Ankara Kazası'nı teftişe Ser-Silahşören Ömer Ağa'ya 1500 kuruş verilmiştir. Muhtemelen bu para mekârî katırları içindir. *A.Ş.S. nr. 105*, vrk. 79, b. 352; *A.Ş.S. nr. 105*, vrk. 81, b. 355.

¹³² *A.Ş.S. nr. 108*, vrk. 121, b. 530.

¹³³ *A.Ş.S. nr. 112*, vrk. 71/72, b. 260.

¹³⁴ *A.Ş.S. nr. 113*, vrk. 92/93, b. 316.

¹³⁵ *A.Ş.S. nr. 102*, vrk. 118, b. 673.

¹³⁶ *A.Ş.S. nr. 105*, vrk. 79, b. 352; *A.Ş.S. nr. 105*, vrk. 81, b. 355.

Deve ve katır satın alımlarında reayadan toplanan akçelerin birtakım kişilerin zimmetinde kaldığı fark edilmiş ve bu hususun araştırılması emredilmiştir. 26 Eylül 1728 tarihinde şark seferi sırasında Bolu, Kastamonu, Ankara ve Kangırı sancaklarında bulunan kadılara hitaben gönderilen bir fermanda *“ihrâcı fermân olan deve ve sâir mekârî davarları için beher sene reâyâ fukarâsından tahsil olunan akçeler ne miktara bâliğ olmuştur ve ne mikdâr mahalline gidüp ne mikdârı gitmemiştir ve her deve ve davar başına reâyâdan kaçır gurus tahsil olunub gönderdikleri davarlar kaçır gurus olmuştur ve fukarâdan çıkan akçeleri kimler ekl ü bel’ itmişlerdir ve peşin virilen ücretleri kimlerin zimmetlerinde kalmıştır ma ‘rifeti şer’i ve husûsu mezbûrun tayin olunan mübâşiri ma ‘rifetiyle kemâl tahrîr ve dikkat u mezid ihtiyat ve basiret üzere hareket olunarak mübâşir ve mekârî başıları hesabları görüleb sene be sene başka başka defterleri tahrîr olunduktan sonra bu maddeden zimmetlerinde zuhûr iden akçe kat ‘en ta ‘allül ve muhâlefet itdirilmeksizin tamamen miri için tahsil edilmesi...”* emredilmiştir¹³⁷.

8. Asker Temini İçin Yapılan Masraflar

Savaş zamanlarında halktan avarız haneleri oranında asker çıkarmaları istenirdi. II. Viyana kuşatmasından sonra bu uygulamanın yerine, askerlerin bedelleri istenmiştir¹³⁸. Her sancaktan istenilen asker sayısı, kazalara ve nahiyelere bölüştürülür; kaza ve nahiyeler kendi paylarına düşen askerlerin bedellerini öderlerdi. Mesela 6 Ekim 1725 tarihinde Hemedan Kalesi’nin kış muhafazasında bulunmak üzere Bolu voyvodaları İbrahim Ağa ve Yusuf Ağa 1000 süvari levendat bulmakla görevlendirilmiştir. Ankara Sancağı’nın çıkarması gereken 130 askerden 37’si Ankara Kazası’nın ve bu 37 askerden 13’ü Kasaba, Bacı ve Çukurcak nahiyelerinin payına düşmüştür. Nahiye ahalisi 13 askerin her biri için 17 kuruştan 221 kuruş ödemesi gerekirken, diğer masraflarla birlikte bu miktar 310 kuruşa çıkmıştır. Bu masraflar; daha önce Ankara Sancağı’ndan voyvoda 200 asker istemiş, bu sayının düşürülmesi rica olunup, 70 asker düşürüldüğünden (tenzil olunduğundan) tenzil hücceti, voyvodaya hediye, mahkeme harcı vs. masraftan nahiyelerin payına düşen 60 kuruş; zikrolunan 37 askerin bölükbaşısına kahve baha 10 kuruş, Kütahya mütesellimine ilam götüren adama ücret¹³⁹ ve ilam akçesi 13 kuruş, tevzi olunan akçeyi koruyan adama ücret 3 kuruş ve kâtibiye ücreti 3 kuruştur¹⁴⁰.

9. Menzil Bargiri (Beygiri), Menzil İmdâdiyesi

¹³⁷ A.Ş.S. nr. 105, vrk. 35, b. 139.

¹³⁸ A. Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, s. 373.

¹³⁹ Nahiyelerde “Kütahya bölüğü” namında bazı levendatın ortaya çıkıp kira bayıra konup, zulüm yapmaları Kütahya mütesellimine bir ilam ile bildirilmiştir. A.Ş.S. nr. 101, vrk. 141, b. 1.

¹⁴⁰ A.Ş.S. nr. 101, vrk. 141, b. 1.

Kervanların ve posta tatarlarının dinlenmeleri, at değiştirmeleri, geceyi geçirmek için konaklamaları¹⁴¹ ve padişahın emirlerinin zamanında ilgililere ulaştırılması için ana yolların geçtiği şehir ve kasabalarda uygun aralıklarla “menzilhane” denilen durak yerleri yapılmıştı. Menzilci ulaşımın sağlanması için her menzilhanede belirli sayıda beygir bulundurmak zorundaydı¹⁴².

Tablo-8: Menzil Bargiri, Menâzil Erba‘a İmdâdiyesi ve Diğer Masraflar (1723-1736)

Tarih	Menzil Bargiri ve Menâzil Erba‘a İmdâdiyesi	İltizam Bedeli (6 aylık)	Toplanan Miktar (Kuruş)
7 Nisan 1723 ¹⁴³	Menzil bargiri	280	565
26 Mart 1724 ¹⁴⁴	Menzil bargiri	280	1401
	Mekârî katırı (12 res)	600	
20 Eylül 1724 ¹⁴⁵	Menzil bargiri	430	822
9 Eylül 1725 ¹⁴⁶	Menzil bargiri	400	872
5 Mart 1726 ¹⁴⁷	Menzil bargiri	464,5	702
29 Ağustos 1726 ¹⁴⁸	Menzil bargiri	646,5	1101 kuruş 1 rub
19 Ağustos 1727 ¹⁴⁹	Menzil bargiri	480	1040,5
27 Temmuz 1729 ¹⁵⁰	Menzil bargiri	430	664
20 Ocak 1730 ¹⁵¹	Menzil bargiri	420	702

¹⁴¹ L. Küçük, *Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdarededeki Rolü*, s. 96.

¹⁴² Musa Çadircı, “Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda Menzilhâne ve Kiracıbaşılık”, *VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976)*, c. II, Ankara, 1981, s. 1359-1360; İzzet Sak, Cemal Çetin, “XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, s. 196.

¹⁴³ Menâzil Erba‘a İmdâdiyesi’nden Ankara Sancağı’nın payına düşen 2250 kuruş, bu miktardan Ankara Kazası’nın payına düşen ise 400 kuruştur. *A.Ş.S. nr. 112*, vrk. 83, b.294.

¹⁴⁴ *A.Ş.S. nr. 100*, vrk. 25, b. 114.

¹⁴⁵ *A.Ş.S. nr. 101*, vrk. 98, b. 593; *A.Ş.S. nr. 101*, vrk. 99, b. 595.

¹⁴⁶ *A.Ş.S. nr. 101*, vrk. 133, b. 715; *A.Ş.S. nr. 101*, vrk. 136, b. 723.

¹⁴⁷ *A.Ş.S. nr. 102*, vrk. 106, b. 635.

¹⁴⁸ *A.Ş.S. nr. 102*, vrk. 128, b. 708.

¹⁴⁹ *A.Ş.S. nr. 103*, vrk. 46, b. 335; *A.Ş.S. nr. 103* vrk. 52, b. 358.

¹⁵⁰ *A.Ş.S. nr. 106*, vrk. 79, b. 316; *A.Ş.S. nr. 106*, vrk. 80, b. 317.

¹⁵¹ *A.Ş.S. nr. 107*, vrk. 95, b. 363; *A.Ş.S. nr. 107*, vrk. 96, b. 304?

17 Temmuz 1730 ¹⁵²	Menzil bargiri	450	1238
10 Ocak 1731 ¹⁵³	Menzil bargiri	400	2008
30 Aralık 1731 ¹⁵⁴	Menzil bargiri	650	976
18 Aralık 1732 ¹⁵⁵	Menzil bargiri	750	1274,5
6 Mayıs 1732	Menâzil Erba'a İmdâdiyesi	400 (1 yıllık)	2757
8 Aralık 1733 ¹⁵⁶	Menzil bargiri	950	
14 Haziran 1733 ¹⁵⁷	Menâzil Erba'a İmdâdiyesi	2250	3812
	Menzil bargiri	870	2339
3 Haziran 1734 ¹⁵⁸	Menzil bargiri	650	2268,5
24 Mayıs 1735 ¹⁵⁹	Menzil bargiri	1000 (1 yıllık)	2474
12 Mayıs 1736 ¹⁶⁰	Menzil bargiri	1000 (1 yıllık)	3039
	Ankara Sancağı Mutasarrıfı Ömer Paşa'nın imdâd-ı hazariyye taksiti	448	

Menzil beygirleri 1723'ten 1734 yılına kadar altı aylığına, 1735'den sonra ise bir yıllığına iltizama verilmiştir¹⁶¹. Menzil beygirlerini iltizama alan kişi

¹⁵² A.Ş.S. nr. 108, vrk. 97, b. 454; A.Ş.S. nr. 108, vrk. 97, b. 455.

¹⁵³ A.Ş.S. nr. 109, vrk. 63/64, b. 243; A.Ş.S. nr. 109, vrk. 65, b. 246.

¹⁵⁴ A.Ş.S. nr. 110, vrk. 119, b. 444.

¹⁵⁵ A.Ş.S. nr. 111, vrk. 76, b. 262.

¹⁵⁶ A.Ş.S. nr. 113, vrk. 66, b. 257.

¹⁵⁷ Bu masraf kaydında Ankara Sancağı'nda yapılan masrafların toplamı verilmiş, sonradan Ankara Kazası'nın payına düşen miktar ayrılmıştır. Ankara Kazası'nın payına 671 kuruş düşmüştür. A.Ş.S. nr. 112, vrk. 83, b.294.

¹⁵⁸ A.Ş.S. nr. 114, vrk. 94, b. 443.

¹⁵⁹ A.Ş.S. nr. 115, vrk. 61, b. 351.

¹⁶⁰ A.Ş.S. nr. 116, vrk. 76, b. 432. Bazı belgelerde çeşitli masraflar birlikte verilmiştir. Menzil bargirlerinin iltizamının bazı tarihlerde olmaması, bu masrafın diğer bazı vergilere veya masraflara eklenmesinden kaynaklanmaktadır.

¹⁶¹ Kaynaklarda "menzilhanelerin" iltizama verildiği yazılıdır; ancak bizim incelediğimiz belgelerde muhtemelen bu dönemde menzilhanelerin gideri tahmin edilemediğinden, menzilhaneler değil, menzil bargirleri (beygir) iltizama verilmiştir. "1137 senesi muharremu'l-

genelde şehir kethüdası tayin edilirdi. Şehir kethüdalığı için iltizamı alan kişiye 1730 yılına kadar 20 kuruş, bu tarihten sonra 30 kuruş ücret verilmiştir. İltizam bedeli ve şehir kethüdalığı ücreti halka tevzi edilirken buna başka masraflarda eklenirdi. Bunlardan en önemlisi Ankara mutasarrıfı ve itbâ'nın konakladıkları menzillerin, her sene iki aydan bir yıla kadar olan kirasıdır. Diğer masraflar ise sipah, serdengeçti, cebeci, ulûfeciyân-ı yesâr vs. tahririyle görevlendirilen ağaların menzil ve han kiralaları ile zahire kıymetleri; ferman getirip götüreren ağa, tatar, çavuş vs.'nin ücretleri ve harçları; Kasaba Nahiyesi'nde görevlendirilen 30 sekbanın ücretleri ve han kiralaları; valiler tarafından eşkiya teftişi için görevlendirilen ağalara verilen sof, şâlî ve çağşırılık hediyeleri; beygir kiralaları, tayinatlar, imdâd-ı seferiyyeden baki kalan masraflar, harc-ı muhakeme vs.'dir. Mesela 17 Temmuz 1730 tarihinde menzil bargirini altı aylığına iltizama alan el-Hac Murtaza Bey'in ücreti 450 kuruş iken, diğer masraflarla birlikte 1238 kuruşa çıkmıştır. Bu masraflar Murtaza Bey'in şehir kethüdalığı ücreti 30 kuruş, Ankara mütesellimi el-Hac Mustafa Ağa'nın sakin olduğu Musli Efendi Menzili'nin altı aylık (20 Ocak 1730-17 Temmuz 1730) kirası 30 kuruş, mütesellimin sakin olduğu Musli Efendi Menzili'nin 17 Temmuz 1730'dan itibaren bir senelik peşin kirası 60 kuruş, mütesellimin itbâ'ları için Tezkereci Efendi Menzili'nin beş aylık kirası 21 kuruş, Yukarı ve Aşağı Kasaba nahiyelerine tayin olunan 44 sekbanın üç aylık ulûfeleri 420 kuruş, Kütahya tarafından iskân teftişi için gelen mübaşire mütesellimin verdiği 10 kuruş, mübaşirin itbâ'larına verilen 10 kuruş, mübaşire iki donluk sof 21,5 kuruş, mübaşire bir çağşırılık 5,5 kuruş, mübaşir ve itbâ'nın Balgad Köyü'nde iki gün konaklaması sırasında köylünün verdiği zahire kıymeti 5 kuruş ve vilayet ahalisinin bazı masrafları 175 kuruş ile birlikte toplam miktar 1238 kuruştur¹⁶².

Sefer zamanlarında, menzil giderleri çoğaldığında menzillere, "imdâdiyye" ismiyle başka bir vergi daha konulurdu¹⁶³. Menâzil erba'a imdâdiyyesi, dört menzil imdâdiyyesi demektir. Bu menziller Karacalar, Karacaviran, Koçhisar ve Tosya'dır. 13 Eylül 1732 tarihli bir fermana göre bundan önce Karacalar, Karacaviran, Koçhisar ve Tosya menzillerinin giderlerini

harâmının ibtidâsından altı ay tamamına değin Ankara Kazası'nın menzil bargirini deruhde eden...". Menzillerle ilgili diğer giderler, menzil bargiri iltizam bedelinin üstüne eklenerek, halka tevzi edilmiştir. A.Ş.S. nr. 787, vrk. 99, b. 595. Menzilhanelerin iltizama verilmesi ile ilgili kaynaklar için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Menzil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara, 2004, s. 160; Cemal Çetin, "Menzil Beygirleri", *Z Dergisi*, S. 3, 2019, s. 261; Arzu Şahin, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Mardin Sancağı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu Hakkında Bazı Tespitler", *Rıfat Özdemir'e Armağan*, (Ed. Rahmi Doğanay, Ahmet Çelik, Fatih Özçelik), Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık San. Paz. Ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul, 2018, s. 265.

¹⁶² A.Ş.S. nr. 108, vrk. 97, b. 454; A.Ş.S. nr. 108, vrk. 97, b. 455.

¹⁶³ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981, s. 129; Yusuf Halaçoğlu, "Menzil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara, 2004, s. 160.

Kangırı Sancağı'na bağlı kazaların ahalileri görür iken, İran seferleri başladığından beri tekâlif-i örfiyye ve şakka ile şark tarafında görevlendirilen vezirlerin gidiş-gelişlerinde olan tekâlifi dahi ödedikleri ve sancağa bağlı kazaların ahalilerinin adı geçen dört menzilin giderlerini görmeye tahammülleri olmadığı açık olduğundan Kastamonu ve Ankara sancaklarının da dahil edilmesi emredilmiştir¹⁶⁴. Menâzil erba'a imdâdiyyesinin de büyük miktarlara ulaştığı görülmektedir. Mesela 6 Mayıs 1732 tarihinde bir yıllık menâzil erba'a imdâdiyyesinden Ankara Sancağı'na tevzi olunan 2250 kuruştan, Ankara Kazası'nın payına düşen miktar 400 kuruş olmasına karşın, bunun üzerine 2357 kuruşluk başka masraflar da eklenmiş ve toplanan miktar 2757 kuruşa çıkmıştır. Bu masraflar önceki senenin menâzil erba'a imdâdiyyesinden Haymana Kazası'nın payına düşen, ancak vermedikleri 500 kuruştan Ankara Kazası'nın payına düşen 108 kuruş, donanma fermanı getiren sadrazam kâtibi halifesine ve itbâ'na verilen nakit para, zahire, sof ve şâlî kıymeti olan 430 kuruştan Ankara Kazası'nın payına düşen 200 kuruş; eşkıya teftişi fermanı getiren vezir ağasına verilen 340 kuruştan Ankara Kazası'nın payına düşen 94 kuruş; hatibe fermanı getiren tatar ücret 15 kuruş; Ankara Kazası'ndan mübâya'ası af olunan zahire için Mustafa Ağa'ya ve in'âm fermanı getiren adamına verilen 220 kuruş, Mustafa Ağa'ya verilen sof ve şâlî kıymeti 28 kuruş, onbir günlük zahire ve kahve kıymeti 63 kuruş 3 rub, bu husus için verilen ilam harcı 45 kuruş; in'âm ricası için devlet tarafına gönderilen adamın harcırahı 100 kuruş, in'âm fermanı harcı 15 kuruş, altı aylık menzil bargiri ücreti 950 kuruş, şehir kethüdalığı ücreti 30 kuruş, altı aylık Musli Efendi Menzili kirası 30 kuruş, altı aylık Tezkereci Menzili kirası 25 kuruş, Tezkereci Menzili'nin önceden kalan dört aylık kirası 12 kuruş, aşağı yüz tekneçilerinden baki kalan 8,5 kuruş, Değirmenci oğlu el-Hac Mustafa'nın yem akçesi 2 kuruş 3 rub; Muhzır Yazıcıoğlu kesrinden Pusak? zimminin arta kalan 50 kuruşu, Ferheşt zimminin 40 kuruşu, Çukacı Bogos zimminin 50 kuruşu, Akı Mahallesi'nin kesrinden 5,5 kuruş ve mahkeme harcı 264 kuruş ile birlikte toplam 2757 kuruştur¹⁶⁵.

10. Halkın Avarız Vergilerine Tepkisi

Savaşların uzun sürmesi, vergilerin ağırlığı, eşkıyaların köylere musallat olmaları, vali ve mütesellimlerin zulümleri özellikle 18. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'deki köylünün yerini yurdunu terk ederek başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere göç etmesine sebep olmuştur. İstanbul'da yaşayanların vergilerden muaf olması ve devlet otoritesinin ancak bu şehirde sağlanabilmesi halkın buraya göç etmesinin en önemli nedenleridir¹⁶⁶. Yapılan göçler nedeniyle

¹⁶⁴ A.Ş.S. nr. 111, vrk. 63, b. 233; A.Ş.S. nr. 113, vrk. 66, b. 256.

¹⁶⁵ A.Ş.S. nr. 113, vrk. 66, b. 257.

¹⁶⁶ Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 14, S. 25, 1981, s. 171.

İstanbul'da fiyatlar iki katına çıkmış, zahire kıtlığı yaşanmış, veba salgını başlamış; vergilerin geride kalanlara bölüştürülmesinden dolayı geride kalanlar perişan olmuş ve terk edilen yerlerde ziraat yapılmadığından üretim azalmıştır. Göçleri engellemek için çeşitli tedbirler alınmış ve buldukları yerlerde on yılı geçmeyen reyanın tekrar eski yerlerine dönmeleri emredilmişse de¹⁶⁷ başarılı olunamamış ve göçler artarak devam etmiştir. Ankara taraflarından da İstanbul'a göçler olmuştur. Nitekim 1735 yılının temmuz ayında, İstanbul'a yapılan göçlerin engellenmesi için Ankara Sancağı'na bir ferman gönderilmiştir¹⁶⁸.

Reyanın daha çok tekâlif-i şakka denilen vergilere karşı çıktığı görülmektedir. Tekâlif-i şakka memurların izinsiz olarak, halktan topladıkları vergilerdir. Reyanın ödeyeceği masrafı o yerin kadısı başkanlığında toplanan çoğunluğu ayan ve eşraftan oluşan yerli bir kurul tespit ederdi¹⁶⁹. Böylece yapılan masraflar resmiyet kazanmış olurdu. Yapılan masraflar ile tekâlif-i şakka türü vergiler benzer olsa da farkı tekâlif-i şakkanın resmi olmamasıdır. Tekâlif-i şakka türü vergiler, tekâlif-i örfiye içinde gösterilmiş ve zamanla çeşitlenerek iki vergi birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir¹⁷⁰. Ankara'da daha çok Kasaba Nahiyesi'ne bağlı bazı köylerde reyanın birbirini tekâlif-i şakka vermedikleri gerekçesiyle suçladıkları ve hatta köylerinden ihraç ettikleri görülmektedir. Mesela Kasaba Nahiyesi'ne bağlı Bavlum Köyü sakinlerinden bazı kimseler, köylerinde sakin Hızır Beşe'nin hissesine düşen tekâlif-i divaniyye ve şakkayı vermediğini ve bazı kimseleri dahi kendine uydurduğunu söyleyerek, köylerinden ihraç edilmesini sağlamışlardır¹⁷¹. 16 Şubat 1726 tarihinde Kasaba Nahiyesi'ne bağlı Karataş Köyü sakinlerinden bazıları, bazı kişileri tekâlif-i şakka vermedikleri gerekçesiyle şikâyet etmişlerdir. Şikâyet edilen kişiler ise köylerinde avarız gerektiren emlak ve arazileri olduğunu ve tekâliften hisselerine düşen miktarı ödediklerini, ancak tekâlif-i şakkayı ödemek istemediklerini bildirmişler; mahkeme ise tekâlif-i şakka alınmasının uygun olmadığına karar vermiştir¹⁷².

Halkın karşı çıktığı bir diğer vergi de menâzil erba'a imdâdiyyesidir. Karacalar, Karacaviran, Koçhisar ve Tosya menzillerine yardım amacıyla; önceleri Kangırı Sancağı'ndan toplanırken, 1732 yılından itibaren Ankara ve Kastamonu sancakları da eklenerek, üç sancağa paylaştırılan bu vergiye, Kastamonu ve Ankara sancağı ahalileri, eskiden bu menzillerin giderlerini

¹⁶⁷ BOA, A.DVNS. MHM. d. 130, vrk. 102, b. 584; BOA, A.DVNS. MHM. d. 130, vrk. 109, b. 615-618; BOA, A.DVNS. MHM. d. 136, vrk. 128, b. 1054-1056.

¹⁶⁸ A.Ş.S. nr. 115, vrk. 77, b. 402.

¹⁶⁹ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, s. 550.

¹⁷⁰ Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlif", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 40, İstanbul, 2011, s. 337.

¹⁷¹ A.Ş.S. nr. 101, vrk. 53, b. 334.

¹⁷² A.Ş.S. nr. 102, vrk. 19, b. 100. Diğer bir örnek için bkz. A.Ş.S. nr. 101, vrk. 81, b. 496.

karşılamadıklarını söyleyerek karşı çıkmışlar; ancak bu talepleri kabul edilmemiştir¹⁷³.

Ankara Sancağı mutasarrıfı ile Kütahya müteselliminin haksız yere para toplamaları da şikâyetlere sebep olmuştur. Mesela Seferhisar Kazası Hüdavendigâr Sancağı'na bağlı iken, 1723 yılında Ankara Sancağı'na bağlanmıştır. Kaza ahalisi seferiyye ve hazariyyelerini verdikleri halde Ankara Sancağı mutasarrıfları buna kanaat etmeyip, türlü bahaneler ile vergi topladıklarından perişan olduklarını bildirmişler ve yeniden Hüdavendigâr Sancağı'na bağlanmayı talep etmişlerdir. Bu isteklerinin uygun görüldüğüne dair 15 Ekim 1731 tarihli bir ferman gönderilmiştir¹⁷⁴. Nisan 1736 tarihli bir fermanla Ankara Sancağı'ndaki Haymanateyn ve diğer kaza ahalileri seferiyye ve hazariyyelerini vermeye itirazları yok iken, birkaç seneden beri Kütahya mütesellimlerinin zorla ahaliden para topladıkları ve ahaliye zulüm yaptıkları bildirildiğinden; buna engel olunmasına dair ferman gönderilmiştir¹⁷⁵.

Ankara Sancağı'na bağlı bazı kazaların reayası perişan olmuş ve dağılmıştır. Vergileri ise geride kalanlara veya diğer kazalara paylaştırıldığından halkın vergi yükü daha da artmıştır. Mesela Haymanateyn Kazası ahalisi başka yerlere göç ettiğinden, önceleri 40-50 büyük ve 140 küçük köyü olduğu halde, zamanla köy sayısı 18-20'ye kadar düşmüştür¹⁷⁶. 1732 ve 1733 yıllarına ait menâzil erba'a imdâdiyyesini Haymana Kazası ahalisi vermediğinden bir kısmı kaza ahalisinden sonradan alınmış, geri kalan kısmı ise diğer kazalara paylaştırılmıştır¹⁷⁷.

Bazı mahallelerde hayır sahiplerinin mallarını avarız vergisinin ödenmesi amacıyla vakfetmeleriyle mahalle avarız para vakıfları kurulmuştur. Vakfedilen paraların işletilmesinden elde edilen kârla avarız vergileri ödenmiş, arta kalan miktarla mahallenin bazı ortak giderleri karşılanmıştır. Mesela incelenen dönemde Ankara Kazası'nda Monla Büyük, Hatuni, Buryacı, Kızıl Bey, İmaret, İğneci vs. mahallelerde avarız para vakıfları bulunuyordu¹⁷⁸.

¹⁷³ A.Ş.S. nr. 112, vrk. 68, b. 250; A.Ş.S. nr. 112, vrk. 81, b. 289.

¹⁷⁴ A.Ş.S. nr. 112, vrk. 86, b. 302.

¹⁷⁵ A.Ş.S. nr. 116, vrk. 85, b. 463.

¹⁷⁶ Y. Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", s. 187-188.

¹⁷⁷ A.Ş.S. nr. 113, vrk. 63, b. 248. 16. yüzyılda Haymanateyn, Yörük Kazası'na bağlı bir nahiye iken, 18. yüzyılın ilk yarısında ayrı bir kazadır. Ancak vergi ödemelerinde bu kaza ile ilgili bazı sorunlar yaşandığından, bu kazaya düşen miktar bazen diğer kazalara paylaştırılmıştır. A.Ş.S. nr. 101, vrk. 119, b. 662; A.Ş.S. nr. 112, vrk. 93/94, b. 318; A.Ş.S. nr. 113, vrk. 64, b. 252; A.Ş.S. nr. 113, vrk. 66, b. 257; A.Ş.S. nr. 113, vrk. 64, b. 253; A.Ş.S. nr. 113, vrk. 65, b. 255; Ö. Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, s. 74.

¹⁷⁸ A.Ş.S. nr. 117, vrk. 16, b. 89; A.Ş.S. nr. 117, vrk. 84, b. 420; A.Ş.S. nr. 116, vrk. 13, b. 72; A.Ş.S. nr. 116, vrk. 22, b. 139; A.Ş.S. nr. 116, vrk. 34, b. 219; A.Ş.S. nr. 116, vrk. 80, b. 446.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde günümüzdeki gibi bir vergi anlayışı yoktu; vergilerin yerinde toplanıp, yerinde harcanması esası vardı. Bu nedenle savaş zamanlarında avarız denilen olağanüstü vergiler konulurdu. Avarız-nüzül, sürsat-iştirâ, imdâd-ı seferiyye, imdâd-ı hazariyye, katır-deve temini, asker temini ve menzil beygirleri ücreti resmi olarak bilinen vergilerdir. Bunlara, vergileri toplayan görevlilerin yiyecek-içecek masrafları ile konaklama giderleri; ayrıca mahkeme çalışanlarının ücretleri ve mahkeme harcı eklenirdi. Avarız-nüzül, imdâd-ı seferiyye ve imdâd-ı hazariyye vergilerinin miktarı önceden belli olmasına karşın, imdâd-ı seferiyye ve imdâd-ı hazariyyeye sonradan pek çok ilave yapıldığı görülmektedir; ancak avarız-nüzül vergisine, ahalinin bazı masrafları şeklinde geçen genel bir masraf dışında başka ilaveler yapılmazdı. Sürsat-iştirâ vergisi, katır-deve temini ve asker bedeli savaş nedeniyle konulan zorunlu vergilerdi. Bunların miktarı ve sayısı değişkendi; menzillerin ise savaş zamanlarında yükü artardı. Bu vergilere başka masraflar da ek yapılırdı. Savaşın bitmesi halinde avarız-nüzül, imdâd-ı hazariyye ve menzil beygiri ücreti dışındakiler toplanmazdı.

En büyük harcamalar, şark seferine giderken veya sefer dönüşünde Ankara'da konaklayan paşalar ile eşkıya teftişi ile görevlendirilen paşaların Ankara'da konaklaması veya konaklamak istemeleri nedeniyle yapılmıştır. Yerel yöneticiler bu duruma tepki olarak çoğu zaman paşaların Ankara'ya uğramamalarını rica etmişlerdir. Binlerce kuruştan oluşan bu giderler tümüyle paşaların ve kapu halkının zahiresi, han ve menzil kiralari, hediyeler ve nakit paradan oluşmaktadır. Devletin, paşaların ve kapu halkının konak masrafları ve zahiresi, devlet memurlarının ücretleri ve diğer giderleri, seferlerde kullanılan mühimmatın taşınması, askerlerin zahiresi, menzillerin ihtiyaçları gibi giderler için bir gelir kaynağının olmaması, bütün giderlerin vergi olarak halktan alınmasına sebep olmuştur. Bu tür giderlerin ne zamanı ne de miktarı bellidir. Resmi olarak bilinen avarız, nüzül, imdâd-ı seferiyye ve imdâd-ı hazariyye vergileri sabit kalmış olsa da diğer masraflar düşünüldüğünde aslında vergilerin aynı kalmadığını, vergilerde gizli bir artış olduğunu ve vergilerin değişkenliğini göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde, resmi olarak bilinen vergilerin miktarını artırmak yerine ya yeni vergiler konulmuş ya da resmi vergilerin üzerine çeşitli masraflar eklenmiştir. Mesela eklenen masraflar içinde devlet memurlarının zahire, konaklama giderleri ve ücretlerinin yer aldığı ve bu giderlerin sabit olmadığı düşünüldüğünde, aslında vergilerin yerel yöneticiler tarafından şartlara göre güncellendiği söylenebilir.

Halkın tepkisi daha çok resmi olmayan, yani tekâlif-i şakka türü vergilerdir. Yerel yöneticilerin onay verdiği her tür masrafın ise karşılanmaya çalışıldığı görülmektedir. Yerel yöneticiler, halkın menfaatleri doğrultusunda

bazı ricalarda bulunmuşlardır. Mesela paşaların Ankara'ya gelmemelerini veya üç günden fazla konaklamamalarını istemeleri, talep edilen asker sayısının düşürülmesini ve Kütahya tarafından talep edilen harcıbabın kaldırılmasını istemeleri vs.'dir. Paşalara ve diğer devlet memurlarına verilen hediyeler, nakit paralar, zahireler, konaklama giderleri, bir yere gönderilen görevlilerin ücretleri, sekbanların ulûfeleri vs. eskiden beri ödendiği için gelenek haline gelmiş; ancak menâzil erba'a imdâdiyyesi gibi sonradan konulan vergilere "eskiden yoktu" denilerek karşı çıkmıştır. Ankara Sancağı'ndaki bazı kazaların ahalisinin perişan olması ve dağılması halkın genel olarak vergilere tepkisinin yerini-yurdunu terk etmek şeklinde olduğunu göstermektedir.

Bütün bu vergiler ve masraflar incelendiğinde savaşların, özellikle uzun süren savaşların, şehirlerden köylere kadar halka büyük miktarda vergi yükü getirdiği ve yol güzergâhındaki halkın savaşlardan daha fazla etkilendiği anlaşılmaktadır. Vergiler kadar vergilere ek yapılan masrafların olması ve bu masrafların miktarının ve herhangi bir sınırının olmaması halkın yerel yöneticilerin insafına bırakılmasına neden olmuştur. Bazı mahallelerde avarız vakıfları kurularak bu tür giderler karşılanmış olsa da nüfusun büyük bir kısmının savaşta olması eşkıyalığın artmasına, vergilerin yükseklığı köylerde yaşayan halkın yerini yurdunu terk ederek İstanbul'a göç etmesine ve İstanbul'da sorunların çıkmasına, terk edilen arazilerin boş bırakılması üretimin azalmasına neden olmuştur. Savaş zamanlarında vergiler daha da arttığından, savaşlar hem iktisadi açıdan hem de sosyal açıdan halkın yaşantısını büyük oranda etkilemiş ve beraberinde başka sorunlar getirmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Ankara Şer'iyeye Sicilleri (A.Ş.S.): 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117 numaralı defterler.

Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (BOA, *A.DVNS. MHM.*): 130, 134, 136 numaralı defterler.

Araştırma ve İncelemeler

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014.

Barkan, Ömer Lütfi, "Avâriz", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c. 2, 5. Baskı, 1997, s. 13-19.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (Yayına Hazırlayanlar: Yusuf İhsan Genç, Hacı Osman Yıldırım, Nazım Yılmaz vd.), 2. Baskı, İstanbul, 2000.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, 1986.

Çadircı, Musa, "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda menzilhâne ve Kiracıbaşılık", *VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976)*, c. II, Ankara, 1981, s. 1359-1365.

Çetin, Cemal, "Menzil Beygirleri", *Z Dergisi*, S. 3, 2019, s. 260-265.

Çiftçi, Cafer, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Esnâsında Bursa Halkının Avârız Türü Vergi Yükünden Örnekler (1686-1688)", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 20, Aralık 2000, s. 247-268.

Danık, Sevda, *Orta Anadolu'da Para ve Fiyatlar (1688-1760)*, (Fırat Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2020.

Darling, Linda T., *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk: Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, (çev. Adnan Tonguç), Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul, 2019.

Demirci, Süleyman, "Collectors of Avârız and Nüzul Levies in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman 1621-1700", *Bellekten*, c. LXIX, S. 255, 2005, s. 539-566.

Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Halaçoğlu, Yusuf, "Menzil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara, 2004, s. 159-161.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981, s. 123-132.

İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2021.

İşbilir, Ömer, "Mekkâre", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, Ankara, 2003, s. 554-555.

_____, "Nüzül", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul, 2007, s. 311-312.

Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997.

Küçük, Levent, "Osmanlı İmparatorluğunda Mekân Organizasyonunun Gerçekleştirilmesinde Avarız Vergilerinin Rolü", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, c. 32, S. 32, 2016, s. 194-204.

_____, *Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü*, (Ankara Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007.

Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi Defterlerinin Kontrolü", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 1991, s. 135-155.

_____, "Mütesellim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul, 2006, s. 203-204.

_____, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 14, S. 25, 1981, s. 171-203.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, M.E.B., İstanbul, 1993.

Sak, İzzet, Çetin, Cemal, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, s. 179-221.

Sayın, Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Ankara, 1999.

Sezgin, İbrahim, "Paşa Livâsı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul, 2007, s. 183-184.

Şahin, Arzu, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Mardin Sancağı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu Hakkında Bazı Tespitler", *Rıfat Özdemir'e Armağan*, (Ed. Rahmi Doğanay, Ahmet Çelik, Fatih Özçelik), Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık San. Paz. Ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul, 2018, s. 251-269.

Tabakoğlu, Ahmet, "İmdâdiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, İstanbul, 2000, s. 221-222.

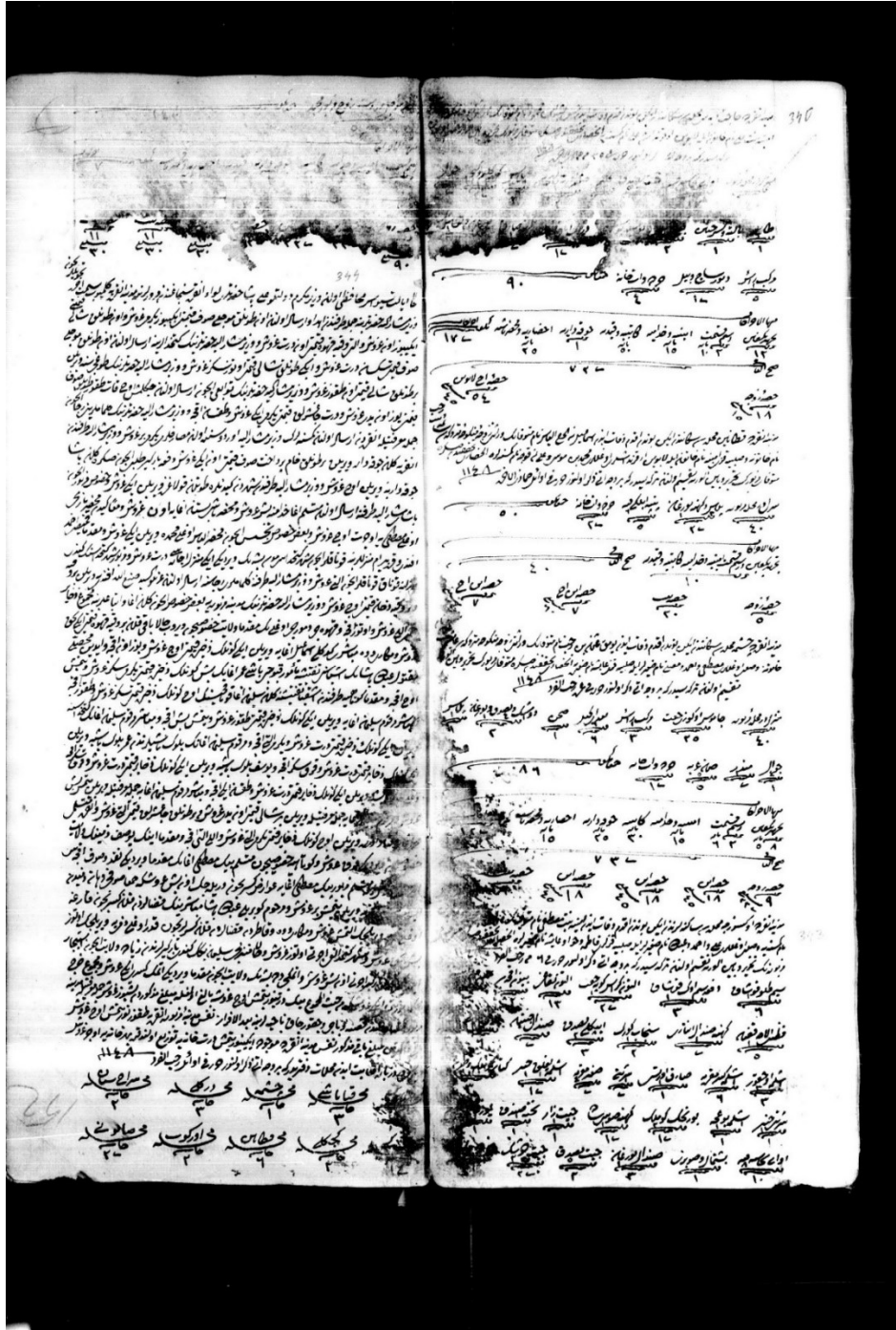
_____, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 1. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.

_____, "Tekâlif", *TDV İslâm Ansiklopedisi* c. 40, İstanbul, 2011, s. 336-337.

Uluçay, M. Çağatay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955.

Ekler

Ek-1.179

179 Sivas Eyaleti valisinin Ankara'dan geçerken konaklamak istemesi, ancak valinin Ankara'ya uğramaması için 1473 kuruş masraf yapıldığını gösterir belgedir. A.Ş.S. nr. 116, vrk. 56, b. 344.

CIHAN HARBİ'NDEN SONRA İTİLAFA DEVLETLERİNİN MARDİN SANCAĞI'NI İŞGAL GİRİŞİMLERİ

Fatih Turgay ELDEM*

Özet

Cihan Harbi başlamadan önce Mardin, Nusaybin ve Cizre kentlerinin hem Mardin sancağının hem de Kuzey Mezopotamya'nın ticaretinde önemli yerleri vardı. Bu çalışmada Mütareke Dönemi'nde sancak merkezi Mardin'in yanı sıra, sancağın Cizre, Resulayn ve Derbesiye gibi diğer yerleşim yerlerinin de İtilaf Devletlerince işgal teşebbüsleri incelenmiştir. İngiliz Hükümeti gizli arşivlerinden de yararlanılarak, yapılan ayrıntılı araştırmanın sonunda Mütareke Dönemi'nde sancaktaki Resulayn ile Derbesiye'nin işgale uğradığı, Mardin ve Cizre'nin işgal tehdidi yaşadığı, Nusaybin (ve Amude)nin ise işgal edilmediği görülmüştür. 1921'deki Ankara Anlaşması'yla Resulayn, Amude ve Derbesiye'den vazgeçilmesi karşılığında, Cizre, Nusaybin ve Mardin gibi ticari açıdan üç köprübaşı şehir Türkiye sınırları dâhilinde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cizre, Derbesiye, Mardin, Nusaybin, Resulayn.

ATTEMPTS BY THE ENTENTE POWERS TO OCCUPY THE MARDIN SANJAK AFTER THE WORLD WAR I

Abstract

Before the World War I started, the cities of Mardin, Nusaybin and Cizre had important places in the trades of both the Mardin Sanjak and the Northern Mesopotamia. In this study, during the Armistice Period, in addition to Mardin, the sanjak center, the occupation attempts of the other settlements of the sanjak such as Cizre, Ras al-Ayn and al-Darbasiyah by the Entente Powers were examined. Using the secret archives of the British Government, at the end of the detailed research, it was seen that during the Armistice Period, in the sanjak of Resulayn and Derbesiye were occupied, Mardin and Cizre were threatened to and Nusaybin (and Amuda) were not occupied. In exchange for the abandonment of Ras al-Ayn, Amuda and al-Darbasiyah by the Ankara Agreement in 1921, Cizre, Nusaybin and Mardin, commercially three bridgehead cities, remained within the borders of Turkey.

Keywords: Al-Darbasiyah, Cizre, Mardin, Nusaybin, Ras al-Ayn.

Giriş

Cihan Harbi sırasında ve Mütareke Dönemi'nde, Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı Mardin Sancağı'nda bazı idari değişiklikler oldu. 1916 sonlarında Resulayn Kazası Zor Sancağı'ndan ayrılarak, Mardin Sancağı'na bağlandı. 13 Temmuz 1920'de de Mardin müstakil idareli sancak oldu (Sezen, 2017: 154, 533). Bu tarihte Mardin sancağına bağlı diğer kazalar şunlardı: Merkez (Mardin), Midyat, Savur,

* Yüksek Lisans, T. C. Ticaret Bakanlığı, (Kıdemli) Ticaret Uzmanı, eldem_ft@outlook.com,
ORCID 0000-0002-5263-4692

Nusaybin, Cizre. Konumuzla ilgili olan Amude, Aznavur¹ ve Silopi de sancağın güneydeki nahiyeleriydi. Derbesiye ise sancak dahilinde bir köy idi. Mardin, Nusaybin ve Cizre kentleri sadece sancağın değil, Kuzey Mezopotamya'nın ticaretinde önemli bir yere sahiptiler. Bu çalışmada Mütareke Dönemi'nde, Mardin merkezinin işgali teşebbüsü üzerine yoğunlaşmış araştırmalara yeni bir soluk getirmek amaçlandığından, Mardin sancağının adı geçen diğer yerleşim yerlerinin de İtilaf Devletlerince işgal girişimleri incelenmiştir. İngiliz Hükümeti gizli arşivlerinden de yararlanılarak, yapılan ayrıntılı araştırmanın sonunda şu görülmüştür ki Mütareke Dönemi'nde Mardin sancağı dahilindeki Resulayn kazası ile Derbesiye köyü işgale uğramış; Mardin ve Cizre kazaları işgal tehdidi yaşamış; Amude nahiyesi ile kuzey ve doğusundaki diğer yerleşim yerleri ise hiç işgal edilmemişti. 1921'de yapılan Ankara Anlaşması'yla Resulayn kazası, Amude nahiyesi ve Derbesiye köyü feda edilerek, Mardin sancağının geri kalanı Türkiye sınırlarının içinde kalmayı başarmıştı.

İngilizlerin İşgal Girişimleri

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler Anadolu'nun bazı güney sancaklarını işgal etmeye başlamışlardı. Halep Vilayeti içindeki Antep ve Maraş'ın işgalinden sonra 11 Mart 1919'da Halep'ten gelen İngiliz General Price-Davies ile Mardin'deki 5. Tümen Komutanı Yarbay Kenan Bey Resulayn'da görüşmüş ve General, General Allenby'nin emriyle Resulayn İstasyonu ile Mardin ve Urfa'yı işgal edeceklerini söylemişti. Kenan Bey ise Mardin ve Urfa'nın işgali için bir neden olmadığını ve Hükümetinden emir almadan çekilemeyeceğini belirtti (Aydın, Emiroğlu, Özel ve Ünsal, 2019: 634). Gergin biten görüşmeden sonra her ihtimale karşı, Mardin'deki önemli askeri malzeme Diyarbakır'a doğru nakledilmeye başlandı. (Bozan, 2021: 163) Süryani Kadim (Yakubi) Patriği Mar İlyas Şakir aynı gün, Bağdat İngiliz Yönetimine Mardin'in işgal edilmesini isteyen bir mektup gönderdi. Mektupta Süryanilerin baskı altında yaşadıklarını, katliama uğradıklarını ve sınır dışı edilme tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarını belirtmişti (Ayabakan, 2020: 76-77).

Öte yandan Aralık 1918'de Kürdistan Teali Cemiyeti (Kürdistan TC), Hükümetin denetiminde birtakım Kürt aydını tarafından İstanbul'da kuruldu. Cemiyet'in Başkanı Nehrili Seyyit Abdulkadir Efendi idi. Cemiyet, Harput, Arapkir (Malatya), Siirt, Dersim'den başka Mardin, Diyarbakır ve diğer bazı kazalarda şubeler açtı (a.g.e.: 128-129). Hükümet, Ermenistan emellerine karşı Osmanlı'nın koruyuculuğu altında Kürtlere özerklik vaat etmişti (Mumcu, 2018:

¹ Aznavur'un bugünkü adı Sınırtepe olup, (kırsal) mahalle statüsündedir.

98). Mart 1919'da Mardin'de² ve Nisan 1919'da da Diyarbakır'da³ açılan şubelerin üyelerinin birçoğu eskiden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aktif üyeleriydi. Mardin Şubesi eşraftan yedi kişi tarafından yönetilmekteydi⁴ (Jwaideh, 2006: 136-137). Öyle görünüyor ki Şube, Mart başlarında Kâmil Bedirhan'ı⁵ "Mardin Yöresi Özerk Kürdistan Devletinin Başkanı" olarak seçmişti (*Inter-departmental Conference on Middle Eastern Affairs* 1, 1919). Aynı ayın sonlarında Mardin'de yaşayan Müslim-Gayrimüslim herkesin Özerk Kürdistan'ı talep ettiklerini belirten bir belgeyi Mardin halkına imzalatmaya çalıştılar. Fakat Mar İlyas gibi tedbirli davranan bazı eşraf böyle bir belgeyi imzalamayı reddedince, metni yumuşatıp, Osmanlı mensubu olarak İngilizlerin müdahalesini istemediklerini yazdılar. Bu sefer Mar İlyas dahil çekincesi olanlar da belgeyi imzaladı (Jwaideh, 2006: 137). Olay sonrasında Kürtçülük yaptıkları iddiasıyla, Mardin'de birçok kişi tutuklandı (Bozan, 2021: 249-250).

Bu arada Patriğin İstanbul Vekili ve Padişahın Saray Teşrifatçısı Fehim Efendi, İstanbul'dan Mardin'e gelmişti. Belki de belge imzalatma olayından tedirgin olduklarını düşündükleri Süryanileri sakinleştirmek için Yarbay Kenan Bey ve Mutasarrıf Zeki Bey, Nisan başlarında Fehim Bey ile İlyas Efendi'yi Deyrulzafaran Manastırı'nda ziyaret ettiler. İlyas Efendi'nin makamında ziyaret

² İngiliz istihbaratı, Diyarbakır'daki Kürt Teali Cemiyeti (Kürt TC) benzeri bir yapının Mardin'de kurulacağını İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiserliği'ne 26 Mart'ta bildirmesine rağmen (Altan, 2017: 90), bu yapının kurulmasına fırsat kalmadan Kürt TC'nin Kürdistan TC'ye katıldığı anlaşılmaktadır. Zira Kürt TC kurucusu Cemilpaşazade Ekrem, hatıralarında Mardin'de bir şubeleri bulunduğunu belirtmemektedir (Savur ve Nusaybin'de vardı.) (a.g.e.: 83). Diyarbakır Valiliği, Mardin Şubesi'nin Kürt TC'nin bir şubesi olarak kurulduğunu 1919 yılı ortalarında Resulayn Kaymakamlığı'na bildirirken (a.g.e.: 90), Kürt TC'nin Kürdistan TC'sine katıldığını o tarihte bilmiyor olabilir.

³ Diyarbakır Şubesi, daha önce Diyarbakır'da kurulan Kürt TC'nin Nisan 1919'da Kürdistan TC'ye katılmasıyla oluşmuştur (Altan, 2017: 83).

⁴ Jwaideh bu kişilerin isimlerini vermemektedir. Fakat diğer kaynaklardan iki ismi tespit edebildik. Bunlar Abdulkadir Paşa (Gözü), Abdurrezzak Bey (Şatana)'dır (*Northern Jazirah*, 1922: 150; *Western Kurdistan*, 1923: 96). Binbaşı Noel, Mardin Şubesi üyelerinden yolsuz ve soysuz bilinen bazı kişilerin Ermeni katliamına karıştığını ve maddeten yararlandıklarını ifade etmektedir (Aydın, vd, 2019: 650).

⁵ Yusuf Kâmil Bedirhan ünlü Cizre Miri Bedir Han'ın oğluydu. Yurtdışında eğitim görmüş; Meşrutiyet öncesinde Hayfa Kaymakamlığı yapmıştı (Henning, 2018: 289). İstanbul'da Kürt Tamim- i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti'nin kurucuları arasına girmiş; Cihan Harbi başlayınca Tiflis'e gitmiş, Kürdistan'ın kurulması için Rusları desteklemiş; hatta Rus işgalinde Bitlis Valisi olmuş; Rus Bolşevik Devrimi'nden sonra Tiflis'e kaçmıştı (Altan, 2017: 50; Tezcür, 2019: chap. 1). Yusuf Kâmil Bey'in Mütareke'yle yurda döndüğü, herhalde Mardin'e de geldiği, Malatya'da Binbaşı Noel'le görüştüğü, Sivas Kongresi'ni basma girişiminden sonra tekrar Tiflis'e kaçtığı anlaşılıyor (Beyoğlu, 1996: 132). 1921 yılında, bu sefer Fransızların desteğiyle kendini "Kürdistan Prensi" ilan etti. Fakat Kürtlerin büyük çoğunluğu artık Mustafa Kemal Paşa ile beraber olduğundan, "Prens"liğini kimse tanımadı (Ayabakan, 2020: 296). Tiflis'te akademisyenlik yaptı (Altan, 2017: 94).

edilmesi, Süryanilerin güvenlik endişelerini gidermiş ve Mar İlyas'ı Padişaha biat etmeye ikna etmiş olmalıydı. Nitekim 18 Nisan'da Mar İlyas'ın da imzaladığı Müslim ve gayri-Müslim Mardin ahalisinin, eskiden olduğu gibi Osmanlı idaresi altında yaşamak istediklerine dair uzun bir dilekçe İstanbul gazetelerinde yayımlanırken, Mar İlyas aynı gün Fehim Efendi ile beraber biatını Padişaha sunmak üzere İstanbul'a doğru yola çıktı. Kenan Bey onlara üç araba ile kendi özel arabasını tahsis etmiş; hatta Halep'teki İngiliz komutanlara pusula yazarak Patriğe yolculuk esnasında yardım edilmesini ve kolaylık sağlanmasını istemişti. Mar İlyas'ın Diyarbakır, Siverek, Urfa ve Halep'e uğrayarak, buralardaki Süryanileri de teskin etmeye çalıştığı anlaşılıyor. Fakat Mar İlyas, Temmuz 1922'ye⁶ kadar Mardin'e dönmeyecekti (Bozan, 2021: 274- 275; Oral, 2007: 278-280).

İngilizler 24 Mart 1919'da Urfa'yı işgal etti (Akalın, 2016: 13). 28 Mart'ta da Resulayn tren istasyonunu kontrol altına aldı. Bunun üzerine Urfa ve Resulayn'daki Osmanlı askerî birlikleri buraları boşalttı. Fakat Resulayn şehrinin 12 Mayıs'a kadar işgal edilmediğini görüyoruz (Demir, 2017: 142, 260-261). 7 Mayıs'ta Haseke'nin Irak'taki İngiliz ordularınca işgalinden sonra, 12 Mayıs'ta da Suriye'deki İngiliz işgal ordularının Resulayn'ı işgal etmesiyle, Irak ve Suriye İngiliz işgal kuvvetlerinin Ortadoğu'nun en kuzey noktasında teması sağlandı. İngilizler Halep Vilayeti'nin Urfa Kazası'nın doğusuna, Musul Vilayeti'nin Zaho Kazası'nın kuzeyine ve Mardin Sancağı'nın Resulayn Kazası'na kadar gelmişlerdi. Böylece Diyarbakır Vilayeti'ni kuşatmışlar, ama vilayet içinde kendilerine karşı bir tutum olduğunu görünce durmuşlardı.⁷ Diyarbakır Vilayeti halkının kendilerine neden karşı olduğunu anlamak için Irak'taki İngiliz yöneticiler, Binbaşı Edward Noel'i bu bölgeye gönderdiler. Noel ilk olarak 12 Nisan'da Nusaybin'e, 20 Nisan'da Mardin'e geldi. Mar İlyas 18 Nisan'da Mardin'den ayrıldığından, onunla görüşemedi ama diğer Süryani liderlerle görüşebildi. Noel 25 Nisan'da Halep'e döndüğünde, Mardin sancağı halkının neden İngilizlere karşı olduğunu anlamıştı: Paris Barış Konferansı'nda Ermeni iddialarına sahip çıkılmasının yerli halkın İngiltere'ye karşı cephe almasında önemli bir etken olduğunu, bu yüzden yerli halkın Ermenilerle İngilizleri bir tuttuğunu görmüştü (Aydın, vd, 2019: 636-637).

Nisan ayında Zaho'daki İngiliz Siyasi Subay Yardımcısı Yüzbaşı Pearson, Zaho'nun kuzeydoğusundaki Goyan Vadisinde Goyan aşiretince öldürüldü.

⁶ 1923 Ocak ayında Ankara'da ortaya çıkması ve Mayıs ayında Mardin'e dönmesi Mar İlyas'ın, Mayıs 1923'e kadar Mardin'e dönmediği ihtimalini de akla getirmektedir. Şeyh Sait İsyanından sonra Suriye'ye gitti ve bir daha dönmedi (Oral, 2007: 288, 290).

⁷ İngiliz Hükümeti 1 Nisan'da Mısır Sefer Kuvveti Kumandanı General Allenby'ye Bağdat Demiryolu'nun Nusaybin'e kadar işgal edilmesi emrini verdiği halde, öyle görünüyor ki bu karşıt tutum nedeniyle Derbesiye ve Nusaybin istasyonları işgal edilemedi (*Inter-departmental Conference on Middle Eastern Affairs 1, 1919*).

İngilizler bu işten Şırnak aşireti reisi Abdurrahman Ağayı sorumlu tuttular.⁸ Zira Abdurrahman Ağanın, etkisi altındaki Miran, Silopi, Tayan, Goyan aşiretlerine yabancıların bölgeden çıkarılmasını isteyen ve bu isteğin Osmanlı Hükümeti ile Hükümeti destekleyen Kürdistan TC tarafından geldiğini belirten kışkırtıcı mektuplarını Mart ayında ele geçirmişlerdi (*Personalities*, 1923: 6; *Central Kurdistan*, 1929: 14). Öte yandan İngilizler, tehcir sırasında Ermenilerin “katledilmesinin” başlıca kışkırtıcısı olarak gördükleri Cizre Müftüsünün⁹ aşiretler arasında gezerek, onları (belki de “Başkan” Kâmil Bedirhan’ı desteklemek için) Cizre’yi işgal etmeye çağırdığını duymuşlardı (Aydın, vd, 2019: 643). Bu nedenle Şırnak ve Cizre’yi kötülüğün merkezi olarak gördüler (*Central Kurdistan*, 1929: 14). Cizre’yi işgal etme planı yaptılar. Plana göre Cizre işgal edilince, idari birim olarak Zaho’ya bağlanacak, oraya atanacak yönetici Zaho karargâhının emri doğrultusunda orayı yönetirken, Zaho-Cizre yolunun güvenliğini de sağlayacaktı (Ayabakan, 2020: 89). Nisan ortalarından itibaren Cizre ve çevresini uçaklarla sürekli bombaladılar. Öyle ki Cizre kaymakamı ve askerî birliklerin çoğu şehirden çekildi (Aydın, vd, 2019: 643). Bombardıman Mayıs ortasına kadar devam etti. Bu tarihten sonra Ermeni çeteleri Zaho’dan Silopi, Şırnak ve Van taraflarında aşiretlere baskınlara başladılar. Fakat İngilizler kara harekâtı yapmadı. Aşiretin merkezi Keroar’u yok ettikten ve yüzlerce kişiyi öldürdükten sonra uçaklarını Süleymaniye’ye geri çektiler (Ayabakan, 2020: 95-98). Cizre işgal edilmekten, tam bu sırada Süleymaniye’deki Şeyh Mahmut’un İngilizlere isyanı sayesinde kurtulmuştu. İngilizler, çokça söylenti olmasına rağmen Cizre’yi işgal etmemelerinin, kendilerine karşı bölgedeki olumlu havanın değişmesine katkısı olduğunu daha sonra düşündüler (*Western Kurdistan*, 1923: 43).

⁸ Abdurrahman Ağa, 1920 başlarından itibaren Şırnak yöresinde Kürt istiklal hareketinin lideri oldu. Bedirhanların yöneticiliğinde ama İngilizlerin himayesinde Kürdistan’ın kurulmasını istedi. Kemalist hareketi, padişaha çektiği telgraf ile kınadı. Muhtemelen Kemalistlerin etkisiyle, Mart 1920’de aşiret reisliğine Kemalist taraftarı olan Süleyman Ağa seçildi. Bunun üzerine Eylül ayında Musul’a giderek, İngiliz yetkililerle temas kurdu. Fakat her nasılsa Mayıs 1921’de tekrar aşiret reisliğine seçilince, Temmuz’da Irak Kralı Şerif Faysal’a yöredeki ağalarla (Şırnak’tan Behram Ağa, Siirt’ten Abdurrezak el-Esedi Efendi, Cizre’den Miran ağası Naif Bey gibi) beraber, gönderdiği mektup ile Kürdistan’ın Irak’a dâhil olması için ondan yardım diledi. Aşiretler arası çatışmaya müdahale eden bir subayı aşağılayınca, 1921 Ekim’inde 1000 askerle üzerine gidilerek sindirildi (*Central Kurdistan*, 1929: 318; *Personalities*, 1923: 92). Ocak 1922’de Irak’taki İngiliz yetkililerle yine ilişki kurdu. (Mumcu, 2018: 96). Nisan’da kuzeni Ali Han lehine reislikten çekilmek zorunda kaldı (*Personalities*, 1923: 7). 1923 Ocak’ında Musul harekâtına tehdit olabileceği düşüncesiyle tutuklanıp, Şeyh Sait İsyanı ertesine kadar Diyarbakır’da hapisteye kaldı (*Central Kurdistan*, 1929: 278, 318). Bugün Şırnak’taki evi hâlâ mevcuttur.

⁹ Bu tarihteki Cizre Müftüsü Müderris el-Hac Ahmet Hilmi Efendi idi. Müderris El-Hac, daha önce de Mardin’de müftülük yapmış ve büyük olasılıkla Mardin Müftüsü Hüseyin Efendi’nin kardeşiydi (Sütçü, 2017: 483; Aydın, vd, 2019: 476; Kara, 2011: 152).

Noel, 11 Mayıs'ta Halep'ten tekrar Mardin'e geldi. Aynı gün Yarbay Kenan Bey'le görüştü. Bu sırada Binbaşı Noel görüşmede, Mar İlyas'ın¹⁰ Fehim Efendi ile beraber biatını Padişaha sunmak üzere İstanbul'a doğru yolda olduğunu öğrenince, muhtemelen onlardan bilgi almak için Halep'teki işgal güçlerinden onların durdurulmalarını istedi (Aydın, vd, 2019: 646). 2 Mayıs'ta bir İngiliz General, Mar İlyas'la Halep'te görüştü¹¹ (Oral, 2007: 274). Fakat Yunanlıların İzmir'e çıkması ve ertesinde yaptıkları vahşetin duyulması nedeniyle hem Trabzon ve Erzurum halkından hem de Kürdistan TC Diyarbakır Şubesi üyelerinden, aynısının Kürdistan'daki Hristiyanlara da yapılması çağrılarının gelmesi, Mardin'deki Süryani liderleri çok korkuttu (Aydın, vd, 2019: 648-649). 23 Mayıs'ta Mardin'e dönen Noel'e bir heyet göndererek, İngiliz müdahalesini istediler. Anlaşılan Noel bu korkuları Mardin'deki hükümet yetkililerine iletince, Hükümet Kürdistan TC'nin kontrolden çıktığına kani olup, Cemiyet'i tasfiye etmeye başladı. Liderleri tutuklandı. Askerler çağrıldı; toplar Diyarbakır kalesine çıkarılıp, namluları şehre çevrildi. Nihayetinde, 4 Haziran 1919'da Mardin ve Diyarbakır şubeleri Valilikçe kapatıldı¹² (Jwaideh, 2006: 138; *Western Kurdistan*, 1923: 42). Diğer yandan Heyet-i Vükela da 5 ve 18 Haziran'da toplanarak, Kürdistan TC yöneticilerini irşat ve ikaz etmeye karar verdi. Hükümet adına eski Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi, Kürdistan TC yöneticileri Seyyit Abdulkadir, Mevlanzade Rifat ve Bedirhani Emin Ali Bey ile 10 Temmuz'da İstanbul'da toplantı yaptı (Altan, 2017: 124, 247).

Cemiyet'in kapatılmasından ve yapılan ikazlardan sonra 1919 yaz ayları Mardin sancağında olaysız geçti. Sancak temsilcileri seçilen Savur kazasından Doktor Necati (Beşkardeş) Bey ile merkez kazasından Hasan (İçinsel) Bey, Erzurum Kongresi bittikten sonra Erzurum'a varabildi ve Mustafa Kemal Paşa'dan talimat aldı (Aydın, vd, 2019: 651). Fakat 15 Eylül'de İngiliz ve Fransız Hükümetleri, Suriye'nin Fransızlara Musul'un da İngilizlere devredileceği hususunda anlaşınca, Diyarbakır Vilayeti'nin de Fransızlarca işgal edileceği söylentisi yayılmıştı. Bunun üzerine Ekim ayında, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Mardin Şubesi kuruldu. 30 Ekim'de olası Fransız işgalini protesto etmek için Mardin'de yapılan mitingden sonra yayımlanan bildiriden, Cemiyet'in Başkanlığını Müftü Hüseyin (Ünal) Efendi'nin üstlendiği görülüyor (*İrade-i Milliye*, 2014: 87-89). Millîzade Eyüp Önen ile Sırrızade Hasan İçinsel

¹⁰ İngiliz istihbaratı onun ne Osmanlılarla ne de Avrupalılarla ilişkilerini kesmeyerek, Doğu tipi akıllı bir diplomat olduğu tespitinde bulunmuştu. Osmanlı Hükümeti kendisine 1917'de birinci sınıf Mecidiye Madalyası vermişti (*Western Kurdistan*, 1923: 97). Ayrıca Mustafa Kemal Paşa onu "müstevlilere karşı takındığı mücadeleci tavır" nedeniyle taltif etmişti (Dolapönü, 1972: 102).

¹¹ Mar İlyas bir rivayete göre Mayıs sonunda Adana üzerinden, bir başka rivayete göre de Beyrut'a kadar gidip Eylül ayında, buradan İstanbul'a gitti (Oral, 2007: 275, 280).

¹² Aynı tarihte Cemiyet'in Siirt ve Harput şubeleri de kapatıldı. Fakat Dersim ve Arapkir şubeleri varlıklarını bir süre daha devam ettirdi (Altan, 2017: 88-89).

Cemiyet'in Heyet-i Merkeziye üyeleri arasındaydı¹³ (Aydın, vd, 2019: 658, 659). Fakat Kuvayimillîye hemen oluşturulmamıştı.

Fransızların İşgal Girişimleri

İngiliz ve Fransız Hükümetleri arasındaki anlaşmaya göre, 1 Kasım 1919'da İngilizlerin Suriye'den (Habur Nehri'nin batısından) tamamen çekilmeleri gerektiğinden, bu tarihten önce Resulayn'ı boşaltmış olmaları lazımdır. Kaynaklarda açık bir bilgi var olmamakla beraber, İngilizler çekildikten sonra halkın, yönetimi ele alıp Osmanlı kaymakamını çağırdığı ve Osmanlı Hükümetinin bu davetle idareyi tekrar ele almış olduğu anlaşılıyor (Kılınçkaya, 2008: 145). Nitekim Maraş'tan başlayarak doğuya doğru sancakları işgal etmeye başlayan Fransızların Resulayn'ı da işgal edecekleri endişesiyle 14 Kasım'da Resulayn halkı, Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığına çektikleri telgrafla, işgalleri protesto ettiklerini ve Padişaha bağlı olduklarını ifade etmişlerdi (Umar, 2004: 430). Heyet-i Temsiliye tutanaklarında, 19 Kasım'da Resulayn'a "bir vagon dolusu" Fransız askerinin geldiği haberinin, 20 Kasım günkü toplantıda okunduğu, olayın "bir kısmının" İrade-i Milliye gazetesinde yayımlanmasının kabul edildiği belirtilmekteydi (İğdemir, 2020: 76). Dolayısıyla İrade-i Milliye'de çıkan haberin olayı tam anlatmadığı anlaşılmaktadır. 1 Aralık tarihli gazetede ise bir Fransız Çavuş ve beş Fransız kıyafetinde Ermeni'nin trenle Resulayn'a geldiğini haber alan ahali ve aşairin sancakla toplandıkları, hükümete giderek Padişaha bağlılıklarını beyan ettikleri ve kuvvetin artmakta olduğu ifade edilmekteydi (*İrade-i Milliye*, 2014: 126). Öte yandan 24 Kasım tarihli İrade-i Milliye Gazetesinde savaş nedeniyle Adana'ya yerleştirilmiş olan Kürt muhacirlerin Mardin'e sevk edildiği yazılmaktaydı (a.g.e.: 113). Gerçekten Osmanlı Hükümeti savaş dolayısıyla Doğudan Batıya göç eden Kürtlerin memleketlerine dönmeleri için bir plan yapmış ve uygulamaya koymuştu (Öğün, 2004: 62-67). Fransızlar da geri dönen Ermenilere yer açmak için Adana'da toplanmış Kürtleri Mardin'e götürmüştü (*İrade-i Milliye*, 2014: 113). Öyle görünüyor ki 19 Kasım'da Adana'dan Mardin'e, Resulayn tren istasyonuna Kürt muhacirlerle beraber onlara refakat eden birkaç Fransız sivil/asker gelmişti ve kısa sürede Adana'ya döneceklerdi. İrade-i Milliye gazetesinin bir propaganda gazetesi olduğu düşünülerek, ajitasyonu arttırmak için aşairin sancakla geldiği ve (sivil mi, asker mi oldukları yazılmadan) Fransız kılık-lılarının Ermeni oldukları belirtilmiş olabilir. Tutanaklarda Mustafa Kemal Paşa "Aşair¹⁴ ne oldu?" diye

¹³ Cemiyet'in Heyet-i Merkeziye üyeleri arasında açıkça sayılmasa da en azından Cemiyet üyeleri olabilecek kişiler Abdulkadir Paşa (Gözü), (Belediye Reisi Kermozade) Kasım Çelebi, Faris Çelebi, (Eski Belediye Reisi) Hıdır Çelebi, (Ensarizade?) Şeyh Mehmet Ali, Abdurrezzak Çelebi, Abdurrahman Çelebi, (Hulusizade?) İshak, Kolağasızade Abdulmecit, Ensarizade Şeyh Kasım'dır (*İrade-i Milliye*, 2014: 329).

¹⁴ Resulayn ve güneyinde daha çok Çeçen aşiretler sakin idi. Ayrıca burada II. Abdulhamit'in şehzadeliğinden kalma bir çiftliği vardı (Demir, 2017: 106).

sorarken, herhalde gelen Fransızlara bir gözdağı verilmesini talep ediyordu (İğdemir, 2020: 76). Diğer yandan gelen Fransızların Resulayn'ı terk ettiğine dair bir haber ve yazışma bugüne kadar tespit edilememesine rağmen, 21 Kasım Mardin'in (sancak merkezinin) düşman işgalinden kurtuluş günü olarak uzun süre kabul görmüştür. Muhtemelen kalabalığın artması sonucu zaten burayı işgal etme niyetiyle gelmeyen Fransızlar, 21 Kasım günü Resulayn'ı terk etmişti.

Fakat bu durumun fazla bir önemi de yoktur. Çünkü Resulayn, 21 Kasım 1919'da "düşman işgalinden" kesin olarak kurtulamamış; Ekim 1921'de Fransızlarla yapılan Ankara Anlaşması'na kadar birkaç kere daha el değiştirmişti. Aslında Fransızlar Aralık 1919'un sonuna kadar, Bağdat demiryolu hattında Çobanbey'den itibaren Akçakoyunlu- Cerablus- Arappınarı- Tel Abyaz- Resulayn ve Derbesiye'yi¹⁵ işgal etmişti (Demir, 2017: 256). Urfa İsyanından hemen önce Urfa sancağı istasyonlarına en az 25'er er yerleştirildiğine göre (Akalin, 2016: 95), Mardin sancağı istasyonlarında da bir miktar Fransız askerinin bulunduğu düşünülebilir. İşgallerle Osmanlı birlikleri adı geçen yerleri de boşaltmıştı. Öyle ki Diyarbakır Valisi 28 Aralık'ta Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazısında Resulayn ve Derbesiye istasyonları ile Nusaybin ve Mardin (merkezde) bir manga (9-10) asker kaldığını ifade etmekteydi (Demir, 2017: 262). Fakat hattın o zaman için son istasyonu olan Nusaybin'e gelmemişlerdi (*İrade-i Milliye*, 2014: 97). Urfa İsyanı (9 Şubat- 11 Nisan 1920) sırasında ise Derbesiye'den Cerablus'a kadar istasyonlarda süvariler bırakarak, Akçakoyunlu'ya çekilmişlerdi (Akalin, 2016: 166). İsyandan sonraki üç ay içinde de Kuvayimillîye'nin mücadelesiyle, Cerablus-Derbesiye hattını tamamen boşalttılar (*Türk İstiklal Harbi*, 2009: 133; Demir, 2017: 124, 263).

Öte yandan 21 Kasım 1919'da Beyrut'ta göreve başlayan Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri General Gouraud, Fransa'nın Suriye'yi işgal edeceği ve bu işgalin Diyarbakır Vilayeti'ne de uzanacağı haberlerinin yayılmasıyla kaynamaya başlayan vilayet halkını sakinleştirmek için göreve başlamasından birkaç hafta sonra o sırada Antep'te bulunan¹⁶ Mühendis Binbaşı Robert Normand'ı Beyrut'a çağırdı. Ondan, kendisinin elçisi olarak Diyarbakır Vilayeti'ne giderek, vilayetteki sivil ve askerî yetkililere iyi niyet mesajını iletme görevini verdi. Normand da Antep'e döndükten birkaç gün sonra sekreteri olarak bir Fransız teğmeni ve tercüman olarak bir Türk binbaşısı¹⁷ alıp, altı Türk ve bir Çerkez jandarma ile yaşlı bir Kürt eşkiya (!) korumasında, Aralık ayının

¹⁵ İngilizler Derbesiye köyünü ve İstasyonu'nu işgal etmemişlerdi.

¹⁶ Normand 13 Kasım'da Adana'dan Antep'e gelmişti (Akalin, 2016: 37).

¹⁷ Tercüman emekli Binbaşı Giritli İlhami'ydi (Akalin, 2016: 81).

sonlarında Urfa'ya doğru at sırtında yola çıkmıştı (Kerr, 1973: 144-145). Urfa'dan Mardin İstasyonu'na¹⁸ trenle gelmiş ve 9 Ocak'ta Mardin'e varmıştı.¹⁹

Normand yola çıkmadan çok önce Diyarbakır Vilayeti'ne yazdığı telgrafta, Diyarbakır'da Fransız Konsolosluğu'nda kalacağını bildirmişti. Öte yandan Adana Valisi Celal Bey Normand'ın tercümanından, onun Diyarbakır'a yerleşmek fikrinde olduğunu duymuş ve 13. Kolordu komutanı Albay Ahmet Cevdet Bey'e, Normand'ın işgal maksadıyla Diyarbakır Vilayeti'ne siyasi hakim olarak geleceğini iddia etmişti. (Bozan, 2021: 214, 226) Bu iddiaları komutanı Ahmet Cevdet Bey'den öğrenen Kenan Bey, Mardin'de Kuvayımillîye kurmaya karar verdi. Yukarıda belirtildiği gibi, şehirde neredeyse hiç asker kalmadığı için Millî aşiretinin Mardin kolundan Eyüp (Önen) Bey'i bu işe memur etti. Eyüp Bey kendi aşiretinden ve bağlı aşiretlerinden ve halktan topladığı binlerce kuvvetini Mardin şehrine ve çevresine topladı. Sayılarının 2500-3000'i bulunduğu iddia edilmiştir. Binbaşı Normand Mardin'e geldiğinde Mutasarrıf Mustafa Nadir Bey, Belediye Reisi Hıdır Çelebi ve 5. Tümen Komutanı Yarıbay Kenan Bey ile görüşmüş, adı geçen kişiler kendisine hüsnükabul göstermişlerdi. Fakat Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı ile Kuvayımillîye komutanının da katıldığı belediyedeki toplantıda, şüphesiz Kenan Bey'in teşvikiyle Eyüp Bey, Fransız işgalini kabul etmeyeceklerini ve işgale direneceklerini Normand'a söyledi. Onun gözünü korkutmak için de aşiret güçleri Fransız teğmenin elindeki Fransız bayrağını yırttı; daha sonra Normand'ı misyonerlerle görüşmesi sırasında tehdit etti.²⁰ Buna rağmen Normand şerefine belediyede verilen akşam yemeğine katıldı. Yemekten sonra halkın galeyanından dolayı Kenan Bey otomobiliyle kendisine eşlik ederek, onu Mardin İstasyonu'na götürdü. Orada bir gece

¹⁸ Bağdat Demiryolu'nun Mardin-Derbeseiye Şubesi, Cihan Harbi'nin bitimine beş gün kala açılabilmişti (<http://www.trainsofturkey.com/pmwiki.php/History/CIQB>). Almanlar, Mardin İstasyonu'ndan (bugünkü) Akresta Geçidi civarındaki İzzetpaşa İstasyonu'na, buradan da Badina (Gürmeşe) köyünün kuzeyine uzanan (Badina Toprağı'na) bir dekovil hattı yapmıştı. Derik-Mardin arasındaki (meşe) ağaçları kesilerek, lokomotif kazanlarında yakılmak üzere dekovillerle Mardin İstasyonu'na götürülüyordu (*Western Kurdistan*, 1923: 104). Almanların 1918'de yaptığı haritadan hattın, yaklaşık 30 km olduğu görülüyor (*Karte von Mesopotamien und Syrien. 3b* 1918). Savaş'ın sonunda İzzetpaşa Dekovil İstasyonu'ndan, kuzeydeki Ömerağa Pınarı (?) kömür madeninin yakınından geçirilerek, Diyarbakır'a kadar uzatıldığı anlaşılıyor (*TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt 2, 1921: 336). Dekovil istasyonunun adının, 1917 yılında Elazığ'da Kafkas Orduları Grup Kumandanlığı yapan ve aynı yıl Mustafa Kemal Paşa ile Mardin'i ziyaret eden Müşir Ahmet İzzet Paşa'dan aldığı tahmin ediliyor. Yılan gibi kıvrılan dekovil hattından, bugün bir eser kalmamıştır.

¹⁹ İrade-i Milliye gazetesi Binbaşı Normand'ın Mardin'e 30 Aralık 1919'da geldiğini yazmaktadır (*İrade-i Milliye*, 2014: 181).

²⁰ Mardin Mutasarrıfı Mustafa Nadir Bey, bu tür hareketleri Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin önderliğinde ayak takımının yaptığını ve onların hareketlerini çılginca ve çocukça bulunduğunu Diyarbakır Valisi'ne daha sonra bildirecekti (Bozan, 2021: 223).

kalarak²¹, Diyarbakır'a Urfa- Siverek yolu üzerinden gitmek üzere, ertesi gün trenle Tel Abyaz'a gitti²² (Akalin, 2016: 76, 82; Dolapönü, 1972: 103-105; *İrade-i Milliye*, 2014: 181; Tutar Serter, 2016: 47-48).

1920 Mayıs ayına gelindiğinde Resulayn Kuvayımillîye tarafından "kurtarılmıştı" (Demir, 2017: 263). Fakat bu sırada Mahmut Bey reisliğinde Millî aşireti Antep'i kuşatan Fransızların teşvikiyle Büyük Millet Meclisi (BMM) Hükümetine isyan etmişti. 5. Tümen Haziran ayında Siverek'e saldıran aşiretin isyanını bastırınca Mardin'de bulunan Eyüp Bey'e, ihtimaldir ki Mahmut Bey'e katılmadığı için Temmuz ayında Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa tarafından iltifatname verildi.²³ Fakat Mahmut Bey, Ağustos ayında bu sefer Viranşehir'e saldırıp burayı işgal edince, 5. Tümen yine aşiretlerin yardımıyla ikinci kez isyanı bastırdı. Ardından adı geçen Tümen, Yarbay Kenan Bey komutasında Antep'in kurtarılması için 3 Ekim'de Mardin'den ayrılınca Diyarbakır'da bulunan El-Cezire Cephesi komutanı Nihat Paşa, 21 Ekim'de Eyüp Bey'i Diyarbakır'a çağırarak, ondan Kuvayımillîye'yi (milis taburu) kurmasını istedi. Diyarbakır'dan dönüşünde Eyüp Bey, Mardin'de parlak bir törenle karşılandı (Aydın, vd, 2019: 661-662; *Türk İstiklal Harbi*, 2009: 243). Dolapönü, Eyüp Bey'in milis taburunu kurduğunu ama fiili bir harekette bulunmadığını söylemektedir (Dolapönü, 1972: 107). Öte yandan Nihat Paşa, BMM'ye 5 Nisan 1922'de verdiği savunmasında, 1920 yılının son aylarında Musul üzerine harekât için hazırlık yaptıklarından bahsetmektedir (*TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt 3, 1922: 556). 5. Tümen'in Mardin'den ayrılmasından hemen sonra Nihat Paşa'nın Eyüp Bey'den

²¹ Normand'ın istasyonda emniyetle bir gece geçirmesi, Albay Ahmet Cevdet Bey'in ahalinin Normand'a sınırlı tepki gösterilmesi talimatının sonucu olmalıdır. Ayrıca Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Normand ayrıldıktan sonra Siverek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne, (kendilerinin yaptığından farklı olarak) Normand'ın şehre sokulmamasını istemiş ve 250 tane Kuvayımillîyi Siverek'e göndermek üzere hazırlamıştı. Fakat Ahmet Cevdet Bey büyük çaba göstererek, bu harekete ve Kuvayımillîyi göndermeye engel olmuştu (Ölçen, 2006: 662). Böylece Ahmet Cevdet Bey, Osmanlı Hükümeti'nden Siverek'te heyecanı yatıştırdığı için takdir görmüştü (Akalin, 2016: 96).

²² Normand, aldığı uyarı ve tehditler nedeniyle Diyarbakır Vilayeti'nin sancağı olan Siverek'ten öteye geçememiş; hatta Siverek Kuvayımillîyesi geceleyin bulunduğu eve doğru saldırmış, konuk olduğu aşiret reisi Odabaşı Mahmut Efendi'nin ve korumaların sayesinde canını zor kurtarmıştı. Binbaşı Normand, Maraş İsyanı sırasında yardıma gelip kuşatmayı kaldırmayı (8 Şubat 1920) başarmasına rağmen, birkaç gün sonra Maraş'ın Fransızlarca boşaltılmasına engel olamamıştı (Kerr, 1973: 148-150). Urfa İsyanı sırasında da şehirdeki Fransız kuvvetlerine yardıma ve isyan ertesinde şehri yeniden işgale gelecek, ama her ikisinde de başarısız olacak ve Antep İsyanı'nın ilk aylarında Antep'te çarpışırken Divan-ı Harb'e verilecekti (Akalin, 2016: 82, 154-156; Rıza, 1995: 87-88).

²³ Aynı aşiretten Mithat Milli ve Esat Önen de 1. Dönem BMM Mardin Milletvekilleri olmuştu (Aydın, vd, 2019: 758).

Kuvayimillîye'yi kurmasını istemesi, söz konusu harekât hazırlığı kapsamında olmalıydı.²⁴

1921 yılı başlarında Resulayn'da bir bölük Türk askerî bulunuyordu. Bu bölük, Ağustos 1920'de kurulan, başında Arap Aneze aşireti reisi Hacim bin Muhittin'in bulunduğu ve BMM Hükümetince tanınan Rakka ve el-Cezire Beyliğine,²⁵ Fransızlara karşı akınlar düzenlemesi için yardımda bulunuyordu. Buna karşılık 1920'deki isyanından sonra Resulayn güneyindeki Abdulaziz Dağı'na kaçan ve burada Fransızların Deyrizor'u elde tutmalarına yardım eden Mahmut Bey, Haziran 1921'de Resulayn'daki bölük komutanına gönderdiği tehdit mektubuyla, etraflarının kuşatıldığını bildirerek teslim olmalarını istedi. Bölüğün teslim olmayı reddettiği ve bölük muharebeyi kaybedince, Mahmut Bey'in²⁶ Resulayn'ı 23 Haziran'da işgal ettiği bilinmektedir. Fakat Ağustos ayından önce Türk müfrezeleri Resulayn'ı tekrar "kurtardı". Ekim 1921'de Fransızlarla yapılan Ankara Anlaşması'nda tren yolunun güneyinin Fransızlara terk edileceği hükmü gereğince, 1 Ocak 1922'de Resulayn da nihai olarak boşaltıldı (Demir, 2017: 263-266, 289, 311; Kılınçkaya, 2008: 196; *Western Kurdistan*, 1923: 71).

Türklerin Geri Alma Girişimleri

Ankara Anlaşması taslağının tartışıldığı sırada, Mardin Mebusu İbrahim (Turhan) Bey BMM'de yaptığı konuşmada şunu demişti:

"(...) Şimendifer hattının şimal ciheti dağlık ve taşlıktan ibarettir. Ziraate gayri sâlihtir. O havalinin servet-i iktisadiyesini temin eden hattın cenup kısmında, livamızın servet-i azimesini teşkil eden ziraat ve mevaşisi hattın cenubunda temerküz etmektedir. Şimendifer hattı, kasabanın üç dört saat mesafesinden geçtiği ve şimal kısmın kuvve-i inbatiyesi dûn bulunduğu için ziraatın kısm-ı küllisi cenuptaki arazide yapılmaktadır. Bu araziye terk etmek, liva halkını iktisaden mahvetmek demektir. Aşairimizin ananet ve itiyad-ı

²⁴ Nihat Paşa, Kasım 1920'de Genelkurmay Başkanlığı'na 2. Tümenle Musul'a harekât yapılmasını teklif etmiş; ama Genelkurmay Başkanlığı bu teklifi reddetmişti (*Türk İstiklal Harbi*, 2009: 310). Eyüp Bey'in milis taburunun da bu nedenle bir faaliyette bulunmadığı ve Antep'e giden 5. Tümen'in yerini aldığı anlaşılıyor.

²⁵ Bu beyliğin başkenti Deyrizor idi ve Mardin'deki 5. Tümen'den askeri yardım aldı. Deyrizor Ekim 1920'de Fransızlarca işgal edilince, Beyliğin varlığı Hacim Paşa'nın başkanlığında birkaç ay daha Rakka'da devam etti (Tauber, 1995: 239-241). Nisan 1921'de Rakka'nın kontrolü tamamen BMM Hükümeti'ne geçti. Buradan Halep'e doğru Fransızlara karşı harekâtlara devam edildi. Ankara Anlaşması'ndan sonra Aralık 1921'de Rakka nihai olarak Fransızlara terk edildi (Demir, 2017: 297-302).

²⁶ Ankara Anlaşması'ndan sonra Viranşehir'e dönen Mahmut Bey ve aşireti, BMM Hükümeti tarafından Reis olarak başka birinin (Mami ibn Hamdi) atanmasından sonra kısa sürede yeni Reisle kavga ederek, kardeşlerini ve ailelerini alarak Resulayn'a gitti (1922) (*Personalities*, 1923: 45).

kadimleri veçhile, senenin altı, yedi ayı bu hudut ile mahdut kura arasındaki arazide imrar ediyor ve etmek mecburiyetindedir. (...) Mardin livasının hududu kadimi olan Resülayn cenubundan Cebeliyadı (Abdulaziz Dağı), Sincar Kazası olmalıdır. Bu liva için bundan başka çare-i hallolamaz. Bunun hilâfında da yapılacak her şey neticesizdir. Yeni harp, yeni gaile (...)” (TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 2, 1921: 335-336).

Anlaşmayla, Resulayn’dan itibaren tren hattıyla 50 km güneydeki Abdulaziz Dağı-Sincar arasındaki arazide tarım yapıldığından, Mardinli birçok büyük toprak sahibi toprağından uzak kaldı. Aynı durum Kilis, Antep ve Urfa’daki büyük toprak sahipleri için de geçerliydi. Fakat onlar bu sınırı tanımamış ve çeteleri finanse ederek, Suriye’ye akınlar (yeni harp, yeni gaile!) yaptırmışlardı.²⁷

Kuzey Suriye’den hâlâ vazgeçmeyen BMM Hükümeti de Ocak 1922’den itibaren söz konusu akıncılara gizlice mali destekte bulunmaya başlamıştı (Demir, 2017: 376). Lozan Konferansı başladığında, Türk kamuoyunda Ankara Anlaşmasıyla Suriye sınırının mantıksızca çizildiğinin ve binlerce Türk’ün Suriye’de kaldığının ileri sürülmesi Türkiye ve Fransa’nın arasını açarken, İngiltere ve Fransa’yı birbirine yaklaştırmıştı. Zira İngiliz ve Fransızlar, askerî açıdan İskenderun sancağı ve Halep’in güvenliğinin Musul Vilayeti’nin güvenliği ile bağlantılı olduğunu, biri Türkiye lehine boşaltılırsa diğerinin de boşaltılmak zorunda kalacağını bilmekteydiler. Konferanstan önce (Ekim 1922) BMM Hükümeti Nusaybin-Cizre arasında yer alan statüsü belirsiz Aznavur, Deyrun Ağa ve Geri Kara köylerini işgal etmiş; Konferans sırasında da (Mayıs 1923) daha güneydeki Mustafaviye ve daha doğudaki Harab Reşk’de karakollar kurarak, Suriye sınırını Dicle Nehri’ne ulaştırmıştı (Yamaç, 2018: 1155; Altuğ, 2011: 7). Konferans sonunda Ankara Anlaşmasıyla belirlenen “mantıksız” Suriye sınırı değiştirilemeyince, BMM Hükümeti de çetelerin Kuzey Suriye’de Fransız kuvvetlerine saldırımları için teşvik ve desteğini arttırdı (Rafik, 1994: 66-68). 1924 yılı Ocak ayında Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa komutasında 1. Süvari Tümeni, Musul Meselesinde İngilizlere baskı yapmak amacıyla Mardin’e geldi (Kayalan, 2013: 74; Kaymaz, 2014: 321). Kısa bir süre sonra Mürsel Paşa Eyüp Bey’i, 1922 yılının başlarında Fransızlara terk edilen Amude nahiyesine, 2000 kişilik (milis) kuvvetiyle oradaki Fransızlara akınlar yapmakla görevlendirdi²⁸ (Toksoy, 1939: 39). 1925’in ilk aylarında Eyüp Bey, Şeyh Sait İsyanı sırasında da Urfa ve

²⁷ Suriye’de kalan arazilerine Türkler, Ankara Anlaşması’nın 13. Maddesiyle düzenlenen pasavan rejimiyle 1921’den 1958’e kadar gidip gelebilmekteydi. Aynı hakka emlakı Türkiye’de kalan Suriyeliler de sahipti. Fakat 1958’de Suriye’de yapılan toprak reformuyla Türklerin, Suriye’de kalan büyük ve küçük arazilerine Suriye Hükümetince el konulmasıyla doğan tazmin sorunu hâlâ devam etmektedir (Geniş bilgi için bkz.: Öğüt ve Akkaş, 2016: 127-163).

²⁸ Arazileri demiryolunun güneyinde kalan Mardinli büyük toprak sahipleri de bu girişimi desteklemiş olabilir.

Mardin'den topladığı aşiret kuvvetleriyle Türk Hükümeti'nin yanında isyanı bastırmaya yardım etti. (Aydın, vd, 2019: 668). Eyüp Bey'in akınları aralıklarla Şubat 1926'da paraflanan Türk Fransız Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi'ne kadar devam etmiş olmalı ki bu tarihten sonra BMM Hükümeti desteklediği çetelerin saldırılarına son vermelerini istedi²⁹ (Rafik, 1994: 71).

İşgalden ve Geri Almadan Azade Yerleşim Yerleri

Silopi ve Amude nahiyeleri ne İngiliz ne de Fransız kuvvetlerince işgal edilmedi. 1926 yılında İngilizlerle yapılan Musul Antlaşmasıyla Türkiye-Irak sınırının Silopi'nin güneyinden geçmesi (Brüksel Hattı) kesinleştirildi (Kaymaz, 2014: 552). Amude ise Ankara Anlaşması'na kadar BMM Hükümetinin denetimindeyken, (kaynaklarda Amude ile ilgili bir bilgi olmamasına rağmen) şehrin tren yolunun güneyinde olması nedeniyle Anlaşmayla birlikte Fransızlara terk edildiği görüldü.

Diğer yandan Savur ve Midyat kazaları hiçbir zaman İtilaf Devletlerince işgal edilmedi. Amude'nin doğusunda kalan Nusaybin ve Cizre kaza merkezleri ise Ankara Anlaşması'nın 8. Maddesindeki özel bir cümle ile Türkiye'ye bırakılmıştı.³⁰ Nusaybin-Cizre arasındaki kesin Suriye sınırı, adı geçen Sözleşme yapılanı kadar ele alınamamış; Fransızlar da Çağ-Çağ Çayının doğusuna (Cezire İli) bu tarihe kadar fiilen hakimiyet kurmamışlardı (Altuğ, 2011: 168). Ancak uzun görüşmeler sonucunda Haziran 1929'da Türk ve Fransız makamları Aznavur nahiyelerini Türkiye'ye, Deyrun Ağa, Geri Kara, Mustafaviye ve Harab Reşk'i Fransızlara terk ederek, Suriye'nin "ördek gagası" kuzeydoğu sınırını 25 km daha açınca, Fransızlar Cezire İline kesin olarak egemen oldular.

Sonuç

Bu makalede Cihan Harbi'nden sonraki Mütareke Dönemi'nde Diyarbakır Vilayeti'nin Mardin Sancağı'nın İtilaf Devletlerince işgal teşebbüsleri incelenmiştir. Sancağın diğer yerleşim yerlerinin işgal edilmesi girişimleri de incelenerek, Mardin şehri üzerine yoğunlaşmış bu dönem araştırmalarına yeni bir soluk getirmek istenmiştir. Elbette daha ayrıntılı tarihsel çalışmalara ihtiyaç vardır. Bunu yapacak olanlar da makaledeki çıkarsamaları ve olasılıkları test edecektir. İngiltere'nin gizli arşivlerinden de yararlanılarak yapılan araştırmanın sonunda, Mütareke Dönemi'nde Cizre'nin haftalarca havadan bombalanmasına rağmen İngiliz işgalinden kıl payı kurtulduğu, Resulayn'ın İngiliz, Fransız ve BMM kuvvetleri arasında birkaç kez el değiştirdiği, Amude'nin kuzeyi ile doğusunun hiçbir zaman işgal edilmediği, ama Fransızlarla yapılan Ankara

²⁹ Fransızlar Sözleşmeyi 30 Mayıs 1926'da imzalarken, İngilizlerin de Musul Antlaşması'nı altı gün sonra (5 Haziran 1926) imzalaması, İngiliz ve Fransızların İskenderun, Halep ve Musul'un güvenliğinin birbiriyle bağlantılı olarak gördüğünün bir kanıtıydı.

³⁰ "Nusaybin, Cezire ibn Ömer ve yol Türkiye'de kalacaktır." (Yavuz, 1994: 146).

Anlaşması'yla (Mardin, Nusaybin ve Cizre hariç) onlara terk edildiği görülmüştür. Böylece Kuzey Mezopotamya'nın ticari açıdan köprübaşları olan Cizre, Nusaybin ve Mardin kentlerinin, Türkiye sınırları içinde kalması sağlanmıştır.³¹

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Inter-departmental Conference on Middle Eastern Affairs, Secretary's Note (1919), London

İrade-i Milliye Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle (2014), Sivas Belediyesi, 4. Baskı, Sivas

Karte von Mesopotamien und Syrien (vorläufige Ausgabe): 3b. Mardin (1918), 1/400.000, Landesaufnahme, Kartogr. Ableitung der Kgl. Preuss, May

Military Report on Iraq (Area 9). Central Kurdistan (1929), Air Ministry, London

Military Report on Mesopotamia (Iraq).Area 1 (Northern Jazirah). Provisional (1922), The General Staff British Forces in Iraq

Military Report on Mesopotamia (Iraq).Area 8 (Western Kurdistan).Provisional (1923), The General Staff British Forces in Iraq

Personalities (1923), Government Press, Baghdad

TBMM Gizli Celse Zabıtları, (16/10/1921), Cilt. 2

TBMM Gizli Celse Zabıtları (22/7/1922), Cilt. 3

Kitaplar

Akalın, M. (2016), *Millî Mücadelede Urfa*, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 5. Basım, Şanlıurfa

Altan, B. (2017), *Kürdistan Teali Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetler*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mardin

Altuğ, S. (2011), *Sectarianism in the Syrian Jazira: Community, Land and Violence in the Memories of World War I and the French Mandate (1915- 1939)*, University of Utrecht, Yayınlanmamış Doktora Tezi

³¹ Fakat Halep ve Musul sancakları ile ticari bağlantıları kesildiğinden, güvenlik sorunlarının da etkisiyle yıllar içinde "köhneleşmişler" (Aydın, vd, 2019: 4); ancak 21. yüzyılın başlarından itibaren ekonomik olarak kendilerini toparlamaya başlamışlardır.

Ayabakan, L. (2020), *Kürt-İngiliz İlişkilerinde Özerklik Sorunu 1918-1925*, Googlebooks

Aydın, S., Emiroğlu, K., Özel, O., Ünsal, S. (2019), *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul

Beyoğlu, S. (1996), "Millî Mücadele Başlarken Güneydoğu Anadolu (1919)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 11: 125-135

Bozan, O. (2021), *Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Mardin*, Çizgi Kitabevi, Konya

Demir, E. (2017), *Vazgeçilmeyen Topraklar Misak-ı Milli*, Post Yayın, İstanbul

Dolapönü, H. (1972), *Tarihte Mardin*, Hilal Matbaacılık, İstanbul

Henning, B. (2018), *Narratives of the History of the Ottoman-Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts*, University of Bamberg Press, Bamberg

İğdemir, U. (2020), *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, TTK, 2. Baskı, Ankara

Jwaideh, W. (2006), *The Kurdish National Movement*, Syracuse University Press, New York

Kara, A., S. (2011), *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

Kayalan, F. (2013), *Mürsel Paşa (Bakü)'nin Askerî ve Siyasî Faaliyetleri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya

Kaymaz, İ. Ş. (2014), *Musul Sorunu*, Kaynak Yayınları, İstanbul

Kerr, S. E. (1973), *The Lions of Marash*, State University of Newyork Press, Newyork

Kılınçkaya, D. M. (2008), *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, ATAM, 2. Baskı, Ankara

Mumcu, U. (2018), *Kürt-İslam Ayaklanması*, Um:ag Vakfı, 32. Baskı, Ankara

Oral, M. (2007), "Mardin'in Son Süryani Kadim Patriği Mor İgnatios İlyas Şakir Efendi (1867-1932)", *Makalelerle Mardin IV Önemli Simalar Dini Topluluklar*, İstanbul

Öğün, T. (2004), *Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara

Öğüt, T. ve Akkaş, E. (2016), "Suriye Toprak Reformunun Türkiye'ye Yansımaları: Pasavan Rejimi Krizi", *Sosyal Siyaset Konferansları/Journal of Social Policy Conferences*, Sayı/Issue. 71-2: 127-163

Ölçen, Y. (2006), "Millî Mücadelede Mardin", *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul

Rafik, A. (1994), "Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 88

Rıza, A. (1995), *Ahfada Yadigâr Urfa Mücahededesi*, Yayına Hazırlayan: Müslüm Akalın, ŞURKAV, Şanlıurfa

Sezen, T. (2017), *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2. Baskı, Ankara

Sütçü, M. S. (2017), "Osmanlı Devleti'nde Müftülük Kurumu: Anadolu Müftüleri", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Aralık, Yıl 10, Sayı XXXII: 459-536

Tauber, E. (1995), *The Formation of Modern Syria and Iraq*, Routledge

Tezcür, G. M. (Editor) (2019), *A Century of Kurdish Politics*, Routledge, Oxford

Toksoy, A. E. (1939), *Millî Mücadelede Mardin*, Mardin Halkevi Neşriyatından No. 6, Resimli Ay Matbaası, İstanbul

Tutar Serter, Y. (2016), *Cumhuriyet Döneminde Süryaniler (1923-1990)*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir

Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi (2009), Genelkurmay Basımevi, Ankara

Umar, Ö. O. (2004), *Suriye (1908-1938)*, ATAM, Ankara

Yamaç, M. (2018), "Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918-1940)", *Belleten*, Cilt LXXXII - Sayı 295: 1153-1174

Yavuz, B. (1994), *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, TTK Basımevi, Ankara

İnternet Kaynakları

<http://www.trainsofturkey.com/pmwiki.php/History/CIOB> (Erişim tarihi: 23/02/2021)

KEMALPAŞAZÂDE SAİD BEY'İN *USÛL-İ MAİŞET-İ İNSÂN* ADLI RİSALESİ VE TÜRK ETNOGRAFYA TARİHİNDEKİ YERİ

Çiğdem ÖZBAY*

Öz

Bir Osmanlı aydını olan Kemalpaşazâde Said Bey, entelektüel kişiliğini hukuk, sosyoloji, dil ve edebiyat alanlarında ustaca sergilemiş, çeşitli insan topluluklarına olan ilgi ve merakını da yabancı dillere ve basına olan hâkimiyeti vesilesiyle birkaç risalesinde ortaya koymuştur. Bunlardan biri de *Usûl-i Maişet-i İnsân* adlı risalesidir ve bu risale, antropoloji ve etnografya bilgisi içermesinin yanı sıra insan topluluklarının sanat, müzik, dans ve resim alanlarındaki kültürel ürünlerinin ve geleneklerinin sanat felsefesi bağlamında ortaya konuluşunu da kapsamaktadır. Amacımız, oldukça ilginç bilgiler içeren söz konusu risalenin çevriyazısını da paylaşarak etnografya alanındaki yazına katkıda bulunmak ve Kemalpaşazâde Said Bey'in bu alandaki yerini göstermektir.

Anahtar Kelimeler: Antropoloji, estetik, etnografya, Kemalpaşazâde Said Bey, *Usûl-i Maişet-i İnsân*.

KEMALPAŞAZÂDE SAİD BEY'S PAMPHLET ENTITLED *USÛL-İ MAİŞET-İ İNSÂN* AND ITS PLACE IN THE HISTORY OF TURKISH ETNOGRAPHY

Abstract

Kemalpaşazâde Said Bey, an Ottoman intellectual, skillfully exhibited his intellectual personality in the fields of law, sociology, language and literature, and showed his interest and curiosity in various human societies in several pamphlets on his domination of foreign languages and the press. One of the pamphlets called *Usûl-i Maişet-i İnsân* includes knowledge of anthropology and ethnography as well as the presentation of cultural products and traditions of human communities in the fields of art, music, dance and painting in the context of the philosophy of art. The aim is to be contributed to the literature in the field of ethnography by sharing the transcription of this pamphlet, which contains quite interesting information, and to show Kemalpaşazâde Said Bey's place in this field.

Key Words: Aesthetic, anthropology, Kemalpaşazâde Said Bey, *Usûl-i Maişet-i İnsân*, ethnography.

Giriş

1848'de İstanbul'da doğan ve Tanzimat Dönemi'nin önemli isimlerinden Ahmed Kemal Paşa'nın oğlu olan Said Bey, "Lastik Said"¹ lakabıyla da anılmaktadır. Babasının kültürlü, ileri görüşlü, tahsilin önemini idrak etmiş bir devlet adamı olması sebebiyle iyi bir eğitim alan ve Arapça, Farsça, Almanca,

* Dr., cozbay@ankara.edu.tr, ORCID 0000-0003-1322-3900

¹Ahmed Rasim'in belirttiğine göre, Said Bey yaz kış ayağında lastik ayakkabıyla dolaştığı için bu lakabı almıştır. (Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya!*, (İstanbul: Hamid Matbaası, 1926), s./p. 140.)

Fransızca bilen Said Bey, babasının görevi dolayısıyla da iki yıl Berlin’de yaşamıştır.

Said Bey, 1868’de kâtip olarak başladığı memuriyet hayatında Bidâyet Mahkemesi reisliğine kadar yükselmiş ve bu görevine de 1899’da Yemen’e sürülene kadar devam etmiştir.² Sürgün kararında, “İntihâb-ı Me’mûrîn Komisyonu Lâyihası” ve “İsti’fâ-yı Hümâyun Şâyiâtı” başlıklı yazılarına işaret edilerek devlet ve saltanat aleyhine neşrolunan muzırr neşriyâta muavenet ve dedikoduya sebebiyet ile suçlanmıştır.³ 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanı üzerine çıkarılan genel aftan faydalanarak İstanbul’a dönmüş ve 1913’te yaş haddinden emekli oluncaya kadar da Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Başkanı olarak görev yapmıştır.⁴ 1921 yılında da vefat etmiştir.

Said Bey, bürokratik görevlerinin yanı sıra Mekteb-i Sultanî, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk gibi devrin önemli okullarında çeşitli dersler de vermiştir. Usûl-i Kitâbet, Usûl-i Terceme, Usûl-i Kitâbet-i Resmîye, Hukuk-ı Düvel, Hukuk-ı Siyasiyye-i Dâhiliye-i Osmaniyye ve Fransızca bu derslerdendir.⁵

Said Bey’in çeşitli gazetelerde köşe yazarlığı ve başyazarlık yapmış olması da dış dünyaya ve politikaya ilgisi bağlamında okunabilir. Akıcı bir üslupla kaleme aldığı yazılarında gerçekçi ve eleştirel tavrı çeşitli münakaşalara girmesine de sebep olmuştur. Bunlardan, Arap dilinin üstünlüğünü savunan Hacı İbrahim Efendi (1826-1888)⁶ ile yabancı kelimelerden arındırılmış sade bir Türkçe’nin önemi hakkında girdiği tartışma⁷ ve Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) ile çevirisindeki bir imlâ hatasından başlayan ve sonrasında Ahmed Midhat’ı “classicomania” olmakla itham etmesiyle devam eden tartışma⁸ ile

²Mehmet Ali Beyhan, “Bir II. Abdülhamit Devri Aydını’nın Profili: Lastik Said Bey”, *Osmanlı Araştırmaları XIII*, İstanbul, 1993, s./p. 169-170.

³Beyhan, Mehmet Ali: “Said Bey, Lastik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35 (İstanbul 2008), s./ p. 549.

⁴Beyhan, “Said Bey, Lastik”, s./p. 549.

⁵Beyhan, a.g.m., s. 170.

⁶Dârü’t-ta’lîm adıyla açtığı ortaöğretim kurumunda Arapçayı en kısa sürede öğretmeyi hedefleyen ve zeki, çalışkan bir dil âlimi olarak tanınan Hacı İbrahim Efendi, Kemalpaşazâde Said Bey dışında Muallim Nâci, Recâizâde Mahmud Ekrem, Ahmed Midhat, Abdülhak Hâmid, Ebüzziyâ Tevfik gibi isimlerle de dil ve edebiyat konularında hararetli tartışmalar yaşamıştır. (Bknz: <https://islamansiklopedisi.org.tr/haci-ibrahim-efendi>)

⁷Beyhan, a.g.m., s. 173.

⁸Türk çeviri tarihinin önemli yapıtlarından addedilen *Galâtât-ı Tercüme* adlı eserinde Said Bey, Ahmed Midhat’ın Corneille’den tercüme ettiği *Le Cid* eserini de eleştirir ve ikili arasındaki polemik de bu eleştiriyle başlar. Bu münakaşa daha sonra edebiyat tarihimizde “Klasikler Tartışması” olarak anılacaktır. (Bknz: Nesime Ceyhan, “Romanla Tanışan Neslin Tercüme Tekniği ve Tenkîdine Dair Tartışmaları”, 14, (*Türkbilgi* 2007), ss./pp. 41-59.)

sanatta realizm ve ahlakî gaye hususundaki münakaşası en dikkat çekici olanlarıdır.⁹

Kendinden emin tavrını ve polemik yaratan üslubunu Jean Jacques Rousseau'nun *Discours sur les sciences et les arts* (1750) başlıklı eserinin çevirisi olan *Fazâil-i Ahlâkiyye ve Kemâlât-ı İlmiyye* başlıklı eserinde de görmekteyiz. Said Bey "İfâde-i Mahsûsa" kısmında şunları yazar: "J.J. Rousseau'nun maharet-i edebiyesini takdir ve mülâhaza ve vatanın menâfi'ini sencîde-i mizân-ı muâyene etmek arasında bu âcizin tercüme ve tahrirce iktidârını muâheze edecek bir adam bulunur ise öyle bir adamın haline acırım. Zira hâsıl-ı tahsil ve ma'lûm-ı ilâm ile müştagil olanlar ve bir gülistanda dikenleri saymakla vakit geçirenler şâyân-ı merhamet hastalardır."¹⁰

Kemalpaşazâde Said Bey'in Eserleri

Çağının aydın bir kişiliği olan Said Bey, hukukun neredeyse her alanından, sosyolojiden, etnografya ve etnolojiden, dil ve edebiyat alanlarından eserler vermiştir. Ulaşabildiğimiz eserleri şunlardır:

Hukûk-ı Düvel (Cebraîl Gregor ile beraber) (1299/1882); *Dârü'l-Kütüb* (1303/1887); *Garâib-i Âdat-ı Akvâm* (1303/1887); *Mehâkim* (1306/1890); *Galatât-ı Terceme* (1306/1890); *Vazife-i Adliyye-i Etibba'* (1306/1890); *Sefirler ve Şehbenderler* (1307/1891); *Usûl-i Maişet-i İnsân* (1307/1891); *Teşebbüsât-ı Cürmiyye* (1308/1892); *Fazâil-i Ahlâkiyye ve Kemâlât-ı İlmiyye* (1311/1895); *Ahmed Midhat Efendi Hazretleri'ne Arızadır* (1315/1889); *Teşhîr-i İzmihlâl* (1326/1910); *Medhal-i Usûl-i Mes'ûliyyet-i Vükela* (1326/1910); *Hukûk-ı Siyasiyye-i Osmaniyye* (1329/1913).

Kemalpaşazâde Said Bey'in Türk Etnografya Tarihindeki Yeri

Etnografya ders olarak ülkemizde ilk kez 1877'de Mekteb-i Mülkiye'de Andreas David Mordtmann (1811-1879) tarafından okutulmaya başlanmıştır. Bu dersin notları da Osman Bey tarafından *İlm-i Ahvâl-i Akvâm* adı altında derlenmiş ve 1301/1885 yılında yayımlanmıştır. Sonrasında, 1908-1909 öğretim döneminde Mustafa Sâti Bey tarafından bu ders verilmiş ve kapsamlı ve zamanının güncel bilgilerini içeren *Etnografya: İlm-i Akvâm* kitabı 1911 yılında yayımlanmıştır.

Etnografya dersi, 1935'lerde Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji-Etnoloji Enstitüsü öğretim programı içinde ve Kültürel Antropoloji başlığı altında yer alana kadar küçük ölçülerde ve fizik antropolojik

⁹Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2014), s./p. 142.

¹⁰ Jan Jak Russo, *Fazâil-i Ahlâkiyye ve Kemâlât-ı İlmiyye*, Mütercim ve muâhizi: Kemalpaşazâde Said Bey, (Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziyâ, 1311), s./p. 5.

manada ele alınmıştır.¹¹ 1960'larda ise Prof. Dr. Nermin Erdentuğ tarafından kurulan Etnoloji kürsüsü altında Genel ve Türk Etnografyası hem öğretim hem de araştırma alanında gelişme göstermeye başlamıştır.¹²

Makalemizin konusu olan Kemalpaşazade Said Bey'in *Usûl-i Maişet-i İnsân* (1307/1891) risalesinde ise fizik antropolojiye kısaca değinilerek etnografik, etnolojik bilgiler verilmiş ve bu bilgiler bağlamında yer yer estetik ve ideal olan da tartışılmıştır. Eserin farkını daha net ortaya koyabilmek amacıyla da söz konusu eserleri incelemeyen önce Osman Bey ve Sâtı Bey'in eserlerini kısaca tanıtmamızın faydalı olacağını düşünmekteyiz.

İlm-i Ahvâl-i Akvâm 48 sayfadan ibaret olup kesik kesik notlar içermektedir. Metnin ilk kısmının antropolojiye dair olduğunu söylemek mümkündür. Soru-cevap şeklinde ilerleyen bu kısımda cevap aranan bazı sorular şunlardır: İnsan nedir? İnsan nerede hâsıl oldu yani insan doğrudan doğruya mı halk olunmuş yoksa bir hayvân-ı mukaddemden mi husûle gelmiştir veyahûd maymun azması mıdır? Rû-yi Arzda insan hangi asırda zuhur etti? İnsan nerede zuhur etti? Acaba küre-i arzın bir noktasında mı yoksa def'aten muhâl-i kesîresinde mi berûz etti? Ve bir zevcden mi veyahûd birdenbire ezvâc-ı kesîreden mi neş'et etmiştir? İnsan kaç ırktan ibarettir?

Bir sonraki bölümde insanı mensubu bulunduğu memeli sınıfının diğer üyelerinden ayıran özelliklere değinen Osman Bey, insanın beyninin yapısı, dik duruşu, akli ve manevi duygularının olmasının yanı sıra dil ve konuşma hususunda diğer hayvanlardan üstünlüğünü vurgular ve insanlarda üç farklı dil sınıfı olduğunu belirtir.

Etnografik bilgiler içerdiğini düşündüğümüz kısım ise çeşitli kavimler hakkında ahlak, mizaç, âdet, din ve ayinler hususunda yazdığı kısımdır. Bu kısımda Afganlılardan, Belucistan ahâlisinden, İranîlerden, Hintlilerden, Brahmanizm'den, Kıptilerden, Kürtlerden, Yezidilerden, Gürcülerden, Ermenilerden, Çerkezlerden kısa kısa bahsetmiştir. İsveç ve Norveç hakkında biraz bilgi verdikten sonra Danimarka bölümünü tamamlamadan kitabı sonlandırmıştır.

Osman Bey, "Etnografiya/ İlm-i ahvâl-i akvâm neye derler?" sorusunun cevabını şöyle verir: "Rû-yi zemînde mütemekkin milel u akvâm-ı muhtelif ve mütenevviyanın tafsîl-i ahvâlinden bahs olan ilme "ilm-i ahvâl-i akvâm"¹³ denir.

¹¹ Nermin Erdentuğ, "Türk Etnografya Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt 02, Sayı 01, 1969, s./p. 67.

¹² Erdentuğ, a.g.m., s. 68.

¹³ *İlm-i Ahvâl-i Akvâm*, Eser: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Ser-Mubassırı Osman, (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1301), s./p. 5.

Sâtı Bey ise söz konusu eserine antropoloji, etnoloji ve etnografya bilimlerinin tanımlarını vererek başlamıştır. Ona göre, etnografya kelimesi etimolojik olarak, Rumca “etnos/kavim” ve “grafüs/yazarım” kelimelerinden oluşmuştur ve “Tasvîr-i akvâm” demektir. Bu ilim, kavimlerin özel hallerinden bahsetmekte ve her kavmin durumunu ayrı ayrı tetkik ve tasvir etmektedir. Etnografyada insanlık özel bakış açısıyla araştırılır ve sadece tarih ve coğrafyanın gösterdiği insan kitleleri olarak kavimler ele alınır. Bunları teşkil eden ırkların tetkik ve keşfi antropolojiye bırakılır.¹⁴

Etnoloji, Rumca “etnos/kavim” ve “logos/bahis” kelimelerinden oluşur ve “Mebhâsü'l-akvâm” demektir. Bu ilim, kavimlerin genel hallerinden bahsetmekte ve her kavmi ayrı ayrı tetkik etmeyip bütün kavimlere veya birçoğuna ait durumları incelemektedir. Etnolojide insanlık daha genel bir bakış açısıyla araştırılır ve kavimlerin her birinden ayrıca bahsedilir. Bu bahisler birer kavme indirgenmeyerek birçok kavmi hatta mümkünse bütün kavimleri kapsayacak şekilde genişletilir. Fakat daha genel araştırma antropolojiye bırakılır.¹⁵

Antropoloji Rumca “antropos/insan” ve “logos/bahis” kelimelerinden oluşmuştur ve “Mebhâsü'l-beşer” demektir. Bu ilim, insanoğlunun doğasının tarihidir. Genel olarak insanın ve insan ırklarının maddî ve manevî durumlarından bahsetmekte ve tamamen genel, kapsayıcı bir bakış açısıyla araştırma yapılmaktadır. İnsanoğlundan ve onun genel hallerinden bahsedilir.¹⁶

Bu tanımlardan da yola çıkarak eseri genel olarak üç kısma ayırmak mümkün görünmektedir. Mustafa Sâtı Bey, eserinin “Ahvâl-i Umûmiyye-i Beşer” kısmında fizik antropolojiden, “Ahvâl-i Umûmiyye-i Akvâm” kısmında etnografyadan ve “Tasvîr ve Tasnîf-i Akvâm” kısmında ise etnolojiden bahsetmektedir.

“Ahvâl-i Umûmiyye-i Akvâm” başlıklı bölümde şu hususları konu edinmiştir: beden, lisan, işaret, yazı, gıda, ateş, mesken, libas, maişet, alet, oyun ve eğlence, güzel sanatlar, itikat, malumat, aile teşkilâtı, toplumsal yapı, ticaret, çevrenin etkisi.

Kemalpaşazâde Said Bey'in söz konusu risalesini kronolojik açıdan Osman Bey ve Mustafa Sâtı Bey'in eserlerinin arasına yerleştirebiliriz. Bu risalenin yazımında seyahatnamelerden, yabancı basında yer alan haberlerden faydalanılmış ve dünyanın her köşesinden kavimler konu edinilmiştir. Halkın da ilgisini çekecek şekilde akıcı bir üslup ve sürükleyici bir dille yazılmış bu eserlerde altta yatan bir diğer amacın da dünyadaki gelişmeleri, yeni ilgi

¹⁴ Mustafa Sâtı, *Etnografya: İlm-i Akvâm*, (İstanbul: Kitabhâne-i İslâm ve Askerî, 1327), s./p. 6.

¹⁵ Mustafa Sâtı, a.g.e., s. 6.

¹⁶ Mustafa Sâtı, a.g.e., s. 7.

alanlarını kendisi gibi her zaman merakını canlı tutan okuyucuyla paylaşmak olduğunu söyleyebiliriz.

Usûl-i Maişet-i İnsân risalesi şu başlıkları içermektedir: Ecnâs-ı Beşer, Mikdâr-ı Nüfûs, Mâide-i Hazret-i Rabb-ı Kerîm, Matbahlar, İhtiyâc-ı Def'-i Cû', Müskirât, Uyuşturucu veya Tahrik Edici Mevâd, Rikkât-i Havass, Tezyînât, Fünûn-ı Nefîse, Raks, Nağme Karî-i Dehânî, Bestekâr-ı Alât-ı Mûsikî, Haz ve Zevk-i Mûsikî, Resme Dair Fünûn, İfâde-i Hâtîme.

İlk iki bölümde kısaca dünya üzerinde yaklaşık bir milyar üç yüz milyon insanın yaşadığından ve bunların çoğunluğunu da sarı renkli mongol cinsinin ve beyaz cinsin oluşturduğundan bahseden Said Bey'e göre¹⁷, her ne kadar nüfusça az olsalar da zekâ, idrak ve güzellik bakımından en üstün olan beyazlar, mongollara nispeten terakkî yolunda öndedirler. Ancak eğer sarı cins tembelliği ve ataleti bırakır ve gaflet uykusundan uyanırsa beyazların eğitim ve sanayideki üstünlüklerini ele geçirip onları tahakküm altına alacak kadar güçlenebileceklerdir. Afrika kıtasında yerleşik olan siyah cins ise şimdiye kadar medeniyet adı verilebilecek herhangi bir medeniyet kuramamıştır ve bu iki cinsin nüfusça da altındadır.

Said Bey, sonraki bölümlerde insanların yiyecek ve içecek açısından bol olan yerlere yerleştiklerini, yemek yeme ve pişirme usullerini, keyif verici içeceklere ve maddelere ve süslenmeye olan ilgilerini seyyahların gözlemlerinden ve jurnallerden faydalanarak aktarır. Güzel sanatlar, dans, müzik, resim üzerine yazdıkları ve estetik, ideal ve güzel olana dair düşünceleri ise Kaya'ya göre, Bourdieücü anlamda bedenselleşmiş kültürel sermayeye sahip olduğunun göstergesi olarak okunmalıdır.¹⁸

Kemalpaşazâde Said Bey'in diğer insan topluluklarının yaşayış tarzlarına, yeme-içme, giyinme adetlerine ve güzellik algılarına dair bu risalesi antropolojinin gölgesinde kalmış etnografya tarihi yazıcılığımıza ışık tutacak niteliktedir. Said Bey'in eğitim ve çalışma hayatı göz önünde bulundurulduğunda bu konuyu ele alış ve aktarış tarzı, dış dünyaya karşı ilgili, meraklı ancak yabancı kaynaklara ulaşma imkânı olmayan okuyucu için de bu açığını kapatması için değerli bir fırsat olmuştur.

İnsan topluluklarının maddi ve manevi kültürlerini ilgi çekici bir biçimde betimleyen Said Bey'in diğer bilim dallarındaki üretiminde ortaya koyduğu rasyonel ve eleştirel sunuş tarzını etnografyada da sergilediğini gösterebilmek ve etnografya tarihimizi bir nebze daha aydınlatılabilmek

¹⁷ Said Bey, ırk yerine cins kelimesini kullanmıştır.

¹⁸Gökhan Kaya, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültürel Sermaye: Kemalpaşazâde Said Bey'in *Usûl-i Maişet-i İnsan* Adlı Risalesi", *Kebikeç*, Sayı 48, 2019,s. 202.

amacıyla konu edindiğimiz risaleyi çevriyazı olarak aşağıda okuyucuya sunuyoruz.

Kaynakça

Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya!*, İstanbul: Hamid Matbaası 1926.

Beyhan, Mehmet Ali, "Bir II. Abdülhamit Devri Aydını'nın Profili: Lastik Said Bey", *Osmanlı Araştırmaları XIII*, (İstanbul, 1993), s./pp. 167-205.

Beyhan, Mehmet Ali: "Said Bey, Lastik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35 (İstanbul 2008), s./ pp. 549-51.

Erdentuğ, Nermin, "Türk Etnografya Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt 02, Sayı 01, (Ankara, 1969), s./pp. 65-71.

Kaya, Gökhan, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültürel Sermaye: Kemalpaşazâde Said Bey'in *Usûl-i Maişet-i İnsan* Adlı Risalesi", *Kebikeç*, 48, (Ankara, 2019), s./pp. 195-220.

Kemalpaşazâde Said, *Usûl-i Maişet-i İnsân*, İstanbul: Kitabçı Kasbar 1307.

Mustafa Sâti Bey, *Etnografya: İlm-i Akvâm*, İstanbul: Kitabhâne-i İslâm ve Askerî 1327.

Osman Bey, *İlm-i Ahvâl-i Akvâm*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1301.

Russo, Jan Jak, *Fazâil-i Ahlâkiyye ve Kemâlât-ı İlmiyye*, Mütercim ve muâhizi: Kemalpaşazâde Said Bey, Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziyâ 1311.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

USÛL-İ MAİŞET-İ İNSÂN¹⁹

FASL-I EVVEL

ECNÂS-I BEŞER

Hakk Teâlâ Hazretleri'nin eşref-i mahlûkat olmak üzere yaratmış oldukları insân ol-kadar çok ecnâs ve envâ'a münkasımdır ki hulâsâtü'l-hulâsa kabîlinden olarak ol-bâbda tertîb-i cedâvil-i taksîmât husûsunda ehl-i tedkîk zahmet çekerler.

Derecât-ı muhtelif-i harâret tahtında yaşayan insânlar usûl-i maişet ve hergûne hâl ve âdetçe mütefâvit olduklarından ve bu tefâvüt bi't-tab' tenâsülâta dahi sirâyet eylediğinden havl-i havelân ve inkılâb-ı edvâr u ezmân ile lâ-yenkati' ecnâs ve envâ'ı ceddinde peydâ oluyor.

Zât-ı insânî hakkında icrâ-yı tedkîkât eden erbâb-ı maârif pek umûmî bir taksîm olmak üzere insânları üç büyük cinse taksîm etmişlerdir.

Renk ve levn maddesi bu taksîme ittihâz kılınıp birinci cins siyah renkte olan insânlar i'tibâr olunarak bu renkte olan insânların başları küçük ve cepheleri ensizdir.

Diğer cins renk-i asfer cinsi olup bu cinse *mongol* dahi denilmekte ve hayvânât-ı sâireden farklı bulunmak husûsunda siyahlara nisbeten bu cins derece-i âliyededir. Zekâ ve fitnat ve hüsn ü letâfet [3/4] cihediyle bu iki cinsin fevkinde olarak üçüncü cins beyaz cins olup beyazlar cismânî ve ruhânî mazhâr-ı envâ'-ı bahşâ-yiş-i ilâhi olmuşlar ve cinseyn-i mezbûreyn efrâdına tahakküm etmişlerdir.

Reng-i esved ve asfer cinslerinin gözleri ale'l-umûm kara olduğu halde beyaz renk cinsinde kara gözden başka mâî, ela, gök ela, sarı ela, yeşil, kestane rengi gözler vardır.

Zülûf dahi diğer iki cinste hep müsâvî renkte olup beyazlarda ise hezar renk ve uşşâk için perişânî âver-i akl u ferhengdir.

Siyah renk cinsinden olan insânlar her cihetle cinseyn-i sâireyn efrâdının mâ-dûnunda olup bu bâbdaki müstesneyât-ı ennâdir-i nevâdirdendir.

Şimdiye kadar sâir cinslerle ihtilât etmeyen siyahîler medeniyet unvanına layık bir medeniyet ihdâsına muvaffak olamamışlardır.

Husûs-i mezbûrda yani bast-ı bisât umrân u medeniyet husûsunda asferü'l-levn mongol siyahîye nisbeten derece-i âliyede vâz'-ı kavannin ve usûldur.

¹⁹ Said, *Usûl-i Maişet-i İnsân*, Kitabçı Kasbar, Tab'-ı Evvel, 1307.

Dünyada bulunan asferü'l-levn cinsinin en mükemmel numuneleri olan Asya mongolları vaktiyle beyâzü'l-levnlerin hey'et-i ictimâiyyesine Çinliler gibi rekabet eden ve bazı cihâtca beyâzlar hey'et-i ictimâiyyesine numûne ittihazına şâyân bulunan hey'et-i muntazama-ı medeniyye vücûda getirmişlerdir.

Zât-ı insânî için tabî olan acz u noksan ile beraber [4/5] beyâzlar el-hâletü hâzihi mesâi-yi vefire sarf ederek insâniyetî derecât-ı âliyâta isâl etmişler ve seyyâre-i Arzı zîr-i hükümlerine alıp hey'et-i ictimâiyyenin fermânfermâsı kesilmişlerdir.

Ruhânî ve cismânî kâffe-i havâyic-i beşeriyyenin sûret-i mükemmelede teshîl-i tedâriki "ıslah-ı isti'mâli" "terbiye-i umûmiyyenin terakkiyât-ı hâzırası" ulûm ve fûnûn ile felsefenin intişârı hep beyâzların mahsûl-i himmetleridir.

Zîr-i hâkde medfûn cevâhir-i menâfii sath-ı Arz'a isâl ile hizmetgüzâr ve zirve-i eflâkde şa'saa-nümûn-ı zevâhir-i kevâkibi mümesehât-ı âdiyye zümresine idhâl ile müşâhedegâh-ı ebsâr u enzâr eden beyâz cinsidir.

FASL-I SÂNÎ

MİKDÂR-I NÜFÛS

Sath-ı Arz'da sâkin nüfûsun mecmû'nu takriben bile ta'yinde istatistik mütevağgılları izhâr-ı acz ediyorlar.

Şimdiye kadar yapılan ta'dâd ve tahmin cetvellerinin gösterdikleri yekûnların mukayesesinden el-hâletü hâzihi bir milyar iki yüz bin ile bir milyar üç yüz bin arasında bir mikdâr-ı nüfûs seyyâre-i [5/6] sagiremiz üzerinde sığdırmak taayyüş için dûçar-ı keşmekeş-i ruzgar olduğu anlaşılıyor.

Sahîh ve sâlim tahkikâttan müstefâd olduğu üzere istiâb ettiği sath-ı Arz'ın vüsâtı ve nüfûsunun kesreti itibariyle asferü'l-levn olan mongol cinsi cinseyn-i sâireyne nazaran birincilik mertebesindedir.

Zabt ve istîlâ-yı memâlik ü büldân ve istihsâl vesâit-i saadet u umrân husûsunda asfer cinsinin cidden rakibi beyaz cinsidir.

Tarîk-i terakkîde kat'-ı mesâfât cihetince beyazların tefevvukları nâ-kâbil-i inkâr ise de mikdâr-ı nüfûsca beyazlar asferlere nisbeten pek geride bulduklarından eğer cins-i asfer gunûde-i bister-i batâlet ü atâlet olmayı terk ile hâb-ı gafletinden vakten mine'l-evkât bîdâr ve cins-i ebyâzın maârif ve sanâyi'ini ve husûsiyle alât u edevât-ı tahrîbiyyesini i'mâl ve isti'mâle kudret-yâb olarak ser-nümâ-yı meyâdîn girûdâr olur ise cins-i ebyâzı zîr-dest tahakküme alabileceği iştibâhdan beridir.

Sahra havâlisi denilen mahallerle Bahr-ı Sefîd sevâhili müstesnâ olmak üzere Afrika kıtası münhâsır-ı dest-i istilâsı olan cins-i esved aded-i nüfûsca dahi diğerk iki cinsin mâ-dûnundadır. [6/7]

FASL-I SÂLİS

MAİDE-İ HAZRET-İ RABB-İ KERİM

Ne hoş temâşâdır ki vehhâb-ı Kird-gârın süfre-i ihsân ü inâyâtında nice nice milyarlar gibi ta'bîrât-ı adediyye ile takriben olsun ifade mümkün olamayacak miktarda hayvânât rûzân u şebân ve her dakika ve her an dâfi' cû' ve ateş ve kuvve-i zâikalarıyla lezzetçaş oluyorlar.

Her tarafta bulunan insânlar ise Rezzâk-ı Kerîm'in ihsânından türlü türlü sûar ve vesâitle zâika-senc istifâde olup sath-ı Arz'da sâir havada tâir ka'r-ı bahrda müstetir hayvânları matbah ma'rifetlerinde gûnâ-gûn hallere bi'l-ifrâğ zîb gelûbî iştihâ ve derelerde, tepelerde yetişen nebatâtı dahi çîde-dest mahâret edip onlarla dahi istimzâ eylerler.

Layıkıyla tedkîk olunsa her kavmin matbahı en mükemmel mikyas-ı medeniyeti ve derece-i intizâm-ı sürfe-i taâmî miyâr-ı terakkî ma'rifetidir.

Yiyeceğini içeceğini nerede mebzûl u râygân ve dühân rağbetine şayân bulmuş ise orada bast-ı bisât karar etmiştir.

Netice-i tedkikât-ı hâzıraya göre insânların sath-ı Arz'da birinci mevki-i ictimâları Asya ve Afrika'nın bilâd-ı hârresi olup fakat el-hâletü hâzihi zîr-i deryâ-yı gaybda kalmış bir takım cezâyir-i kebîre [7/8] ile sevâhil-i cesîme üzerinde dahi tenâsül-i insân vuku' bulmuş olması kavîyen melhûzdur.

Vuku'ât-ı gûnâ-gûn te'sîrâtıyla insânlar o merâkizden cenûb ve şimâle doğru yayılmışlar ve tabiatlarına muvâfık ve mülâyim gördükleri yerlerde nasb-ı hıyâm ârâm eylemişlerdir.

Her ne kadar Avustralya cezâyiri gibi bazı cezâyirde me'kûlâtça insân pek fena halde ve pek âdi hayvânlar mesâbesinde olmakla beraber yine tenâsül ve tekessür üzere olduğu görülür ise de bu halin sebebi oralara münteşir olan ebnâ-yı beşerin bazı esbâb-ı zarûriyeye mebnî başka mahallere azimet edemeyip oralarda kalmaya mecbur olmalarıdır.

Lazım olan me'kûlât-ı hayvâniye ve nebâtiyenin kesret ve mebzûliyeti olan bir takım cezâyir ve sevâhilde dahi medeniyetçe insânların pek geride bulunmaları görülüyor ise de buna sebep dahi oralarda i'tidâl-i hava cihetiyle insânların melbûsât ve mesâkince ihtiyaçları pek mahdud bulunmaktır.

Yiyecek içecek bir mahalde pek mebzûl-i vârigân olur ise insân ihtiyaç denilen kuvve-i sevkiyyeden mahrûm bulunmakla orada medeniyet pek bi'n-nisbe dûn bir halde kalacağı bedîhîdir.

Henüz Avrupalılar tarafından keşf olunmadan evvel Amerika'da vâki' Meksika ve Peru memâlikinde hayvânât ekl olunmayıp nebatât ile gıdalanıyor idi. [8/9]

Layıkıyla lâhm ekline memâlik-i mezbûre ahâlisi şimdi bile mâil ve münhemik olmayıp hayvânât-ı ehliyyeden olmak üzere bir nev' kelb beslerler ve kilâb-ı mezbûreden amel-mânde olanların lahmını yerler.

Yer elması ve patates Peru memâliki ahâlisinin en esaslı me'kûlâtı olup izdivâç edecek adam hanesini çuvallar dolusu yer elması ve patates ile tezeyyün ve techîz etmeksizin icrâ-yı sûar-ı zifâf edemez.

Lazım olan müsaedât-ı iklimiyyeden bi'l-istifâde Peru ve Meksika iki büyük devlet haline gelmiş ve fakat Amerika'nın bilâd-ı sâiresi ahâlisi Avrupalıların Amerika'ya kademine istîlâ olmalarından akdem mütefâviten hâl-i vahşette kabâilden ibaret bulunmuştur.

Yalnız Missisipi taraflarında bazı mertebe ziraat olunmuş ise de ekle sâlih nebatâtın nedreti ahâlinin umûr-ı ziraati tevsî' etmelerine ve me'kûlât-ı zer'ıye ile ülfetlerine ihdâs-ı mümânaat eyler idi.

Yakın vakitlere kadar Hintlilerin dahi sermâye-i taayyüşü sayd u şikâr olup Hindistan'da bulunan büyük göllerde kesret üzere balık bulunduğundan balık saydı bi'l-hassa meşgale-i Hindiyân idi.

Yerden yetişen mahsûlata hasr-ı me'kûlât olunup et ekl olunmamak medeniyetçe dûn halde bulunan tavâifte görülmekte ve fakat hatt-ı istivâdan tebâüd edildikçe nebatât ekli âdeti azalmaktadır.[9/10]

Yer faresi denilen fareleri ve maymunları ekl etmek Çinlilerin adetleri olup fakat en ziyade sevdikleri lâhm lâhm-ı hınzır ve bununla beraber ziraatle iştigalleri dahi kesîrdir.

Beyaz insânlara mesken olan Asya arazisinde sâkin olanlar Avrupalılar gibi zahâir ve havyanât-ı ehliyye ekl ederler.

Pek tabîi bulunan bu hâl Avrupa kıtasıyla Asya kıtasının yekdiğerinden tefrîk edilmesi mücerred coğrafya ulemâsının ettikleri bir taksîm-i itibâriden ibaret olmaktan münbaistir.

Tedkîk nazarıyla harita-i âleme atf-ı nigâh olunduğu halde Avrupa kıta-i sagiresi Asya'nın bir şibh-i ceziresi idiği görülür.

Servet-i arziyemizin kısm-ı küllisi Asya'dan götürülmüş nebatâtın ibaret olduğu gibi hayvânâtın hemen kâffesi dahi Asya hayvânâtı olup Avrupa'ya mahsus hayvân pek azdır.

Cemî' memâlik-i Asya'da beyaz neslinden olan insânlar ale'l-umûm ziraatle me'lûf ve reşte-i menfaatle meskenlerine merbuturlar.

Cibâl ve sahâride geşt ü güzâr ve adem-i karar urbânın pek sevdikleri bir hal olmakla Arabistan'da hayme-nişîn hali henüz kâmilen bertaraf olmamış ve

hurma ve pirinçten mâada mahsûlât-ı arziyeye Arablar tarafından çendân rağbet gösterilmemekte bulunmuştur.

Çide-i dest istifâde-i beşer olmaya layık nebatâtın kuvvetbahş-ı beden-i insânî olan lühûmu hâsıl eden hayvânâtın merkez-i mebzûliyeti [10/11] Asya kıtası olup Asya'dan tebâüd ve Asya'ya takarrüb olundukça bu kesret ve mebzûliyet tenâkus ve tezâyüd eder.

Hâl-i batâlet u atâlete en müsait yerler Afrika'nın büyük nehir ve gölleri etrafı olup oaralarda pek az sa'y u amel ile mahsûlât-ı kesire-i arziye alındığından Afrika kıtasının en çok ahâlisi oralara birikmişlerdir.

Husûsiyle Nil nehrinin yukarı kısmı denilen kısmında balık saydı dahi âsân ve balıkların nevâ'-ı râygân olduğundan taayyüş-i beşerî bir kat daha kolaydır.

Dünyanın kâffe-i kıt'âtından ziyade Afrika kıtasında kelb mevcut olduğu ve kıt'ât-ı sâirede ekl-i kilâb eden insânlara tesadüf olduğu halde Afrika'nın hiçbir tarafında kelb eti ekl olunmamakta bulunması cây-ı dikkattir.

Hâsıl-ı kelâm emr-i taayyüş kıt'ât-ı sâireye nisbeten Afrika kıtasında sehl u âsân ve gayr-ı muhtâc sa'y firâvenddir.

Hülâsa-ı tedkikât-ı müdekkikîne nazaran insân umûmiyet üzere eklü'l-lâhm bir hayvân ise de def'-i cû'-yı beşeriyyede nebatâtın vesâtatı lühûmun vesâtatından ziyadedir.

Dünyada insânların evvel be evvel meyvelerle def'-i cû' etmiş olmaları ve lâhm ekline muahharen ve ale'l-husûs ateş isti'mâline başladıktan sonra alışmış bulunmaları melhûzdur. [11/12]

Zaten hey'et-i ictimâiyye-i medeniyye vasfına layık hey'et-i beşeriyye kâbil-i ekl-i nebatâtın meşakkatsiz çide-i dest-i istifâde olabildiği mahallerde teşekküle başlamıştır.

Husûsât-ı medeniyyece insânların buldukları mevkiin ehemmiyet-i te'siri der-kâr ise de cinsin te'sir-i te'sirâtı mevkiyyeden ziyadedir.

Dünyanın hiçbir tarafında siyah cinsinin büyük bir medeniyet teşkil etmesine tesâdüf olunmamış ve münhâsıran siyah insânlardan mürekkebe olarak teşekkül eden he'yet-i medeniyye pâyidâr olamamıştır.

Daima pirâye-i sahaif-i tevârih olan Mısır medeniyet-i kadîmesi bir takım Asya taifelerinin ve ale'l-husûs Berber neslinin inzimâm-ı muavenetiyle vücûd-pezîr ve esâsgîr olmuştur.

Zekâ-yi fitrîyî efrâdına munzam olan mahâsin-i ahvâl-i ictimâ'iyyesi cihetiyle hakikaten câlib-i enzâr takdîr-i âlemiyân bulunan Çin medeniyet-i azîmesi hâlis mongol neslinin eseridir. Revş-i bâdiye-i bimâyi-yi kadîmi

kâmilten terk etmiş olan cins el-hâletü hâzihi beyaz cinsi olup hey'et-i mecmualarıyla hâl-i vahşette beyaz insânlara hiçbir yerde tesâdüf olunamaz.

Ziyade te'sir-i ictimâ'i cinste olup ahvâl-i hariciyenin te'siri ikinci derecede kaldığı el-hâletü hâzihi müttetik aleyh-i meüllifindir. [12/13]

FASL-I RÂBİ'

MATBAHLAR

Süfre-i ihsân-ı Hudâ'dan hâl-i medeniyet üzere hisse-yâb-ı ni'met olan efrâd-ı beşer için ateş en mühim levâzımdır.

Şimdiki halde matbahları olmayan tavâif bir takım tavâif-i bedeviyye olup onlar dahi ara sıra ateş isti'mâlinden müstağnî olamazlar.

Zâikamızın pişmiş yemeklerle ülfeti ateş isti'mâlini bir mecburiyet-i kat'îye tahtında bulundurmakta olup fakat her şeyi her tâife bir tarzda pişirmedığı gibi, bir mahalde pişirilen şey diğer mahalde çiğ olarak ekl olunmak vâki' ve mesela Fuejin denilen tâife balıkları denizden çıkarınca diri diri ve kuşları dahi tüylerini yolduktan sonra çiğ çiğ ekl etmekle me'luttur.

Rivâyet-i seyyâhîne göre Amerika tavâifinden Eskimo denilen tâife efrâdı dahi ateşi tabh-ı taâmda kullanmıyorlar imiş.

Ziyadesiyle câlib-i istikrâh ve merhametimiz olacak mevâddan olmaz üzere Habeşistan tavâifi diri öküzlerin etlerini parça parça koparıp ekl ediyorlar.

Sâir tavâif-i bedeviyye meyânında dahi matbah usûlünden istignâ [13/14] halinde bulunmakta ise de gide gide pişmiş taâm ekliyle me'lufiyet taammüm edeceği anlaşılıyor.

Şimdiki usûl-i tabhın ibtidâsı insânların me'kulâtı haşlamaya ve kızartmaya başlamaları olup usûl-i tabh bin türlü kalıba girse yine haşlamaya ve kızartmaya müncerr oluyor.

Suret-i mahsûsada havâyic-i zarûriyye sırasına geçen ekmeğin tabhına birkaç mahalden birden bed' edildiği yani ekmek pişirmek usûlü birkaç tâife tarafından meydana çıkarıldığı muhakkakâtandır.

Zabt-ı malumât-ı tarihiyye eden müelliflerin rivâyetlerine göre eski Mısırîler ekmek pişirmek usûlünü meydana çıkardıktan sonra mukaddemâ ekliyle me'luf oldukları pek çok şeylerin eklinden vazgeçmişlerdir.

FASL-I HÂMİS

İHTİYÂC-I DEF'-İ CÛ'

Revş ü etvâr ve akl u efkârca insânlar beyninde ne kadar fark ve ihtilaf var ise iştihâ-yı taâm ve arzu-yı nefâis-i et'imece olkadar tefâvüt vardır.

Ziyadesiyle acıkmak ve açlıktan feryada gelmek halinde bulunan [14/15] hayvânât-ı vahşiyenin cû'larını medeniyette yaşayan insânlar hemen hiç bilmezler.

Sekene-i küre-i Arz def'-i cû' ihtiyâcını ikdam-ı ihtiyâcât add edip gâile-i ekl-i taâm subh ü mesâ müşâgil-i ezhân-ı havâss ve avâmdır.

Şayân-ı nakl-i rivayât-ı seyyâhînden olduğu üzere Avustralya'da bir balina balığı lâşesi sahile vurunca ahâli îd edercesine izhâr-ı şâd-mâni eyliyorlar.

Suret-i mahsûsada iştihâ-yı taâm ile maruf Fuejin tâifesinin nisvân ve sibyanı averde-i dest-i sayd ettikleri kuşları diri diri ekl eder iken müstagrık-ı meserrât bulunuyorlar.

Ziyade-i hırs-ı taâm ile müştehir tavâifden biri de Eskimo denilen tâife olub seyyâhlar tâife-i mezbûre efrâdını aç kurdular tesmiye ederler.

Journal des Voyages nâmıyla *Syon* nâm seyyâhın yazdığı eserde, tâife-i mezbûre efrâdının ekl-i taâma olan inhimâkları tafsîl olunub zükûr ve nisvânı taâm ile sermest olmadıkça süfreden kalkmadıkları gösterilmiştir.

Seyyâhîn-i meşhûreden *Ross* nâm zât tâife-i mezbûre efrâdı meyânında mahzâ çâşnî-senc olmak üzere on dört kilogram çiğ balık ekl eden adamlara tesâdüf etdiğini yazıyor. [15/16]

Şayân-ı ta'cib olmak üzere Etzel nâm seyyâh, tâife-i mezbûreden bir küçük kız birkaç aylar yevmî birçok ekmekten maada ondan on iki kilograma kadar et ekl ettiğini rivâyet eylemiştir.

Suret-i mahsûsada iştihâ-yı taâm ile me'luf Borasman ve Hotantot tâifeleri hakkında dahi bu yolda rivâyetler çoktur.

Zarûret-i mess eylediği halde taâmdan imsâk etmek iktidarı dahi tavâif-i mezbûrede ekl iştihâsıyla mütenâsib olduğu müşâhede olunmuştur.

Taâmdan bi'l-küllîye fâriğ olub müddet-i medîde yalnız su ve tuz ile taayyüş eden adamlara tavâif-i mezbûrede çok rastgelinmiştir.

Zavâhir-i ahvâlde bunlardan çok mükemmel ve mütemeddin olan *Nouveaux Zélandais* Yeni Zelandlar dahi taâm husûsunda tavâif-i mezbûreye müşâbih denilecek derecede olub hele zeytinyağı gibi yağları su yerine içerler.

Seyyâhların müşâhedâtıyla mütehakkık olduğu üzere tavâif-i gayr-ı mütemeddine efrâdı ekl ve şurb husûsunda iğrenmek dediğimiz hâli kat'a bilmiyorlar.

Şeyhûhet derecesine vâsıl olub da dişleri kalmayan adamlar [16/17] at'imeyi başkalarına çiğnetib kâbil-i bel' hale getirdikten sonra bel' ediyorlar.

Sahn makamında süfreye vaz' olunan kabdan at'imeyi alıb çiğnedikten sonra misafire vermek tavâif-i bâdiye-nişîn meyânında asâr-ı mihmân-nüvâzîdendir.

Zabt-ı nefis edemeyib önüne gelen at'imeyi ve birkaç gün vâsita-i taayyüş olacak me'kulâtı def'aten ekl etmek tavâif-i mezbûre efrâdından kesîrû'l-vuku' ve hîn hazm-ı taâmdaki lezzet ve mahzûziyyet onlarca azâm-ı serverdir.

Taâmı istedikleri kadar yemek ve istedikleri kadar imsâk-ı taâm etmek iktidarında bulunmalarına nazaran seyyâhlar tavâif-i bedeviye efrâdının kuvve-i ekliyelerini elâstikli add eyliyorlar. Zavâhir-i ahvâlde bir dereceye kadar ibrâz-ı asâr-ı temeddün eden *Neo-Calédoniens* Yeni Kaledonyalılar taâm edecek oldukları halde ifrât derecede ekûl iseler de bizim gibi her gün taâm etmeyib yemek yemeyi arada sırada def' olunmak iktizâ eden bir ihtiyaç hükmünde tutarlar.

Arabân-ı bâdiye-nişîn ve ale'l-husûs kâfir *Cafres* denilen tâife efrâdı kaht korkusuyla bazen on-on iki gün iltizâm-ı sıyâm tam edib ağızlarına bir şey koymazlar. [17/18]

FASL-I SÂDİS

MÜSKİRÂT

Şöhret-girân seyyâhândan *Bonyak Tasmanyen* denilen tâifenin müskirâtdan külliyyen bîhaber bulunmasını medeniyetçe pek dûn halde olmasına delil add edenler aleyhinde yerâa-zen istihzâ oluyor.

Suret-i mahsûsada tedkîk-i ahvâl-i akvâm ve tavâif eden erbâb-ı tedkîk bu istihzâyı nâ-be-câ buluyorlar.

Zavâbıt-ı umûmiyeden olan "telâhuk-ı ifrâtât" kaidesi bundan dahi cârî olub medeniyetin derecât-ı âlîyâtına vâsıl olanlarla bedeviyetin ednâ derekesinde bulunanlar müskirâtça hem-hâldirler.

Taâm ve şarabını derece-i i'tidâlden ayırmak istemeyen mütemeddin-i hakîki serhoşlukdan lezzet-yâb olmayıb zevkini ulviyâtda arar.

Zuhûr-ı nûr-ı temeddünle behre-yâb-ı ziyâ-yı irfân olmayan tavâif efrâdı ise müskirâtdan bîhaber olduklarından onlar da serhoşluk etmezler.

Umûm-ı tavâif-i bedeviye meyânında isti'mâl-i müskirâta bed' eylemek evvelce bazı mebâdî-i temeddünden lezzetçâş olmaya mütevakkıfdir.

Gayetle serhoş olmakdan lezzet-yâb-ı sürûr u şevk olmak âdeti her kavmin sergüzeştinde dâhil olan adâtdandır. [18/19]

Fikr-i beşeri âlâm u ekdârdan muvakkaten olsun rehâ-yâb olmak emeliyle a'sâba müessir olacak şeyler aramış ve evvel be evvel bir takım mâyiât bulmuştur.

Kavimlerin kendilerine mahsûs mâyiât-ı müskiresi var ise de üzüm şarabı müskir-i umûmî halini kesb etmiştir.

Kâffe-i akvâm-ı kadîme Bintü'l-'İneb denilen bâdeye dil-dâde olub hele Yunanlılar şarab için *Bacchus* nâmıyla bir ma'bûd-ı mahsûs ittihâz ve i'tikâd etmek derecelerine kadar gitmişlerdir.

Gerçi bazı müdekkikîn bir kavmin müskirâta inhimâkı memleketinin şiddet-i şitâsıyla mebsûten mütenâsib idiğü iddiasında bulunmuşlar ise de tahkikât-ı ahîre bu iddiayı cerh eylemiş ve ezcümle Çin'in bazı cihâtında şitâlar pek şiddetli olduğı halde umûmen Çinliler isti'mâl-i müskirâtda hadd-i i'tidâli tecâvüz etmeyib Arfika'nın bazı cihâtında ise bilâkis şiddet-i harâret eksik olduğı halde zükûr u nisvân ve pîr ü civân serhoşlukla emrâr-ı evkât edegelmiştir.

FASL-I SÂBİA

UYUŞTURUCU VEYA TAHRİK EDİCİ MEVÂD

Sûret-i umûmiyyede olarak isti'mâli müskirât her kavimde [19/20] cârî olduğı halde insân bununla dahi kanaat etmeyib başka vesâit-i zevk ü keyf icâd etmiştir.

Zavâbit u kavâid-i ilm-i menâfi'ü'l-â'zânın ahvâl-i ruha aid cihâtı ilerledikçe tütünün, afyonun, kahvenin vesâir bu gibi şeylerin dimâğ-ı beşerideki hücerât-ı hissiyeye derece-i te'sîrâtı suret-i mükemmelede meydana çıkacağı der-kârdır.

Doğrudan doğruya â'sâba te'sîr ile uyuşturmak yolunda tahrîk-i zevk eden mevâdın en ziyade ta'mîm olunmuş olanları tütün, afyon, esrar, tenbul ile Cezâir-i Bahr-ı Muhîtden bazı cezâirde müsta'mel *Rava* denilen nebâtdır.

Zuhûru pek eski olmayan bir nev' simli mantar dahi bunlardan ma'dûd olub Kamçatka ahâlisi bununla bir mâyi' i'mâl ve mâyi'-i mezbûru bizim âlem-i âb vakti olan gurûb-ı şems esnalarında isti'mâl ve bu mâyi'-i ibtidâ bazı gûne neşât ü şevk verib muahharen hayalât-ı marzîye hâsıl etdiğinden o hayalât-ı tezelzül-i â'zâ ve adalât ile imrâr-ı leyâl eyliyorlar.

Zarar-ı cismânî îrâsında afyon ile esrarın simli mantardan farkı ne derece olduğı henüz layıkıyla münkeşif olmayıb, fakat arfyon ile esrardaki serhoşluk mantar serhoşluğuna nisbeten âlî ve daha hüsn-ü hayâlîdir. [20/21]

Doğrudan doğruya dimâğa müessir olan bu nebatâtın te'sîriyle beden-i insânda yalnız dimâğ faaliyet halinde bulunub â'zâ-yı vücûd nazar-hayâlde nâbûd oluyor.

Zâhiriyyât-ı cihândan insâna kâmîlen kat'-i alâka etdirib avâlim hayalâtta tayarân veren nebatâtın biri dahi Amerikalıların müntahabları olan ve *Coquero* denilen nebât habâset ayâtdır.

Umûmen bu üç şeye meyl edenler az vakit içinde pek ziyade münhemik olub kendilerince her akşam mahbûb-ı dil aramaları olan mükeyyifî agûş-ı mi'deye almadıkça ve onunla bihâr-ı hayâlâta dalmadıkça rahat mümkün olamıyor.

Gayetle şâyi'ü'l- isti'mâl olan çay ve kahve dahi â'sâba te'sîr cihetiyle bu nebatât kabilinden iseler de çay ve kahvenin te'sîrâtıyla bunların te'sîrâtı arasında fark-ı külli olduğu malumdur.

Fevkâlâde kahve inhimâkı Hicaz taraflarında olub oralarda bir adam günde ekalli yirmi otuz fincan kahve içer.

Kahve inhimâkı Avrupaca bi'l-hâssa müskirâta mâil olanlarda müşahede olunmakta olub taâmı şaraba hazm ettirmeye "hazm-ı şâ'irâne" denildiği gibi, sekr-i şarabı kahve ile tezyîne "sekr-i şâ'irâne" nâmı veriliyor.

Kâfe-i müskirât ile uyuşturmak yahud tahrîk etmek yolunda [21/22] zevk-bahş-ı mükeyyifâtın evvel be evvel dimâğa bir faaliyet vermek suretinde fâide-i ibtidâiyeleri vardır.

Gerek müskirât ve gerek mükeyyif nebâtâtın ahvâl-i ictimâiyyece dahi bazı mertebe hüsn-ü te'sîrâtı olduğu inkâr olunamaz.

Zâhiri bir eğlence ülfetinden ibâret zan olunan âlem-i âb musâhebetleri pek büyük dostluklara ve yârî ve vefâdârî hallerine sebep olduğu ve me'lûf-ı işret olanlarda kin ü adâvet gibi haller ber-karar olmadığı mücerrebât-ı erbâb-ı tedkîkdendir.

Acemistan'da ve memâlik-i Asya'nın vasâtiyesinde çay ictimâları sebep-i itilâf-ı emzice-i ahâli olagelmiş ve Vehbi merhumun "Acemistan'a gidib içmelidir çay-ı sühân" mısra'ında imâ olunduğu üzere İran'da çay encümenlerindeki müşâarat nice şuarâ-yı suhân-şinâs yetiştirmiştir.

Garb memâlikinde dahi envâi şevk u şâdî ve raks u musikî ile şâiri ve edebiyat-perdâzı müskirâtın dalâlet ve vasâtatıyla menassa ara-yı zuhûr olmakda bulunmuştur.

FASL-I SÂMİN

RİKKAT-İ HAVAS

Yazdığı seyâhatnâmeler eydî-i makbûliyetde dâir olan rahib [22/23] meşhûr Salvado'nun rivâyetine göre, Avustralya ahâlisi bargirlerin yürümesini bir millik mesafeden işidirler imiş.

Yine bu kabîlden olarak nice tavâifin nice garâib-i ahvâl-i havâssı mervî olup usûl-i maişet ve bazı umûr ile meşguliyet ve iklim ve memleket gibi şeylerin bazı havâssa rikkat ve bazı havâssa zaaf u killet vermek yolunda pek çok te'sîrâtı olduğu müttefakun-aleyhdir.

Yazın şiddet-i harâretinden ve kışın bürûdetinden teessür husûsunda bâdiye-peymâyân bedeviyetle asûde-i nişînân-ı medeniyet arasında azîm-i fark mevcut olup bedevilerin tahavvülât-ı hevâiyyeden ve ale'l-umûm bâis-i alâm-ı cismâniye şeylerden teessürleri medenîlere nispeten pek azdır.

Asâriyla dünyada en ziyâde ebvâb-ı mübâhasât açmış olan meşhûr Darwin, Magellan Boğazı'nda şiddet-i bürûdetle lertzân olduğu ve büyük bir ocak başında bir türlü ısınmadığı halde nezdlerinde misâfir bulunduğu Zuégienler bürûdetten kat'â müteessir olmayıp ale'l-husûs nisvân-ı üryân olarak berf u bârâna karşı çocuklarını irzâ' ederler imiş.

Bir takım tâifelerde kuvve-i zâike, kuvve-i şâmme, kuvve-i lâmise pek dûn bir halde olup bizim kuvvâmızın bütün bütün gayrı gibi anlaşılıyor. [23/24]

Pislikten iğrenmeyi asla bilmeyen Zuégienler ve Australienler kokmuş lâşeleri ekl ediyorlar.

Taganniyât-ı mûsikîden kat'â behre-yâb-ı neşât olmayan bazı tavâif-i bedeviye kuvve-i sâmiaca derece-i kemâlde olup gayetle az sesleri işitiyorlar.

Sikât-ı seyyâhânın ifadelerine nazaran kuvve-i bâsıraca dahi böyle garâbetler mevcut olup lakin açık renklere ve ale'l-husûs kırmızıya meyl ve rağbet tavâif-i gayr-ı mütemeddinece umûmi bir keyfiyet imiş. Bi'l-husûs Néo Calédonienlerin kırmızı renge ibtilâları güzel kırmızı boyalı eşyâya dil-âşüfte olmak derecelerindedir.

Pek çok tecrübelerden tavâif-i bedeviyede ahvâl-i bedeviyece muktezî olan şeylere müteallik havâs gayetle rakik olup fakat hissiyâtın fikr u hayâle müstenid aksâmı pek kaba olduğu tebeyün etmiştir.

FASL-I TASI'

TEZYÎNÂT

Sikât-ı müdekkikînin hulâsa-i tedkikâtından nümâyân olduğu üzere havâs-ı hamsemizden yalnız ikisi müstaid-i tefennün olup onlar da bâsara ile sâmia bulunmayan bu iki hâssanın sevkiyle vukû' bulup, insânlar [24/25] eşyây-ı sâire üzerine vaz'-ı nukûs ve icrâ-yı naht etmezden evvel kendi bedenlerini tezyîn etmeyi düşünmüşlerdir. Çehresini ve kıyafetini güzel göstermek yani

bedeninin şekil ve rengiyle halkın nazar-ı takdîrini celb etmek istemek insâna mahsûs bir hal ve tabîat değildir.

Hayvânât-ı sâirenin pek çoğunda böyle amâl müşâhede kılınmakta idiğü malûmdur.

Husûsiyle nev'-i insân akl u dirâyetçe hayvânât-ı sâirenin fevkinde bulunduğundan kendilerini güzellendirmek veya güzel göstermek için insânlar türlü türlü vesâit aramışlardır.

Hub-rûluğa sa'y mertebede insân nîk-hûluğa sâi olmuş olsa idi. Ebnâ-yı beşerin çektiği âlâm-ı hâzıra belki aşırına tenezzül eder idi.

Dünyanın her tarafında insânlar akl u dirâyetleri ve mümârese ve mahâretleri nispetinde tezyînât ile uğraşıp izhâr-ı hûbî veya setr-i zîstî uğrunda itlâf-ı evkât ve emvâlden hâli kalmıyorlar.

Zaten çıplak gezen insânlar evvel be evvel tenlerini boyamakla ve daha sonra tenlerinin üzerine bir takım resm ve nakşlar yapmakla tezyînâta başlayıp bedenün müsait tezyîn mahallerini cây-ı resm ü nakş ittihâz etmişlerdir. [25/26]

Resm ü nakşın ibtidâsı tezyînât-ı beden olduğu gibi tezyînât-ı bedenün ibtidâsı dahi resm ü nakş-ı ten olmuşdur.

Ziyinet için resm ü nakş-ı ten ile iktifâ olunmayıp â'zâ-yı bedenün tebdîl-i eşkâline dahi kıyâm olunarak beden üzerinde naht u nakr işlerine girişilmiştir.

Jeng-i bedeviyet merâyâ-yı ebdândan izâle olundukça insânlar libâs ile setr-i beden etmeye ibtidâ eyleyip en ziyade müsâit tezyînât-ı bedeviye olan mahaller libâs-ı medeniyet altında kalmıştır.

Ser-i tesettür tavâif-i bedeviye meyânında kırmızı renk en makbûl renk olmakla resm ü nakş-ı beden husûsunda en zyâde müsta'mel boya kırmızı boyadır.

Dâimâ kırmızı renk ile karışık bulundurulmak üzere sarı renk dahi ara sıra isti'mâl kılınır ise de kırmızı eşref-i elvân add olunagelmiştir.

Zaten saçları ale'l-ekser az ve kıvrıkcık olan nisvân-ı bedeviye kireç ile bir halîta yapıp saçlarını o halîta ile kırmızıya boyarlar.

Renk u nakş-ı beden husûsunda el-hâletü hâzihî hâiz mevki-i terakki ve mahâret olan tavâif Mélanésie ile Polynesie ahâlisidir.[26/27]

Zeland'da zükûr u nisvân cebhelerini envâ' nukûş ile tezyîn etmek âdetinde olup nukûş-ı mezbûre bazı muâmelâtta dahi kullanılıyor.

Journal des Voyages yani *Havâdisnâme-i Seyâhât* nâm gazetede mütâlâa kılındığına göre, mahal-i mezbûra azîmet eden misyonerler rüesâ-yı kabâilden birinin uhde-i tasarrufunda bulunan bir arsayı iştirâ etmek üzere akd-i

mukâvele bey' ettiklerinde bey' senedinin zîrine bâyi'nin nakş-ı cebhesi imzâ makâmında vaz' edilmiştir. Resm ü nakş maddesi türlü türlü düzgünlerle telvîn-i bedene mâni add olunmadığı cihetle resm ü nakş-ı beden ile me'lûf tavâifin zükûr u nisvânı bir takım yağlı kırmızı boyalarla bedenlerine renk verirler ise de vechdeki nakş u nigârı setr etmemek için yüzlerine düzgün sürmezler.

Zeland ahâlisi gibi Cenûbî Amerika tavâifi dahi türlü türlü renklerle telvîn-i beden ederler ise de bunlarda nakş u resm-i beden usûlu mevcut olmamakla düzgünleri bi'l-hâssa yüzlerine sürmek âdeti cârîdir.

Jurnallerin rivâyet-i müttefikalarına nazaran her tarafta düzgün olmak üzere sürülen boyalar açık renkli boyalar olup kırmızı renk ekseriyetin müntehabı olarak yalnız bizim Irak taraflarında mâi renklerle nakş u nigâr-ı bedene meyelân görülüyor. [27/28]

Siyer u âdât vesâir her husûsâtta bütün bütün yekdiğerinden başka ve muhtelif tavâiflerde tezyînât-ı bedeniye yolundaki usûl ve âdâtca ittihâd görülmesi seyyâhlara dâî'-yi taaccüb olup bundan fikr ü nazar-ı insânîde bir sevk-i umûmî-i müsâvî mevcut olduğuna hüküm olunuyor. Şâyân-ı hayret vesâit-i tezyîneden olarak bazı tavâif dudaklarını yontmak veyahut dudaklarına delikler açmak suretiyle tezyîn-i vech ediyorlar.

Sûret-i umûmîyyede kulakları delmek ve küpeler geçirmek âdeti cârî olduğundan o âdet bizce artık dâî'-yi taaccüb olmamakta olup lakin dudakları delmek ve dudaklara halkalar geçirmek maddesi bizlere geriye görünür ise de tavâif-i gayr-ı mütemeddine meyânında el-hâletü hâzihî külliyyet üzere cârîdir. Darb olunmuş nukûd-ı meskûka kullanan tavâif alt dudaklarına geçirdikleri halkalara envâ' meskûkât diziyorlar.

Ziyâdesiyle muvâfık-ı kâide-i hıfz-ı sıhhat ve müstelzim-i nezâfet ü tahâret olan emr-i mesnûn hitân tavâif-i bedeniyyeden bir takımında yalnız kibâr ve eşrâf evlâdına mahsûs olmak üzere, mutantan sûrlarla icrâ kılınmakta olup lakin memâlik-i mütemeddinede bu maddenin fevâid ve ehemmiyeti günden güne anlaşıldığından Avrupa'nın pek çok bilâdında icrâ-yı hitâna başlandığı gibi kâide-i pür fâide-i mezbûrenin [28/29] ileride bütün bütün taammüm etmesi kavviyen me'mûl ve tavsiye gerde-i etibbâ-yı zevî'l-ukûldür.

Journal de l'Inde nâmıyla Hindistan'da çıkan Fransızca bir havâdisnâmenin tefrika olarak âdât u ahvâl-i mahalliyeye dâir yazdığı malûmâta nazaran Hindliler dişlerini altın kaplamalarla tezyîn ederler imiş.

Saadet-i medeniyyeden behre-ver olmayan tavâif vesâit-i tezyîniyyeden olan eşyâyı büyük ve kaba alâişli şeylerden intihâb edip medeniyet ilerledikçe

takım olarak kullanılan şeylerin zarîf ve musanna ve kıymetdâr olmasına i'tinâ kılınıyor.

Şimdiki halde mücevherât ile tezyînât âdeti henüz cârî ise de gide gide bu yolda âdât metrûk olup gerek zükûr ve gerek nisvân için elbise süslerine hasr-ı i'tinâ kılınacağı revş-i halden anlaşılıyor.

Sûret-i umûmiyede olmak üzere güzel görünmeyi arzu etmek bir sevk-i tabîat neticesi bulunduğundan bu babta ta'n u tâ'rîz abestir.

Zarûrî olarak medeniyetçe dûn halde bulunan tavâif, göze çarpan renklerle tezyîn-i bedenden başlayıp gide gide ahvâl-i tezyîniyeyi taslîh ve ve dâimâ kırmızıyı sâir renklere tercih ediyorlar. [29/30] Tabakât-i medeniyede terfi' edildikçe resm ü nakş-ı beden ve kat' ve tanzîm-i ten yolunda tezyînâta girişilip türlü türlü takımlar dahi takınılmıştır.

Zuhûrât ve inkılâbât-ı medeniyye resm ve nakışların tehvîni ve kat' ve tazyîk-i â'zâ gibi âdâtın terki ve takımların tahfîfi ve nadir eşyâdan mürekkep ve yapılaşça musanna olması sûretlerini intâc etmekte olup gide gide takım tezyînâtının dahi terki yolu tutularak bâlâda îmâ kılındığı üzere elbise tezyînâtına hasr-ı ziyet edilmesi melhûz bulunmuştur. Asker üniformaları ve ruhbân elbisesi gibi bazı sınıfun elbisesi el-hâletü hâzihî dahi eski zaman yadigârları olup hele sırmalı üniformalarla satılan ihitsâmlar şu asr-ı medeniyete göre hande-fezâ olacak şeylerdendir.

Garance denilen kök boya renginde Fransız askeri pantolonları ve kıpkırmızı İngiliz askeri elbisesi ve umûmen apoletler hep eski ezmine-i bedeviyet modalarının bekâyâsındandır.

FASL-I ÂŞAR

FÜNÛN-I NEFÎSE

Zarûriyât-ı tabîiyyeden olarak insân bir şeyden müteessir olunca bir hareket-i mahsûsa izhâr edip o hareket-i mahsûsa ale'l-ekser bir avâz ile izhâr olunagelmiş ve işte o avâz esâs-ı tagannî ve mûsikî olmuştur. [30/31]

Tarab u şevk kesbî yolundaki teessürât el ve ayaklara bir hareket verip, o hareket raks dediğimiz şeyi vucûda getirmiştir.

Zâhirde mevcut olmayıp teessürât-ı hayâliyyeden nâşî pîş-i nazar-ı tefekküre gelen eşkâl ve ahvâli insân hariçte dahi irâe etmek isteyip bu emel resm ve nakş ve naht-ı fünûnunu tevlid etmiştir. Umûmen bu fünûnun bir kavim ve kabile arasında intişâr ve tevessu' ve türlü türlü inkılâbâta düçar olması bi't-tab' kavim veya cinsin ahvâl-i medeniyesine ve usûl-i maişetine ve hevesât-ı nefsâniyesine tâbî bulunmuştur.

FASL-I HÂDÎ-Yİ AŞAR²⁰

RAKS

Gurûr-ı beşerî icâbınca herkes mensup olduğu fennin fûnûn-ı sâireye nisbeten en ziyâde şâyestegi-yi imtiyâzı olduğu iddiasında bulunur ise de, erbâb-ı tedkîk nazarında bir fennin i'tibâr ve imtiyâzı fikr ü zekâ sarfına olan ihtiyâcıyla mütenâsib bulunduğundan fenn-i raks, fûnûnun en adisi hükmünde tutulabilir.

Fezâ-yı Arz'ın her tarafında insân, kâdime-i cünbân-ı raks u tarab olup ömründe raks etmemiş insân olmadığı gibi rakstan bîhaber tâife ve kabîle dahi yoktur.

Kabâil-i gayr-ı mütemeddinenin pek çoğunda usûl-i raks ormanlarda [31/32] hayvânâtın yekdiğerini kovalamalarını tasvîr yolunda olup, erkek hayvânların dişilerini takip ederken izhâr ettikleri tavr u edâ ve dişilerin gösterdikleri şîve-i istignâ zükûr u nisvân rakkasân marifetiyle icrâ kılınmakta ve bazı kabâil rakslarında taklîd-i tahkîka munkalib olagelmektedir.

Kâffe-i etrâf-ı âlemde cârî olan usûl-ı harb u vegâ nev'a-mâ sayd u siyâdı insân bir şikâr dehşetnümâ olmakla harp taklîdi oyunlar dahi pek çok kabâilin usûl-ı raksı dâhilinde olup muhârebâtan evvel böyle oyunlar icrâsıyla muhâriblere îrâs-ı şecâat ve ba'de'l-muhârebe yine icrâsıyla ihtâr-ı lezzet-i galibiyet veyâhut istihsâl-i teselliyet-i mağlubiyet edilir.

Tâife efrâdının cengâverliği ve bedeviyeti ne kadar ziyâde olur ise muhârebe raksları o kadar rehîn-i ehemmiyet ve o derece musavver-i dehşet bulunuyor.

Zuhûrât-ı harbiye taklîdi olan rakslara nisvân dâhil olmayıp nisvân gerek zükûrun pîş-gâhı temâşâsında ve gerek zükûr ile muhtaliten dâhil-i raks olunca raksın mahiyeti değışir.

Aşk u aşk-bâzî nisvânın kudûmîyle beraber dâhil-i halka-i raks-sâzî olup rakslar muâmelâtı-ı aşık u maşûka tasvîri haline geldiğı gibi mugâyir-i âr u edeb oyunlar dahi nisvân rakslarının netâyic-i zarûriyesindedir. [32/33]

Garâibden olarak Hindistan'da mugâyir-i âr u edeb oyunlar maâbid merâiminden olup Brahmanlarca mevâd-ı mu'tenâ bahâdandır.

Fransızca *Bayadères* (*Bâyyâder*) denilen bir takım genç kızlar çocukluktan beri türlü türlü raks-ı iştihâ-engize alıştırılıp bu kızlar asnâmın önünde raks ettikleri gibi ashâb-ı servetten olan hevâ-perestân Brahmanlara küşâd-ı kiş-e-i

²⁰ Metinde Fasl-ı Sâni-yi Aşar olarak geçen bölüm başlığı sıralamaya uygun olarak Fasl-ı Hâdî-yi Aşar olarak değıştirilmiştir.

semâhatle duhterân-ı sîm-berânı kâşâne-i tırâz şevk u câme-hâb arâ-yı zevk ediyorlar.

Umûmen Afrika'nın siyah ahâlisi ziyâdesiyle mâil-i raks olup hatta bizde Zengîlere dâima raks âdet olduğu keyfiyetini imâen "Zengî-i kalem elde eder dengile denge" mısra'ı durûb-ı manzûmedendir.

Galabe-i şehvetle Arap rakkâs ve rakkâseleri mülâtafa-i raksiyeyi bi's-suhûle mûlaâbeye tahvîl ettiklerinden, Zencilerin mübâlât-ı arzîyesi olan tâifelerinde meyâdin-i umûmiye rakslarını böyle tahavvülâtta men için "nâtûr" unvanıyla bekçiler bulundurmak mu'tâdtır.

Kara tenli adamlarda harekât-ı uzviye meyelânı pek ziyâde olup Arapların raksa fart-ı rağbetlerinin bir sebebi de budur.

Kâffe-i seyyâhânın rivâyetlerince tavâif-i bedeviyye-i Arabân "tamtam" usûlü üzere davet-i raksiye vukû'nu iştince raks u cümbüşe rehîn-i meyelân ve hatta sîn u halleri icâbınca raks etmek kendilerine [33/34] yakışmayan pîr-ân ve mu'teberân bile pây-kûb ve dest-i efşân olmaktan nefslerini zapt etmeye nâ-tüvân bulunmuşlardır.

Gerek umûmî ve gerek husûsî alâm u mihneti Araplara unutturmak için meydân-ı raks u tarab açılmak kâfi olup bir Arap'ı rakstan alıkoyacak hüzn ü keder gayr-ı mutasavvurdur.

Lakin bunlara mukâbil rakstan hiç haz etmeyen ve içinde pek az kimseler rakkâs bulunan bir kavim dahi mevcut olup o kavim ise Çinlilerdir.

Milel u akvâm-ı mütemeddine ve tavâif-i gayr-ı mütemeddin meyânında raksın nice nice su'ar ve eşkâli hâsıl olmuş ve nice nice raks modaları çıkmış ise de esas raks insânın sâir hayvânât gibi bir takım nağmâta ittibâen bedenini harekete getirmeye olan meyl ve inhimâkidir.

FASL-I SÂNÎ-Yİ AŞAR²¹

NAĞME KÂRÎ-İ DEHÂNÎ

Vâkiâ bir takım hayvânâtın ale'l-husûs küçük hayvânların harekât u sekenâtı nazar-ı tedkîkimizden nihân ise de harekât u sekenâtına dikkat edebildiğimiz hayvânların ahvâline nazaran verebileceğimiz hükm-ü umûmîye göre arzû-yi raks insâna mahsûs olmayıp hayvânlarda dahi vardır. [34/35]

Hele mûsikî telezzüzü hayvânât beyninde daha umûmî bir halde olup her hayvân kendi hallince nağme-senc elhândır.

²¹ Metinde Fasl-ı Hâdî-yi Aşar olarak geçen bölüm başlığı sıralamaya uygun olarak Fasl-ı Sâni-yi Aşar olarak değiştirilmiştir.

Fezâ-yı bedeviyette pûyân olan insânların sakîl sakîl ref'-i avâz etmelerine bedel nice hayvânâtın sadâsı fer hafzdır.

Kudret-i fâtırânın nahvet-i insâniyyeyi kesr için tamamıyla insân şeklinde halk ettiği büyük maymunların pek çok husûsâta bize müşâbeheleri olduğu gibi şifâhî mûsikîye meyilleri ve mûsikî aletleri dahi vardır.

Kâffe-i tavâif-i bedeviyyede mûsikî-i şifâhî bir takım asvâtın mütetâbian tekrarı tarzında olup Afrika'nın Bongos tâifesi beyninde köpek ulumasını ve enik bağırmasını taklit yolundaki nağamât esâs-ı mûsikîdir.

Gerek Amerika'nın ve gerek Avustralya'nın pek çok tavâifi meyânında şâm u sahar nağmekârlık edildiği halde hiçbir alet-i mûsikî bulunmamasına nazaran akvâm-ı mütemeddine-i azîme meyânında dahi mûsikî-i şifâhînin alât-ı mûsikîye takaddüm eylemiş olması bî-iştibâhtır. Medeniyet halinde taayyüş eden insânlara en ziyâde te'sîr eden mûsikî, mûsikî-i şifâhî olduğu görülüyor.

Nağme-i hânendegân ecdâddan mevrûs bir his hafmizi tahrîk edip ecdâdımızın avâze-i teessürâtını işitiyor gibi oluyoruz.

Vahşi ve medeni kâffe-i tavâif ve akvâm nağamât-ı şifâhîyeden kalîl [35/36] u kesîr behre-ver te'sîr olup şifâhen icrâ-yı nağamât ve usûl-i mâ-sadak tabir-i âlem-şümûldur.

Hindistan, Lazistan, Yunanistan, İnan, Belucistan, Polinizistan, Türkistan akvâm ve tavâifinin nağamât-ı hanendegânı ale'l-ekser hüzn-âver ve giriye eserdir.

Lâubâlî meşrep ve vâsî'ü'l-mezhep Çinliler bâlâda ifade kılındığı üzere raksa ehemmiyet vermedikleri gibi hanendeliğe dahi itina etmeyip nağamâttan hemân gayr-ı mütelezziz gibidirler.

Yakın zamanlarda neşr olunan ahvâl-i akvâm kitaplarında ulûm-ı akliyyenin akvâm beyninde tevessü' ve kesb-i metânet eylemesi nağamât-ı hanendegâna meyl ü incizâbın tenâkusunu müstelzim olduğu iddia kınıyor.

FASL-I SÂLİS-İ AŞAR

BESTEKÂRÎ-İ ALÂT-I MÛSİKÎ

Terennüm-i şifâhî insânın ref' avâz-i teessür etmesinden zuhûr edip nağme-i hanendegân aks-i savt-ı canân idiğini beyan etmiştim.

Sâkil ve rakîk bir takım gürültü istimâ'ından seni-i insânî mahzûz olup işte bu haz mûsikî alâtına sebeb-i zuhûr olmuştur.

Cümlenin gûş-zedî olagelen "tabl" yani "davul" mebde-i alât-ı mûsikî olup "dümbek" ona sâni olmuş ve ahnek-i mûsikî o gürültülerle başlamıştır. [36/37]

Sıklet-i avâz ihdâsında davula müşâbih olmakla beraber, büyük davullara nisbeten incesâz hükmünde kalan “trampete” daha sonra çıkıp nice zamanlar âlem-i mûsikîde fermân-fermâ-yı gûş u hûş olduktan sonra nefesle öten borular ihdâs edilmiş ve bir iki ses çıkarabilen düdükler borulara pey-rev olup nihayet dört nota savtı çıkarabilecek flavtalar vücut bulmuştur.

Cümlesine fâik olmak üzere muahharen kırıklı alât-ı mûsikî icat edilip bunların envâ’î zuhûr etmiş ve kırıklı sazlar nisbeten sâir sazlar kaba kalmıştır.

Çok kabâil-i gayr-ı mütemeddine beyinde kırıklı saz henüz malum olmayıp, kırıklı saz kullanmak bir dereceye kadar alâmet-i temeddün hükmünde tutlsa becâdır.

Hatta Amerika’nın keşfinden evvel, Amerika’da kırıklı saz görülmüş ve işitilmiş şey olmayıp Avrupalılar yedinde böyle sazlar gören Amerika ahâlisi hayret ve taaccübte kalmışlardır.

Cemî’ memâlik urbanda şimdi alât-ı mûsikî mevcut olduğu ve Afrika’nın memâlik-i vustiyesiyle cihet-i şimâl-i garbîsinde haylice muntazam mûsikî ahenkler icrâ edilmekte bulunduğu halde müntehâ-yı semt-i cenûbunda mûsikî mahzâ gürültü etmekten ibarettir.

Çalgı husûsunda en geri kalan nesl-i insânî hâlis mongol nesli olup mûsikî isti’dâtı o nesle taraf-ı kudretten ihsân buyurulmamıştır. [37/38]

FASL-I RABÎ’ AŞAR

HAZ VE ZEVK-İ MÛSİKÎ

Harita-i Arz’da nakş-pezîr-i vücûd olan bi’l-cümle memâlik ve büldânda kalîl u kesîr mûsikî ile kesb-i haz u zevk olunmakta olup her kavmin medeniyeti terakki ettikçe mûsikîsi dahi tenevvü’ ve terakki eyliyor.

Hakkın ecl-i lutf-i Rabbanîsi olan isti’dâd ve zekâ nimetine nail bir tâife veya kavimde her şey kesb-i zevk ve hayat eder.

Husûs-ı mezkûr müsellemler olmakla beraber bir kavmin veya bir neslin derece-i isti’dâd-ı terakkiyâtına mûsikî maddesini ittihâz etmek doğru olmayıp, isti’dâd-ı mûsikî delîl-i zekâ değildir. Dünyanın hâkim-i umûmiyyesi olmaya muvaffak olan mütemeddin beyazlarda bile mûsikîye dil-dâde olanlar, avâm-ı nâs ile nisvândan ve name-şinâsîde mütefennin bir takım zükûr nisvân mizâctan ibarettir. Halkın ale’l-ekser mûsikî aşinâ ve müteessir-i savt u sedâ görünmesi modaya itbâ’dan ve zarafetfürûşluk emelinden münbâistir.

Zevk aşinâyân-ı mûsikîden olan zevât-ı nadirenin ekserisi bi’t-tesâdüf mûsikî ile kesb-i me’lûfiyet etmiş olmaktan nâşi muhabbet-i müşgile kabîlinden olarak mûsikîyi seviyorlar. Revş-i hâle nazaran mûsikî gide gide tedenni etmekte olup zira mûsikî esâsen *Harmonique* denilen tarz-ı mevvâlden başlamış

ve tavâif ve akvâm terakki ettikçe *Mélodie* denilen tarz-ı sınıâiyeler vücûd [38/39] bulmuş olduğu halde şimdi *Harmonique* tarzlarına avdet meyilleri anlaşılıyor.

Zira mûsıkî dediğimiz şey, bedevilerin avâz-ı teessürât demek olan mevvâllerini bir ahnek-i mevzûna rabt etmekten ibaret olup, şimdi o ahenk-i mevzûnlar yerine mevvâl tarzındaki sadelikler hoş gidiyor.

Jurnaller, eserler, türlü türlü notalar gibi vesâit-i intişâra mazhariyet sebebiyle mûsıkî-i a'sâr-ı ahîrede pek ziyade ileriye gitmiştir.

Sadelik halinde bulunan mevvâller artık bu terakkinin pâyi-mâl-i intişânı ve rehîn-i bî-î'tibârî olmak lazım gelir iken bilakis âlem-i insâniyet ilm-i mûsıkîde ibrâz olunan maharet ve rikkatlere çendân ehemmiyet vermemeye ve dakâyık aşinâ-yı mûsıkî geçinmek süslerine bile atf-ı nazar-ı dikkat etmemeye başlamıştır.

Şimdi *Mélodie* türlerine ahir zaman içinde nazarıyla bakılmakta olup kıyamet-i inkirâz mukarrar görünüyor.

Son senelere *Vieillesse de la musique* yani *Şeyhûhet-i Mûsıkî* seneleri deniliyor.

Rahatü'l-ervâh safâ-yı kulub nâm u unvanlar ile âbâ u ecdâdımızın müştak oldukları müretteb ahenkleri şimdi veresiye dinliyoruz.

Ziyadesiyle şöhet-i mûsıkîşinâsî kazanan *Beethoven*, [39/40] *Mozart*, *Verdi*, *Bellini* nâm müteahhirîn-i esâtizenin asârı Avrupaca fenn-i mûsıkî denilen fenn-i ahenk-i mürettebin sûr-nây ve dâî' hükmünde tutuluyor.

Jurnallerle ilanâtını gördüğümüz şaşaalı konserler, ictimâat-ı resmiye haline gelip meyl-i hakiki *Harmonique* denilen tekellüfsüz avâz u asvâttadır.

Sade ve tekellüfât-ı ahenkten azâde nagamata fenn-i mûsıkînin bir kısmı nazarıyla bakanlar var ise de erbâb-ı dikkat-i nezdinde şimdiki meyl ve hal fenn-i mûsıkî için nişâne-i izmihlâldir.

Şiirde hayal esas olduğu gibi, fenn-i mûsıkî denilen fennin esası dahi ahenk-i nagamat-ı mürettebe yani *Méodies* olup o ortadan kalkınca fenn-i mûsıkî kalmaz.

Suret-i hale nazaran fenn-i mûsıkî an-asıl gürültüden hâsıl olduğu gibi yine gürültüye karışıp bertaraf ve günün birinde tîğ-ı nisyâna hedef olacaktır.

FASL-I SÂDİS-İ AŞAR

RESME DAİR FÜNÛN

Resme dair fünûndan bahsetmek insânın kuvve-i hayâliye ve hissiyesinin semeresi olarak nev'-i beşerin ulviyetini ispat ettiği cihetle âlem-i

medeniyetin şerefi ve kendine mahsus lezâiziyle insânın vâsita-i [40/41] teselliyet kalbî olan en nazik ve en nefis ve zî-kıymet asârdan bahsetmek demektir.

Sanâî' veya fûnûn-ı nefise manasını mutazammın olmak üzere resme dair fûnûna Fransızlar *Beaux Arts* derler.

Zarûrî olarak his ve hayale taalluku münâsebetiyle şiir ve mûsikî dahi bu fûnûn dâhilinde addolunur ise de ayrıca fûnûn olmak üzere mevki'-i bahse konulur.

Doğrudan doğruya fûnûn-ı nefise nâmıyla yâd olunan fûnûn "resim", "nakış", "oymacılık", "heykeltraşlık", "mimarlık" fenleridir.

Zâhirde görünmez veyahut hayalimizde tasavvur edebildiğimiz şekilleri ve bunların türlü türlü etvârını ve evzâ'ını ve ezcümle kalbimize te'sîr eden manzaralarını fûnûn-ı mezbûre ile sencide-i mizân-ı takdir edebiliriz.

Umûmen bu fûnûna nefise denildiği gibi, fûnûn-i şekliye *Arts Plastiques* veyahut resme dair fûnûn denilir.

Gariptir ki fenn-i resm cemî' ulûmdan ve hatta medeniyetten bile kadîm olup, hiçbir tâifenin tarihi olmadığı ve insânlar yalnız vahşi hayvânların pençelerinden kurtulmak için onlar gibi karanlık mağaralar içinde yaşadıkları halde, çakmak taşından yapılan ok ve bıçakların ve zükûr u nisvâna mahsus gerdanlık, bilezik ve halka gibi taştan [41/42] ve kemikten oyma vasâit-i tezyînenin üzerlerinde resimli çizgiler ve bazen hayvân ve insân resimleri görülmüştür.

Kıdem cihetiyle resim fenni medeniyetin fevkinde olup resme müteallik fûnûnu netâyic veya asâr-ı medeniyeden addedenlerin zan ve zehâbları bâtıldır.

Kâffe-i akvâm-ı tarihiyyenin zuhûrundan akdem olan o eski zamanlarda nispeten dünkü gün gibi görünen a'sâr-ı evvelliye-i Yunâniye'de elyevm medeniyetçe levâzım-ı zarûriyeden olan şeylerin ekseri ve mesela "gömlek", câme-şûy", "cam", "yatak çârşebi" ve daha bunlar gibi pek çok eşya henüz icat olunmamış iken Yunan kahramanlarının kullandıkları içki kapları ve yattıkları kerevetler türlü türlü resimlerle ve altın gümüş kaplamalarla tezyîn olunmuştu.

Gözümüzün önünde denilecek derecede yakînen bildiğimiz şu hal, insânların fenn-i resme meyl ve rağbetleri ne kadar eski olduğunu gösterir.

Lakin zâhirde bu hal, garâibten ve şâyân-ı taaccüb ahvâlden olmakla beraber erbâb-ı tedkîk nazarında çendân dâî'-yi taaccüb olamaz.

Meyl-i resm, insânın yaradılışı mukteziyâtından olduğu bu günkü günde umûmen erbâb-ı tedkîk indinde bir keyfiyet-i müttefik- aleyhâdır.

Nerede bir güzel şey var ise, onu sevmek bi'l-cümle mevcûdâtтан istifâde ile telezzüzünü tezyîd istemek ve'l-hâsıl güzelliğe ve saadet [42/43] ve kemâle hasret çıkmak insânın icâbât-ı cibilliyeye ve ilhâhât-ı fitriyyesindedir.

Vehhâb-ı Azîmü's-şânın insâna ihsân buyurmuş olduğu "güzellik fikri" resme dair olan fûnûnun cevheri ve mevzuu demek olup esâsen meyl-i mebhûs-ı 'anhdan münbâistir.

Her şey ki layıkıyla kalbimizi celb edip temâşası hayretimizi tahrîk ede, o şeye "güzel" sıfatını veririz.

Yolda gider iken güzel bir adam yahut güzel bir şey gördüğümüz halde onun şekil ve hey'etinden ve yakışığından hüsn-i tenâsübünden veyahut renklerinden vesair hallerinden müteessir ve o adama veya o şeye meclûb oluruz.

Eğer güzel bir insânın veya bir şeyin mükemmel yapılmış resmini görsek hakikatte şekl-i latîfin verdiği lezzeti onunla dahi hâsıl ederiz.

Zâhirde bir insânın veya bir şeyin güzelliğinden dolayı meclûbü'l-kalb olmaklığımızla o insânın veya şeyin resmindeki güzellikten dolayı meclûbü'l-kalb olmaklığımız arasında fark vardır. Umûmen tabîatta görülen güzellik ve onun verdiği hayret yalnız tabîata yani o güzel insânın veya sâir şeyin nefesine aittir.

Gayetle güzel bir tasvirde hayretimizi mûcib olan güzellik ise fenne ait ve onu görmekle hâsıl olan hayretimiz de fen sahibine râcî'dir. [43/44]

Fene ve tabîata ait olarak vâkıâ meydanda gördüğümüz insân veya sâir bir cisim var ise de iki hal yekdiğere müsâvi değildir.

Karşımızda bulunan insân veya sâir şey birinci halde canlı veya hakîki ve ikinci halde cansız ve mevhûmdur.

"Kimse inkâr edemeyeceği üzere şu iki güzellik başka başka şeyler olup resmin temâşasından hâsıl olan hayretimiz başka bir sebepten ileri gelmek iktizâ etmez mi?" suâli hatıra gelir.

Güzellik mebhâsı tedkîkte câlib-i nazar-ı dikkat bir madde dahi hakikatte gördüğümüz halde asla taaccüb ve tahayyür etmediğimiz pek çok şeylerin mükemmel resimleri yapıldığı takdirde o resimleri imrenircesine tehâlükle temâşâ eylemekliğimizdir.

Latma-hâr tahkîr u âzârımız olagelen adi bir bargir veya bir öküz veyahut bir ağaçtan asla müteessir olmuyoruz.

Mesela sokak köşelerinde sürünen bir fakir çocuk gördükde merhametten başka bir şey hissetmediğimiz gibi, hain ve zalim bir adam veya bir kâtil gördükde nefretimiz husûle geliyor. Nasıl oluyor da bunların her birini

tasvîr eden büyük ressamın asârında gördükçe beğenmekten ve hayretten kendimizi almak mümkün olmuyor?

Vârid-i hâtır olmaz mı ki hep şu asâr-ı fenniye'nin güzelliği mademki tabîatın haricindedir ve tabîattaki güzelliğin gayridir, asâr-ı fenniye'ye mahsus güzelliğin kendine mahsus bir sebep u hikmeti olmak lazım gelir? [44/45]

Layıkıyla ta'mîkât-ı zihniyede bulunanlar için "Fenn-i resm sahibinin peydâ ettiği o hayâlî güzelliğin mahiyeti acaba nedir?" meselesi ne kadar it'âb-ı zihin edecek mesâıldendir.

Yaptığı resme verdiği güzellik ressama nereden sünûh ve bizi dahi müteessir edecek derecede nasıl kuvvetle kalbine tulû' ediyor!

Umûmen fenn-i resm ile işigal edenlerce en dakîk ve en nâzik mesele işte bu mesele olup bu meselenin halli âsân değildir.

Gavâmız ve dakîk mehâsin-i sencide-i mizân takdîr edip fenn-i resmde güzelliğe dair her nev' şerâit ve kavâidi tahkîk eden âleme Fransızca "Esthétique" yani "İlm-i Nefâyis" veyahut "İlm-i Bedâyî" denilir.

Fenn-i resmin ruhu müşâbehsinde olan böyle bir madde hakkında doğru ve sâlim bir fikir edinmek pek fâideli ve yanlış fikirlere sahip olmak fazâil-i insâniyece büyücek bir noksandır.

Kadîmden beri mevcut ve pek çok zevât indinde hâlâ mu'teber bir fikre göre, fenn-i resmde güzellik insânın zihninde tasavvur edebildiği kemâlâttan olup cümle-i mahlûkâtın ve gözümüze görünen şu maddiyât âleminin ilerisinde ve fevkinde bir hayâl-i mücessem ve hüsn ü cemâl etmedi.

Gayet maksat o hüsn ü cemâl etmeyi tasvir olup fenn-i resm sahibi kâffe-i iktidârını o manevi güzelliğin veyahut onun bir gölgesi [45/46] ve başka bir ömrün yadigârı gibi zihninde taşıdığı numunesinin temâşâsıyla hâsıl ettiğinden her yaptığını o numuneye tatbîk eyler.

Fenn-i resmde görünen güzellik onun eserinden ibaret olup âsâr-ı fenniye ona ne kadar benzer ise o kadar güzel olur.

Kuvve-i tahayyüliyyede cây-gîr istikrâr addolunan bu hayâl-i mücesseme *Idéal* yani *Hayâl-i Kemâl* veya *Kemâl-i Hayâl* namını veriyorlar.

Kâmilen bu fikrin aksi olmak üzere diğer bir fikir zuhûr edip ona göre fenn-i resmin gayesi tabîattır.

Güzellik ve letâfet ve mükemmeliyet mutlaka tabîatı taklit ile yani ne ziyade ve ne de eksik olarak tamamen ona benzemekle olur.

Li-hazâ fenn-i resm irbâ bî-çûn tabîatın haricinde hiçbir numune-i imtisâl ve hiçbir te'sîr-i kalbî ve hayâlî yoktur.

Maddiyât âleminde gördüğümüz eşyanın cümlesi her ne şekli u hey'et ve ne mevki' u mevzi'de bulunurlar ise bulunsunlar onların aynen suretlerini almaya muktedir olan fenn-i resm sahibi fenn-i resmce tasavvur olunabilecek mükemmeliyet derecesine ermiş addolunmalıdır.

Nerede olur ise olsun bu iki usûlden ikisinin dahi tamamen kabûl ve tervîci câiz olamaz.

Fenn-i resmde tabîata ait olan hassayı tamamen vermemesiyle fennin dairesini küçültmek birinci fikirdeki hatadır.

Kuvve-i hayâliye ile mürtesem bir şekli mutlaka kendisine misal [46/47] ve numune tutan bir fen nâçâr hakikat âlemindeki canlılıktan mahrum kalır.

Kâffe-i ahvâlde fennen güzellikten maksat yalnız tabîatta güzellik tabir ettiğimiz yakışık ve letâfet olmayıp fenn-i resm hakikat halde tabîatın her nümâyişine ve insânın cemî' hissiyâtına şâmindir.

Güzelliği, muhabbeti, adâveti, ümidi, yeisi, sevinci, kederi, acıyı, dehşeti tasvir etmek fenn-i resmin şarındandır.

Li-hazâ bunlar hakkıyla resm olunur ise letâfet yolunda olan güzellik resmindeki kadar kıymetten dîn kıymette olmaz.

Muharebenin ve şiddetli bir yangının görünüşü asla latîf olmadığı halde güzel tasvir olursa yine hayret u şetâyîşimize şâyân olmaz mı?

Nice tasâvirde çirkinlik bile güzel yapılp tabîata yani hakikate muvaffak olmaktan nâşî câlib-i takdîrât olur.

Vukû' bulan ifâdât-ı acizânemden menfehim olmuş olacağı üzerine fenn-i resmde *Idéal* yani "hayâlî güzellik" tasvirinden maksat, hakiki bir mahlûku ehemmiyeti ikinci derecede olan husûsiyet halini gösteren sıfatlardan ve mesela cinsiyet alâmetlerinden ve elbisesinin, duruşunun, çehresinin tarz-ı mahsûsundan sarf-ı nazar ve ale'l-husûs ayıp ve kusuru setr veya ıslâh ederek ve kâffe-i a'zâsı bîninde tenâsüb-ü tâm eyleyerek hayâlde tasavvur olunan "kemâl-i hüsn" derecesine götürmekten ibarettir. [47/48]

Her halde bu usûl bir fikr-i mücerred ifade eden âsâra tatbîk olundukta pek güzel yakışabileceği ve belki başka lezzet u letâfet dahi vereceği inkâr olunamaz.

Kaldı ki kâffe-i meziyyât fenn-i resm öyle hayâlî şekiller tasvir etmekten ibaret olsa ve âsâr-ı fenniyenin cümlesi o usûl üzere yapılmak lazımgelse, güzellik fikrini olsa olsa ona benzer bazı fazâili tasvir eden resimlerden mâ'dâ resimler her nev' husûsiyet halden ârî olacağı cihetle bunların hiçbir sıfat-ı mahsusası ve hiçbir manası olmamak ve fenn-i resmin hakîki hissiyât-ı insâniyeyi tasvir etmek iktidârı inkâr olunmamak iktizâ edeceği bî-gümândır.

Gerçi *Idéal* usûlünün taraftarları bu neticeyi açıktan açığa itiraf etmiyorlar ise de onların ekseriyeti tarafından “Fenn-i resm tabîattan ne kadar ayrılır ve uzaklaşır ise olkadar mükemmel olur ve âsâr-ı fenniye hayat ve hakîkate mahsûs alâmetlerden ne kadar ârî olur ise olkadar güzel olur.” denilmekte bulunması beyân eylediğim şu mütalaayı alenen tasdik eder.

Lakin ikinci usûl dahi tamamen şâyân-ı kabul olmayıp bu usûlde vâkîâ tabîatın hakkı yerine getiriliyor ise de fenn-i resm tabîatı taklitten ibarettir, demek fenni esastan sekte-dâr etmek olduğu aşikârdır. [48/49]

Mevâd-ı malûmeden olduğu üzere vâkîâ ressamlıkta ilk tahlîl olunacak şey benzetme olup bir şeyin mâhirâne yapılmış sûretini görünce hoşlanmamak mümkün değildir.

Nasıl resim olursa olsun bir resimden hoşlanmaklığımızın sebebi o resmin aslına benzemesi olmayıp, eğer fenn-i resm yalnız gördüğümüz eşyanın aynıyla aynıyla sûretini çıkarmaktan ibaret olsa şimdi ressamlığın hükmü kalmamıştır, denilmek lazım geleceği aşikârdır.

Vukûat ve ahvâl ve suâr u eşkâlin resmini fotoğrafiyadan ziyade sıhhatle alabileceğini kimse iddia edemez.

Her yere fotoğrafiyanın ta’mîmi üzerine fenn-i resmin kadr u haysiyeti kalmamak lazım gelip, fotoğrafiyanın mebde-i zuhûru fenn-i resmin mûntehâsı addolunmak iktizâ eder idi.

Layıkıyla düşünöldüğü halde ikinci usûle göre fenn-i resm sahibi bir makine hükmüne girmek ve makinenin benzetmek hassâsıyla beraber histen ârî bulunmak hassâsını dahi edinmek lazım gelir.

Ya fenn-i resmi bütün bütün inkâr veya bu usûlü reddetmek muktezî olup, fenn-i resimde bu derece his ve garazdan ârîlik tasavvur olunamaz.

Kâffe-i tasâvirde şahs-i insâniyenin yani insânın tabîatı anlayışının te’sîri olmamak mümkün değildir. Gerçi bu hakîkati inkâr etmek isteyenler var ise de erbâb-ı tedkîk indinde hakîkat-i mezbûre müttefik-aleyh ve bir ressam yalnız makine gibi resim çıkarmak istese bile kendi fikrinin ve tabîatı görüşünün hüküm ve te’sîrinden kurtulamayacağı hüveydâdır.

Letâfeti taklîd-i tabîattan zanneden bir ressamın bile [49/50] tasvir edeceği şeyi dikkatle intihâb etmesi ve onun tavrını ve duruşunu kararlaştırması ve etrafına topladığı şeylerle onu imtizâc ettirerek bunlardan birtakımını göze çarpacak bir hale koyup, birtakımını ikinci dereceden ve nev’an-mâ gölgede bırakması sa’y ve ameli sadece taklîd-i tabîattan ibâret olmadığına mükemmel şahâdet eder.

Me'sîrin güzelliği müesser olan ressamın kendinde hâsıl olan te'sîr ile mütenâsibtir, denilse câiz olur zannedirim.

Ne hâcet başka delile: Var kuvveti bazuyu taklîde verip balmumundan insân taklidi olarak yapılan sûretler esvâb-ı insân ile mülebbes ve saç, kaş, kirpik gibi şeylerce görenleri aldatmak derecesinde mükemmel iken fenn-i resm âsârı gibi te'sîr etmekten başka pek soğuk ve pek bed görünür.

Her ne zaman balmumundan masnû' bir sûret görülse bir fen sahibinin ruhu ona munzam olmadığı derhal hiss olunur.

Layıkıyla düşünülüşü ve mütalaât-ı mebsûta pîş-i nazar-ı takdîre alındığı halde fenn-i resm âsârında zihnimize hayret veren şey, mutlaka resmin bir şeye tıpkı tıpkına benzemesi olmadığı anlaşılıyor. Yapılan resimlerin güzelliği fenn-i resm erbâbının tabîatı güzelce anlayıp müesser sûrette söyletmeye muktedir olmalarıdır.

Londra Müzesi'nde mevcut resimlerden rüzgâra tutulmuş bir canlı resmi dünyanın câlib-i hayret takdîri oluyor.

Malum olan bir çalıya o resmin tamamıyla benzediğini bilsek bile bununla müteessir ve hayran olmaklığımız lazım gelmez. [50/51]

Nefâset-i resm, ressamın tabîatta zuhûr eden şiddeti hakîkatiyle zabtedip de kalbimize aksettirmeye muvaffak oluşudur.

Vukû' bulan şu ifadâtan anlaşılmuş olacağı üzere tabîatın kuru kuruya taklîdi fenn-i resmce güzellik peydâ etmeye kâfi değildir.

Herhalde fenn-i resm sahibi ondan fazla bir kuvvete daha muhtaç olup, yukarıda ifade kılındığı üzere bazı zevât ani insânlık haricinde vukûatında bir hayâle teşbîh etmiş ve bazı ashâb-ı efkâr bütün bütün inkâr tarafına gitmiştir.

Lâzime-i hâl ve maslahat fenn-i resmi bu iki usûlden hiçbirine hasr u kasr etmemek ve iki usûlü hüsn-ü te'lîf etmektir.

Yezdân bî-zevâl olan sâni' mahsûl-ü sanat ezeliyesi olan tabîat elbette fenn-i resmin esâs u menba'dır.

Âsâr-ı tabîye bir tükenmez hazine-i bedâyî' olup, fenn-i resm erbâbı onlara her dakika mürâcaata ve onlarla daima ihtilâta muhtaçdırlar.

Bahr-i bikerât tabîatta bulunan dürer-i mehâsini fenn-i resm erbâbı her an araştırıp ve onunla tezyîn-i efkâr u enzâr edip her yaptıkları resimde tabîattan kuvvet ve nasihât almaya ve sadıkâne tabîata imtisâl etmeye mecburdurlar.

Pek vâzih olan bu hakâik-i müselleme erbâb-ı vukûf olup tabîattan fenn-i resm yolunda müteessir ve o te'sîri fenn-i resm vasıtasıyla ifade ve tasvîr etmeye

muktedir olmak bir meziyete tevekkuf ederek o meziyete “fenn-i hüsn” yahut “fenn-i mehâsin” veya “fenn-i bedâyî” deniliyor.

Nefs-i nâtika-i insâniyenin en nefîs eseri kuvve-i hayâliye ve kuvve-i hayâliyenin en nazik eseri “fenn-i bedâyî” dir, denilse becâdır. [51/52]

İFÂDE-İ HÂTİME

Bu eser-i nâciz usûl-i maişetimizin bir hülâsası demek olup nice nice eserden tercümeten cem’ ve telfîk edilmiştir.

Pek çok zevât roman kabîlinden âsâr te’lîf ve tercüme etmekle iştigâl edip ahvâl-i insâniye ve maişet-i beşeriyeye dair eser çıkarmaya heves etmiyorlar.

Tehî-dest sermâye-i maâruf bu abd-i âcz ise, bu yolda âsâr neşrini roman ve hikâye gibi âsâr neşrine tercih edip böyle şeylerden edilecek istifâde-i maneviyeyi, roman nev’inden eserlerde göremiyorum.

Semere-i ikdâmât erbâb-ı kalem olmak üzere hemen her gün bir iki kitap çıktığı gibi kütübhane-i maâruf-ı umûmiyenin bir köşesinde de şöyle bir risaleceğiz bulunsun diye bu risaleyi neşr ettim.

Cemî’ ahvâlde olduğu gibi bundan dahi kat’â lâ-yuhtîlik iddiasında olmayıp nice hata ve kusur vukû bulmuş olması melhûz idiğini mukırr u mu’terifim.

Çünkü Hak Teâlî Hazretlerine mahsus olan sıfât-ı kemâl insâna mukadder olmadığından mükemmeliyet iddiası bâtıldır.

Hata tashîh mi veyahut bazı mübâhisin tevsî’i yolunda makaleler irsâl buyuracak zevâtın makaleleri beyne teâlî-i neşri mukarrer olan ikinci risaleye derc ve tahrîr ve ecvibe dahi tezyîl edilir.

Said [52]

EĞİRDİR GÖLÜ COĞRAFI DEĞİŞİMİ ÖNCESİ KEMERLİ KAMUSAL ÖNDER AZİZ TRİFON

Ramazan TOPRAKLI*
Kamil Ufuk BİLGİN**

Özet

Bu makale, tarihi coğrafya araştırması olup amacı, tek tanrılı inancı doğrultusunda halkına kamusal bir önder olan *Aziz Trifon*'un, doğduğu ve mezarının bulunduğu köyün, günümüzdeki yerini belirlemektir. İnancı yüzünden 250 yılında ölüme mahkûm edilen ve Anadolu'da yaşamış olan *Aziz Trifon*, Roma İmparatorluğu Asya Valisi *Aquilin*'in önünde kendisini tanıtırken, "*Yurdum Apameia yakınındaki Kampsada*" demiştir. *Kampsada* hakkında yazılmış inceleme yazıları ise, Eğirdir Gölü'nün, coğrafi değişim öncesindeki halinin tam bilin(e)mediğini göstermektedir. Çünkü *Apameia*, Eğirdir Gölü'nün, coğrafi değişim öncesi Hoyran Gölü ile arasında yer alan "*Kemer Boğazı*"dır. Aslında, Hıristiyanlığın ilk döneminde Anadolu'da birçok aziz yaşamıştır. Daha da ötesi, bu azizlerin doğüstü kutsal yetenekleri olduğuna inanılmaktadır. İşte, bunlardan birisi de tek tanrı inancılı *Aziz Trifon*'dur.

Anahtar Kelimeler: *Aziz Trifon*, *Apameia*, Eğirdir Kemer Boğazı, *Kampsada*, *Lampsakos*.

LAKE EGIRDİR BEFORE GEOGRAPHICAL CHANGE PUBLIC LEADER ST. TRYPHON FROM KEMER

Abstract

This article is the historical geography research focused on the present location of the village, where *Saint Tryphon* was born and buried. He became a public leader to his people in Anatolia due to his monotheistic belief. Nevertheless, *Saint Tryphon* was sentenced to death in 250 because of his faith. While introducing himself in front of the Asia Governor of the Roman Emperor *Aquilin*, "*My homeland is Kampsada near Apameia*", he said. On the other hand, in previous scientific studies about *Kampsada*, the prior status of Lake Egirdir was not known precisely; since *Apameia* was the "*Kemer Strait*" between Lake Egirdir and Lake Hoyran before the geographical change. Additionally, many saints lived in Anatolia during the early periods of Christianity, who were believed to have supernatural divine abilities. Here, one of them is the monotheistic *Saint Tryphon*.

Keywords: *Apameia*, *Kampsada*, Lake Egirdir Kemer Bogazi, *Lampsakos*, *Saint Tryphon*.

Giriş

Hıristiyanlık tarihi açısından önemli bir coğrafya olan Anadolu'da, bugün bile Hıristiyanlarca önemsenip anılan çok sayıda aziz ve azize yaşamıştır (bkz. Hanspeter 2012). Bu aziz ve azizelerden, Anadolu kökenli Meryem Ana, Nikola ve Pavlus'un, hastalara şifa olduğuna; Azize Barbara ve Aziz Polikarp'ın ateşe

* Yüks. İnşaat Mühendisi, Hamideli Kültür Derneği, ramazantoprakli@yahoo.com,
ORCID 0000-0002-7555-4011

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, kamil.bilgin@hbv.edu.tr,
ORCID 0000-0001-5715-5466

hâkim olduğuna; Aziz Vlas'ın bereket getirdiğine ve göremeyenlerin gözlerini iyileştirdiğine; Dünya çapında bilinen (Noel Baba) Aziz Nikolas'ın da çocuklara hediyeler getirdiğine ilişkin çokça bilinen azizleri örnek olarak verebiliriz (bkz. Budak, 2012: 42-119). İşte bu Anadolu'da yaşamış tanrı yolundaki pek çok insandan birisi de *Aziz Trifon*'dur.

Anadolu kökenli *Aziz Trifon*'un, aslında hiçbir eğitimi ve mesleği olmamasına ve kaz çobanlığı yapan bir köylü olmasına karşın, söyleneceye göre, olağanüstü bazı yetenekleri sayesinde hastaları iyileştirebildiğine, insanları rahatsız eden şeytanları kovabildiğine, hatta ekinlere ve üzüm bağlarına zarar veren haşereleri bile duasıyla uzaklaştırabildiğine inanılıyordu (Baş, 2020: 346). Bu nedendir ki, bugün bile 1 Şubat günü Ortodoks Hristiyanlarca ve 10 Kasım günü Katolik Hristiyanlarca kiliselerde hakkında ayin yapılan; Balkan ülkelerinde ise, üzüm bağlarının koruyucu azizi olarak bağ bozumu şenliklerinde anılan bir azizdir.

Aslında Aziz Trifon'un yaşadığı III. yüzyılın çok öncesinde Hıristiyanlığa ilişkin temel inanç, I. yüzyılın sonuna doğru Yeni Eflâtuncu Felsefe'nin etkisiyle ve Gentile Bölgesi'nde yaşayan Yunan-Roma kökenli insanları hıristiyanlaştırma amacıyla önemli değişikliklere uğramaya başlamıştı (Aydın, 1998). Ancak, Roma İmparatorluğu'nun baskıları nedeniyle bir yer altı hareketi olma özelliğinin sürdürdüğü Hıristiyanlığın ilk dönemine (30-313) denk gelen III. yüzyılda, bu bölge toplumlarında halen yaygın olan din pagan diniydi ve bölgenin hâkimi olan Roma İmparatorluğu Asya Eyalet Valiliği yönetimince, Hıristiyanlar büyük baskı altındaydı (Demirci, 1998). Bu baskı, halkı tarafından çok sevilen bir kamusal lider olarak *Aziz Trifon*'un da asılarak idam edilmesine neden olmuştu.

1. Kemerli Aziz Trifon

Kamusal bir lider olmasını, tanrı vergisi olağanüstü yeteneklerine borçlu olan Kemerli *Aziz Trifon*; yaşadığı bölgede kendisine getirilen çeşitli hastalıklardan muzdarip hastaları iyileştiren veya o gün için çok korkulan ve önemsenen bir psikolojik sorun olarak içine şeytan girdiği sanılan bazı insanları, şeytanlarından kurtaran bir köylüydü (Baş, 2020: 346). 222 yılında doğduğu köyünde, kaz çobanlığı yapıyordu ve hiçbir eğitim almamıştı. Ancak, kutsal yetenekleriyle içinde bulunduğu topluma tek tanrılı samimi inancı doğrultusunda yol göstermesi sonucu, yaşadığı yerin kamusal kanaat önderi olarak bilinirliği, *Aziz Trifon*'un sonunu getirmişti. Çünkü *Aziz Trifon*, kızını içindeki şeytandan kurtarmak için Roma İmparatorluğu Asya Eyaleti Valisi *Aquilin* tarafından, henüz 16 yaşında iken *Nikea*'ya çağrılmış; kızını şeytandan koruyup iyileştirdiği için orada yaşamasına izin verilmiş ve *Nikea* halkına da bu

anlamda faydalı olması istenmişti.¹ Ancak, daha sonraki yıllarda değişen Roma valisinin pagan inancına ters düşen İsa Peygamber'in dininden olanlara, inançlarından dolayı baskı ve işkence yapması sonucu *Aziz Trifon* öldürülmüştür.

Aslında *Aziz Trifon*'un yaşadığı Frigya ve Apameia, işkence konusunda sabıkalıdır. Çünkü İsa'nın davası uğruna çok acı çeken Frigya halkından olan Eumenia doğumlu Cains ve Alexander, 170'li yıllarda Menderes'in kıyısındaki Apameia'da öldürülmüştür. 301 yılında, Diocletianus dönemindeki pagan işkenceciler, Hıristiyan kanı dökme peşine düşüp, Frigya'da içinde toplandıkları kiliseyle beraber Hıristiyanların tamamını yakmışlardır (Arundel, 2013: 22-23).

Buna benzer başka önemli bir hadise de, aynı yıllarda Romalı pagan yönetim ve pagan halkın zulmünden kaçan ve tek tanrıya inanan yedi Hıristiyan gencin, *Thrakesia* bölgesinde geniş bir alana kurulu *Efsis* (Efes/Isparta, bkz. Harita 2 ve 3) Kalesi'nde başına geldiği düşünülen olaydır.² Ashâb-ı Kehf olarak bilinen bu gençler, Apameia yakınında bir mağaraya saklanmışlar; hem dinlerini değiştirmelerine yönelik baskıdan korunmak için, hem de daha sonra mağaranın girişi kapandığı için içeride 309 yıl uyuyakalmışlar; ancak 309 yıl sonra, canlı olarak mağaradan çıkabilmişlerdir.³ İşte söz konusu mağara, Asya'daki Gelendost-Yakaköy Karain Mağarası olup, Gelendost ovasından 525 m yüksekte ve *Efes'e* 8-9, *Filadelfiya'ya* (Alaşehir/Yalvaç'a) 28 km uzaklıktadır.

Böyle bir dönemde, *Aziz Trifon*'nun izinden giderek, Romalı pagan Valiye karşın hayatta kalmayı başaran Nikea'lı Hıristiyanlar ise, çok isteseler de *Aziz Trifon*, vasiyeti nedeniyle *Kampsada*'da toprağa verilmiştir (Baş, 2020: 346). Aslında bu vasiyeti, önceki Asya Valisi *Aquilin*'in önünde kendisini şu ifadelerle takdim etmesine dayandırmak gerekir:

¹ Baş'ın adı geçen makalesinde yer alan "*Zamanın Roma İmparatoru III. Gordion'un en büyük kızının içine bir iblis girmişti ve kıza da onu bu beladan kurtarabilecek yegâne kişinin Aziz Trifon olduğu malum olmuştu.*" şeklindeki cümlesini, hem Roma imparatoru III. Gordionus'un 238 yılında, 13 yaşında tahta çıkmış olması; hem de 244 yılına kadar sadece 5-6 yıllık kısa bir dönemde hüküm sürmesi nedeniyle tekrar düşünüp, yorumlamak gerekir. Çünkü, bu cümlede geçen yetişkin kız, III. Gordionus'un kızı değil; onunla evlendirilen önce Roma'da Senatör, daha sonra Asya Valisi olan Aquilin'in kızı'dır. Kaya'ya göre ise, sıkıntıdan kurtarılmak istenen kız, Pers (Sasani) Seferi sırasında 13 yaşında olmasına karşın, ordusuyla savaşta iken ölmüş tek imparator olarak bilinen İmparator III. Gordianus'un kızı değil, Asya Valisi Aquilin'in kızı olması gerekir. Çünkü, *Aziz Trifon*'un huzuruna çağrılıp kendisini takdim ettiği Roma İmp. valisi, *Aquilin*'dir (Kaya, 2005: 155-167).

² Efes, Isparta-Gelendost-Hüyük ile Apameia arasındadır (bkz. Hordazbih, 2008: 91).

³ Kehf, dağdaki mağara; Ashâb-ı Kehf ise, mağara arkadaşları demek olan Ashâb-ı Kehf olayı; Kur'anı Kerim'in Kehf Suresi'nde, kıyametin kopacağını ve ahiretteki ölümlerin de diriltileceğinin insanlar tarafından kolay kavranabilmesi için ibretlik bir olay olarak bahsi geçmiştir. Aynı olay, Hıristiyanlık'ta da "*Efes'in yedi uyurları*" adıyla anılmaktadır (bkz. Ersöz, 1991: 465).

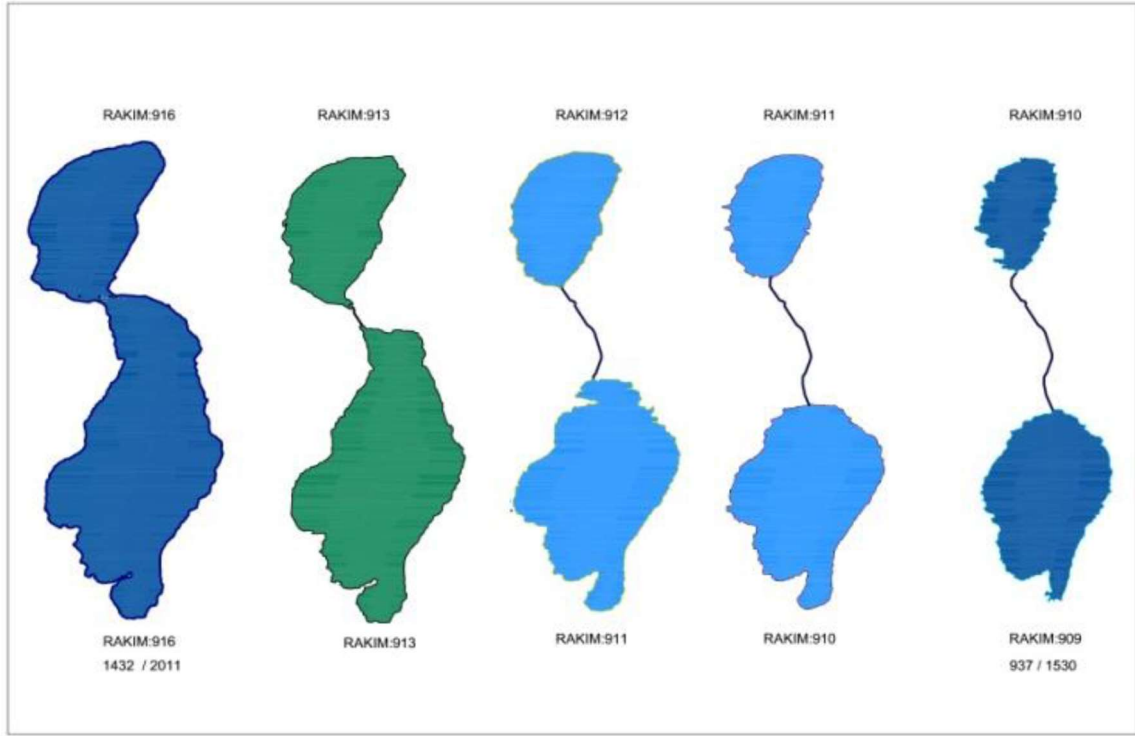
“Adım Trifon, yurdum Apameia yakını Kampsada Köyü’dür”

Aziz Trifon’un bu takdimine dayalı olarak doğduğu ve gömüldüğü yerin, araştırmacılar arasında tam bir görüş birliği olmasa da Dymczyk’e göre Frigya’da olduğu belirtilmiştir (Baş, 2020). Ayrıca Kampsada Köyü’nün tespiti ise, Sinakrasion’un kaydına dayanarak Asya, Frigya, Apameia, Nikea, Lampsakos ve Athos Dağı’nın yerlerini tespit etmekle mümkündür (Baş, 2020: 346-347). Diğer taraftan Kampsada, tarihî metinlerde hiç zikredilmezken, Lampsakos hakkında, yeri tayin edilmeye yetecek kadar bilgi verilmiştir. Bunun için de Eğirdir ve Hoyran göllerindeki değişimi bilmek gerekmektedir.

2. Aziz Trifon Yurdu Eğirdir Gölü’nün Coğrafi Değişimi

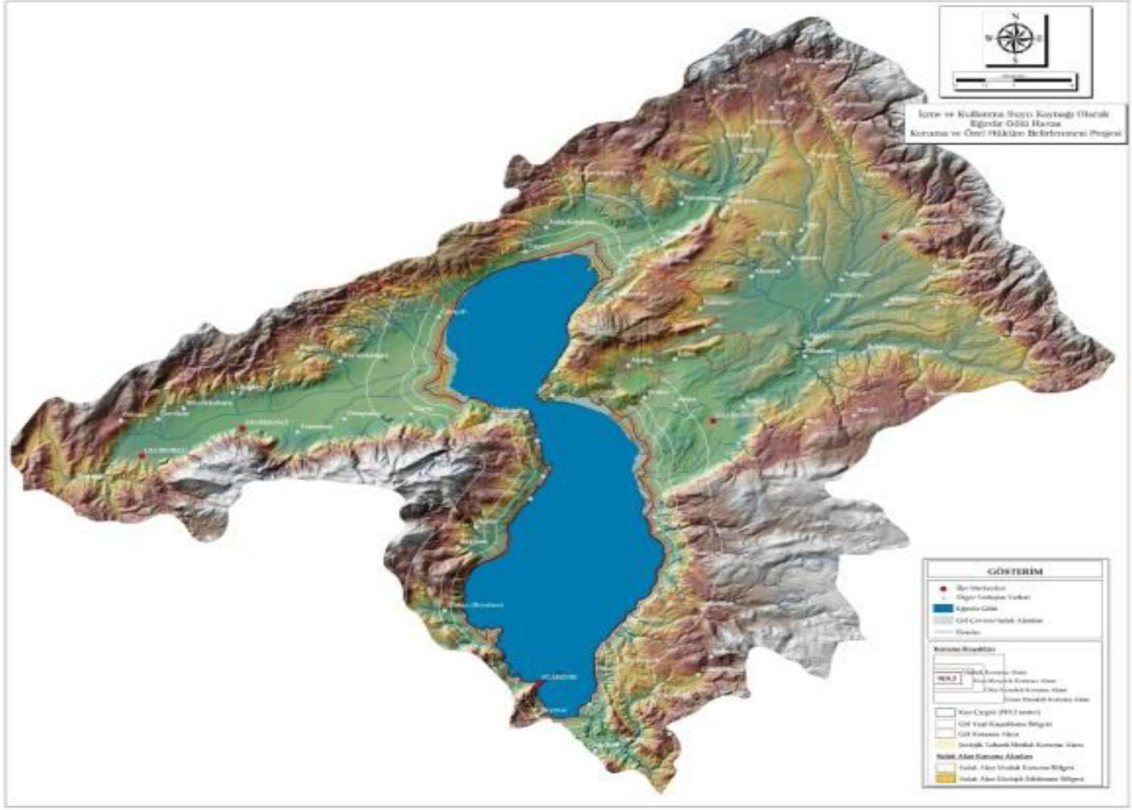
Aziz Trifon yurdu Eğirdir-Frigya, coğrafi değişim öncesi haliyle (kuzeydeki küçük göl) Hoyran ve (güneydeki büyük göl) Eğirdir Gölü arasındaki Kemer Boğazı veya Frigos bölgesidir. Bu Boğaz’da, bir şer’iye sicilinden anlaşıldığına göre 1614 yılında göl altında kalmış olan, Roma dönemi bir köprü, “Yenice Köyü Köprüsü” bulunmaktadır (Cebece-Topraklı, 2018: 18-19).

Günümüz coğrafyasını gösteren yeni haritalarda ise, güney-kuzey uzunluğu 50 km olan gölün tamamı için *Eğirdir Gölü* denmektedir ve Kemer Boğazı’nın kuzeyinde kalan kısmın güney-kuzey uzunluğu 17 km, güneyinde kalan kısmın güney-kuzey uzunluğu ise 33 km’dir. Kâtip Çelebi’nin (1609-1657) Eğirdir Gölü için verdiği ölçü 4x5 fersah; Arundell’in Bizans kaynaklarına dayandırdığı ölçü ise 4x5 ligue olup, yaklaşık 16x20 km’dir. Buna göre eski Eğirdir Gölü’nün kuzey kıyısı ile Kemer Boğazı arasında, yaklaşık 11-12 km’lik bir kara parçası olduğunu düşünmek gerekir.⁴ Buna göre eski haliyle Eğirdir ile Hoyran Gölü kıyasladığında Hoyran Gölü’nün uzunluğunun, yaklaşık 11 km; bu göller arasındaki güney-kuzey uzunluğunun da yaklaşık 14-15 km olan bir kara parçasından oluştuğu anlaşılmaktadır (bkz. Şekil 1 ve Harita 1).

Şekil 1. DSİ-Batimetrik haritaya göre Eğirdir ve Hoyran göllerindeki değişim.

937/1530 yazımı sırasında Eğirdir Gölü'nün rakımı 909, Hoyran'nın 910 olmalıdır. 1614 yılında Maziye (aslı *Marsia*) Köyü, deniz (göl) altında kalmış ve köy halkı Yenice Köyü'ne taşınmıştır. Maziye'nin göl altında kalması, iki gölün birleştiğine işaretler. İki göl, yaklaşık bir asır içinde iklim veya depremlerle yavaş yavaş birleşmiş, iki göl arasındaki nehir, boğazdaki köprü ve yol, göl altında kalmıştır.

Harita 1. Eğirdir Gölü'nün bugünkü hâli ve dağlarla çevrili bölge, Asya Eyaleti'ndeki Küçük Frigya'dır.

Laodikeia-Eğirdir, yer olarak *Fricyatü's Sagir-Küçük Frigya*'dadır (Şükrü, 2013: 15,33). Buna göre Küçük Frigya'da Frigya Paroreia ve Frigya'nın Pisidia boyunca uzanan parçası ile *Amorion* (Uluborlu) dolayındaki kısımları ve *Eumeneia* (Şuhut-Oyniğan) ve *Synnada* (Şuhut) ve ondan sonra Frigya kentlerinin en büyüklerinden olan *Laodikeia-Eğirdir* kentiyle, (*Aziz Trifon*'un söz ettiği) *Apameia Kybôtos* yer almaktadır". Bölge, Pisidia Antiokheia'da (Yalvaç) olduğu gibi, Antiokheia Frigya'da ve Pisidia hududundadır. *Laodikeia* ile *Apameia* arasındaki göl, denize benzerse de yer altından gelen pis bir koku çıkarır (Strabon, 2009: 81, 82, 87).⁵

Strabon'un bu kaydı ile Anna Komnena'nın alttaki kaydı, *Apameia*'nın, eski Eğirdir Gölü'nün az kuzeyinde olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir ve Anna Komnena eski Eğirdir Gölü için şöyle demektedir (Komnena, 1996: 225):

"Bizim şimdi Ozolimne dediğimiz gölün, hatırı sayılır çevre uzunluğu ve genişlik boyutu vardır; göl, yüzölçümü yönünden de bugüne dek coğrafya yazarlarının anıdıklarının hiçbirinden geri kalmaz. İrmakların en uzunları, en bol su getirenleri oraya

⁵ Çardak Gölü yanlıgıdır, içinden pis koku çıkan göl, Eğirdir ve eski Eğirdir Gölü 2012'de MTA, Eğirdir Gölü'ndeki gaz çıkışının hâlâ devam ettiğini tespit etmiştir (bkz. Topraklı, 2020: 20).

boşalır; yüzeyinde çok sayıda büyük taşıma gemileri gider gelir, bu da gölün ne kadar derin olduğunu gösterir. Ona Ozolimne denmesi, sağlığa zararlı ve tiksindirici kokular yaydığı için değildir; tersine, vaktiyle bu göle, günlük konuşma dilinde Ouz [Uz/Oğuz]'lar denen Hun'lardan bir ordu gelip, onun kıyılarında konaklamıştı; o günden beri, bu göle Ouzolimne denmiş, kuşkusuz adın içinde u sesi de varmış".

Bu başlık altında Eğirdir Gölü'ndeki coğrafi değişim öncesi Aziz Trifon'un yurduunun Kemer Boğazı olduğu ve bu Boğaz'ın da Frigya'ya dâhil olduğu belirlenmiş olmaktadır. Bu nedenle sırasıyla Vali Aquilin'in yönetiminde olan Asya Eyaletini, Aziz Trifon'un yurduunun yakınındaki Apameia'yı, sorgulandığı Nikea ve köyü Lampsakos ile Atos (Athos) Dağı'nın yerleri hakkında bilgiler vermek gerekir.

3. Aziz Trifon Yaşadığı ve Vali Aquilin'in Başında Olduğu Asya Eyaleti

Aziz Trifon olayının kaydedildiği Sinaksarion'da belirtilen Asya, Anadolu Yarımadası değil, Roma'nın Asya (Anatolikon) Eyaleti'dir (Topraklı, 2018: 114). Bu eyalet için İbn Hordazbih (820-912) şöyle demektedir (Topraklı, 2013: 144):

"El-Natulus (Anatolia) İli: Mânâsı, El-Maşrık (güneşin doğduğu yer) demektir. Bu il, Rûm/ Anadolu'nun en büyük ilidir. Burada Ammûriye (Uluborlu) şehri vardır. Ammûriye (surları)'nın 44 burcu vardır. Kalelerine gelince: El-Alemeyn (Gelendost-Kötürnek), Mercü's-Şahm (Şarkîkaraağaç), Burgos (Eflâtun Pınarı), ve'l-Miskinin (Beşşehir) ve 30 kaledir."

Attaleiates ve Anna'nın kaydettiği "batı" kavramı ise, Kemer Boğazı'nın batısıdır (Attaleiates, 2008: 128; Komnena, 1996:248). Hayton, Eğirdir için Yunan Likyası (Lichie Grecie) der (Hayton, 2015: 5). Eğirdir Gölü'nün batısı (Atabey ovası) için Yunanistan düzlükleri; Kemer Boğazı'nın batısı için Avrupa, Batı ve Trakya; doğusu için Asya kaydedilir.⁶ Boğazdaki köprünün 6 km batısı, Aziz

⁶ "Ertuğrul Gazi, Ege Denizi'ndeki Asya ve Avrupa'ya yakın adaları yağmalamak için gemiler inşa etti. Yunanistan'ın düzlük yerlerine akınlar yaptı. Sonra da donanmasını Tearos Nehri'nin Ainos şehri yanındaki ağzına getirip nehrin kaynağına doğru uzun süre ilerledi. Avrupa'da Peleponnes, Euboia ve Attika şehirlerine ulaştı, etrafı yağmalayıp esirler aldı. Bundan sonra Ertuğrul Gazi gözünü Asya'daki yerlere çevirdi. Acele bir ordu kurdu ve hemen komşu Yunanlılar'a ve orada yaşayan insanlara hücum etti (Chalkokondyles, 2014: 17). "Osman'ın idaresi altında sekiz bin Türk, Hellespont'tan Avrupa'ya geçti ve Çersonen'de bir Yunan kalesini kuşattı. Trakya'da Tuna (İstros)'ya kadar gittiler. Gittikleri yerleri yağmalayıp esirler aldılar. Bu esnada büyük bir İskit birliği Rusya'dan Tuna'ya ilerledi ve Trakya'da onlarla savaştı. Ve onları, Trakya'da öldürdüler. Sağ kalanlar, Gelibolu'ya sığındı ve oradan Asya'ya geçtiler. Bir daha dönmediler". "Ertuğrul'un oğlu Osman, Asya'daki birçok Yunan arazisini fethettikten sonra İznik ve Filâdelfiya'ya hücum etti, fakat onları ele geçiremedi" (Chalkokondyles, 2014: 23, 29, 31). Buradaki Ege Denizi, Eğirdir Gölü, Avrupa, Eğirdir ve Hoyran Gölleri ile iki göl arasındaki nehrin batısı, Trakya ise Senirkent ovasıdır. Tearos Nehri iki göl arasındaki nehir, nehrin ağzında bulunan Ainos Limanı, Barla halkı tarafından Aynalı (Aina'lı) Çarşı denilen şehirdir. Bu şehrin diğer

Trifon'un köyünün yakınında bulunan Kayaağzı Mahallesi ve Kayaağzı Pınarlarının, 10 km garbında Senirkent-Garip köyü vardır. Ancak "Garib" adı, garp (batı) kelimesiyle ilgili olsa gerektir. Çünkü Frigya Hellespontus, Kemer Boğazı'nın bir diğer adıdır (Ramsay, 1960: 165).⁷ ve Eğirdir ve Hoyran göllerinin doğusu Asya'dır. Asya Eyaleti'ne, eyaletin merkezi olan "Amorion" (Uluborlu) dâhildir. Bunu birkaç tarihi olayla da desteklemek gerekir. Buna göre, Malazgirt Seferi sırasında İmparator Romen Diyojen, Eskişehir'den sonra *Anatolikon*'a uğramış ve Kemer Boğazı'ndaki *Zompos* köprüsünden geçmiştir (Attaleiates, 2008: 151; Komnena, 1996: 490). Çaka Bey öldükten sonra 1095'te, "Sultan, İmparator ile Rumlar Anadolu'ya; Türkler de adalara tecavüz etmemek şartıyla bir antlaşma imzaladılar" (Yinanç, 2013: 195).⁸

1097-1300 tarihleri arasında Türkler ile Rumlar, yaklaşık 230 yıl Şarkîkaraağaç ile Uluborlu arasında savaşmıştır. Onun için Rumlarla Türkler arasındaki çatışmalarda zikredilen isimleri ve yer adlarını bu bölgede (Asya Eyaletinde) aramak gerekir. Yaklaşık 1800 yıl önce Aziz *Trifon*'u, İlegüp'e çağırarak Roma Valisi Furius Sabinus Aquila/Aquilin Timisitheus, 236-239 yılları arası görev yapan Roma İmparatorluğu'nun Asya Eyaleti'nin başındaki valisidir.

4. Aziz *Trifon* Yaşadığı Köyün Yakını *Apameia-Kelene*

Öncelikle Kelene (Kelainai) adlı ünlü Frig şehri Dinar'da değil, Kemer Boğazı ve "her yanı dik bayır olan Kelene Hisarı" (Arrianos, 1945: 66; Topraklı, 2012: 15-27), Yenice Sivrisi arasında uzanır ve Apameia, Marsyas'ın Menderes'e döküldüğü yerde ve Barla Eye Burnu önündedir (Strabon, 2009: 82-83; Topraklı, 2012: 19-44). Kelene, birçok bakımdan Dinar'da değildir. Çünkü Hoyran Gölü'nün doğusunda, aynı adla anılan 15 km uzunluğundaki *Aulokrene*/Hoyran Ovası vardır (Arundell, 1828: 113-114) ve Çapalı Gölü'nün doğusu dağdır; kuzeyi ovadır ve o da aynı adla anılmaz. Göl sularının 8-9 m yükselmesiyle 1614 yılında, Eğirdir ve Hoyran gölleri birleşmiş olduğundan Hoyran Ovası'nın uzunluğu, 13,5 km'ye düşmüştür.

Ayrıca Eldere-Pınarbaşı'ndan kaynaklayan Büyük Menderes, "derin ve geniş bir yatak açarak ilerler ve bir nehir olur" tasvirine de uymaz (Kinnamos, 2001: 52); üstelik Frigos Boğazı'nda gemi çalıştığı halde (Cebeci-Topraklı, 2018: 196) Dinar civarında gemi çalışması söz konusu değildir.

adı, İlime ve İlama olarak söylenen eski Limenopolis'tir. Osman'ın kuşattığı İznik, Anna Komnena'da Mikra İznik ve İznik olarak zikredilen Senirkent-İlegüp köyü; Filâdelfiya ise, Yalvaç Hisarı; Rusya denilen yer, kitabın aslında Sarmatia olup, Afyonkarahisar-Şuhut civarındadır. Tuna (İstros) Nehri, Uluborlu Papa Çayı'dır.

⁷ Ramsay'ın eserinde sh.165-178 arası verilen isimlerin hepsi Kemer Boğazı civarındadır.

⁸ Buradaki Anadolu, Asya ili, adalar ise denizdeki (Eğirdir Gölü'ndeki) adalardır. Değilse, antlaşmanın bir anlamı olmasa gerektir. Çünkü Asya, iki göl arasındaki nehrin doğusudur.

Diğer taraftan, Kemer Boğazı'ndaki Menderes'e dökülen Maryas adı Maziye (Marsia), Orgas ise Örkenez (Organas) olarak hâlâ yaşamaktadır.

Son olarak Kemer Boğazı'ndaki Menderes'e, Miryokefalon Savaşı şu şekilde tanıklık eder: Subleon hudutta, Menderes'in kaynakları yakınında ve Lampe'de dir. O tarihte Uluborlu, Rum toprağında, sınır da Eğirdir Gölü olduğuna göre Subleon, Menderes'in kaynakları ve Menderes Uluborlu'nun doğusunda demektir. Böylece Büyük ve Küçük Menderes'ten başka bir menderes daha olduğu anlaşılır.

“Laodikeia (Eğirdir) ile Apameia arasındaki göl, denize benzerse de yer altından gelen pis bir koku çıkarır” ve “Antiokus Soter, Yalvaç Antakya'sını inşa edip, Menderes kıyısında oturan *Magnetleri* burada iskân etmiştir. Bilâhare *Marsyas* Suyu'nun Menderes'e karıştığı yerde de anası *Apameia* adına bir şehir kurmuştur ve *Kelene*'de oturanları iskân etmişti” kayıtları, *Aziz Trifon*'un Apameia'sına tanıklık etmektedir.⁹

5. Aziz Trifon Tedaviye Çağrıldığı Nikea-İznik

Bitinya'daki (Bursa) İznik ifadesi, bir İznik daha olduğunun işaretidir (Attaleiates, 2008: 302; Bryennios, 2008: 147,173). Anna bu İznik'ten hem İznik, hem Mikra İznik, hem Lampe, hem de Dristra olarak bahseder (Komnena, 1996: 203, 339, 441 Lampe; 457, 459, 460, 480, 483 İznik; 183, 210, 214, 218 ve 290 Dristra; 217, 241, 298 ve 299 Küçük/Mikra İznik).

Bu İznik'in Nimphaion ve Plyristra adlarıyla birlikte, beş adı (beş iç kalesi) vardır. Pentapolis/Pentakheir denilen yer de burasıdır ve bu yer Senirkent-Uluğbey veya eski adıyla İlegüp'dür. İmparator Aleksî'nin 1114 yılındaki “*İznik, Malagina, Basilika, (Misya) Olimpos, Alethina ve Akrokos*” yolu, kesin olarak Senirkent-İznik'i işaret eder. Malagina Senirkent-Yassıören, Basilika Ayazmana, Olimpos Gelincik veya Gölcük Dağı, Alethina Atabey, Akrokos ise Eğirdir'dir. İmparator, Eğirdir Gölü'nün doğusunu takiple yürümüş ve Aorata (Şarkîkaraağaç-Oras)'dan gelen Emir Muhammed ile savaşmıştır. Bu savaşta, Ciporel ve Ampelas öldürülmüş; Türklere esir düşen Kamitzes ise, kaçmış ve Eğirdir'le *Filâdelfiya* (Alaşehir/Yalvaç) arasında, birkaç ordunun birden konaklayabileceği bir ovada imparatora gelmiştir. Buna göre “*Muhammed, Asya'da yerleşmiş Türkmenlerle bağlaşıklık kurdu*” ifadesi hem bölgenin Asya

⁹“Apameia'nın bulunduğu Menderes sahilinde Myria adında bir şehir vardı ve Antiokus buranın halkını boşaltarak Yalvaç hisarında iskân etmişti. Myria'nın yerinde Apameia'yı inşa etmişti. Şehir, bilâhare eski adına dönmüş ve Myria (İzmir) diye de anılmıştır.” 449'da İstanbul meclisinde atılan bir imza olayı; “*Ben, Elias/Elyas, Asya'da Hadrianopolis piskoposu, Myria piskoposu vasıtasıyla imza ediyorum, çünkü yazı bilmem*” (Ramsay, 1960: 97). İşbu Asya-Asya Eyaleti, Hadrianopolis Gendost-Kötürnek köyü ve Myria (İzmir) ise, Apameia olmalıdır (Strabon, 2009: 87, 82-83).

olduğuna hem de 1114 yılında Asya'da Türkmenlerin bulunduğunu göstermektedir (Komnena, 1996: 460-462).

Ramsay, 1076'da yapılan bir antlaşma veya 7.Michael'in 1074'te Selçuklu'larla yaptığı bir antlaşmayla Türklerin, Sozopolis, Apameia ve Laodikya'yı ele geçirdiklerini yazar (Ramsay, 1960:81,448). İznik'in fethini, Turan ve Öztuna, 1075 yılı olarak (Turan, 1998: 54; Öztuna,1983:423-424); Halil Yinanç ise, 1080 yılı olarak verir (Yinanç, 2013: 87). Buradaki Apameia, Barla-Eye Burnu önündedir. Laodikya ise, Eğirdir. 1075'te *Apameia*, *Laodikya* ve *Sozopolis*'le birlik alınan İznik (*Mikra İznik*), Senirkent-İlegüp olup; Bursa-İznik, 1080'de fethedilen İznik'tir. Mikra İznik, Küçük Antakya/Yalvaç gibi, Asya Eyaleti'ndeki Küçük Frigya'dır (Topraklı, 2018: 114-136).

Buna göre son söz olarak *Aziz Trifon*'un çağrıldığı İznik, günümüzdeki Bursa-İznik değil; *Aziz Trifon*'un köyü *Lampsakos*'a 22-23 km uzaklıktaki "*İlegüp*" olup, günümüzdeki adıyla Senirkent-Uluğbey'dir (Topraklı, 2017: 112).

6. Aziz Trifon Köyü Kampsada, Lampsakos ve Sampsounta

"İmparator Aleksios, İznik (İlegüp)'ten hareketle Misya Olimpos (Gölcük Dağı) üzerinden geçti, Alethina'ya indi ve Akrokos (Eğirdir)'a geldi" metnindeki Akrokos; "uc-zirve" anlamlı "akros" sıfatı ile "uc" anlamına "ikos" sıfatının birleşmesiyle, "*Akrokos*" haline geldiği düşünölmelidir. Benzer bir akıl yürütmeye Lampsakos, Lampis Ovası'nın Hoyran Gölü kıyısında olmalıdır. Lampsakos'un, İmparator Jan Vatas'ın yazlığı olduğu dikkate alındığında, bu yerin Kayaagzı Pınarları yanında olabileceğini düşünmek gerekir. Çünkü Uluborlu-Senirkent Ovası'nın bir adı da Lampe'nin Ovası anlamına Lampis idi. Ayrıca 1176'da İmparator Manuel, Lampis üzerinden Kelene'ye yürümüştür ki (Khoniates, 1995: 123), bunu Fafotelar, Latince'den "*Lampis'i yardı, Kelene'ye girdi*" şeklinde tercüme etmiştir.

Lampis, bir başka belgede "Arslan Ovası" diye geçmektedir ki, Arslan Ayağı, Senirkent Ovası'nın Hoyran Gölü kıyısındaki araziler olup, ayrı bir vergiye tâbidir (Başbakanlık, 1993: 62, 300). Buna göre Lampsakos, Hoyran Gölü ile Kayaagzı Pınarları yanındaki yazlamaya müsait 947 rakımlı Karababa Tepe önünde olmalıdır. Pahimeris'e göre de Anayol (*via regia*), Lampsakos yanından geçmektedir.

Akropolites'in kaleme aldığı "*1204-1261 arasındaki olaylar*" ile Pahimeris tarafından kaleme alınan "*1257-1308 arasındaki olaylara*" göre, Bursa-İznik merkezli Rum idaresi ile Lâtinler, Kumanlar, Bulgarlar ve Türkler arasında geçen olaylar, aslında Kemer Boğazı ve civarında cereyan etmiştir. Bu nedenle *Aziz Trifon*'un yurdu Lampsakos'un geçtiği olaylardaki yer adlarının, bu bölgede (Asya Eyaleti ve civarında) aranması gerekir.

İstanbul, 1204'te Latinler tarafından işgal edildi. Teodor Laskaris (1204-1222), 1204'te Bursa-İznik merkezli bir devlet kurdu; ölünce yerine damadı Jan Vatas (1222-1254), o ölünce de oğlu II. Teodor Laskaris (1254-1258) geçti. Ondan sonra da kısa bir süre Selçuklu komutanı olan Mihael Komnenos (1258-1282) tahta çıktı ve (1261) İstanbul'u Lâtinlerden kurtardı (Akropolites, 2008: 53-56).

Laskaris, 1211'de Sultan Gıyaseddin'i Kemer Boğazı'nda şehit etti ve buna rağmen yapılan antlaşmada sınır değişmedi; Eğirdir Türklerde kaldı. Ancak Lâtinlerin Asya Eyaletini işgali şu şekilde gerçekleşti (Khoniates, 1995: 38-39):

"Henri, Nimfe'ye (Nymphaion: İlegüp) kadar ilerledi, orada ordugâh kurdu, geri döndü ve Laskaris ile anlaştı (yıl 1212); bütün Kiminas (Yalvaç-Gemen) yöresi, yani Akhyraous (Kötürnek) yakınındaki dağın yöresi Frank egemenliğine verildi. Buna karşılık Kalamos (Şuhut-Kali çayı kıyısı Çobankaya) köyünün işgal edilmemiş kalacağı, oradan ötesinin ise Teodoros'un egemenliği altında olacağı yolunda anlaştılar. Bu yöre, Neokastra, Kelbianon (Gelendost-Barla arası ova), Khliara (Yk. Tırtar altı) ve Bergama'yı (Gaziri Adası, o zaman Hoyran ovası) kapsar. Ayrıca Lopadion'dan (Kemer Boğazı) başlayan ve Bursa (Uluborlu-Bahar mevki) ile İznik'i (İlegüp) de içine alan bölge de imparatora aitti. Henri, Rum kentleri Lentiana (Gelendost yanı) ve Poimanenon'u (Aziz Trifon'un köyünün yanı) işgal etti".

Lampsakos'un geçtiği olaylarda ise, İmparator, kendine düzenlenen komployu, Lampsakos'ta öğrendi. O zaman İtalyanların eline geçmesin diye (göl ve nehirdeki) gemileri yaktıktan sonra, Akhyraous'a (Kötürnek'e) vardı (Khoniates, 1995: 47). Kudüs Kralı, Anadolu (Asya Eyaleti) doğrultusunda ilerledi ve Lampsakos limanında demir attı. Bunu öğrenen imparator, Lampsakos'a doğru ilerledi ve Sigrene'de (Signia, Sigriane, Çirişli Dağı eteği, Mazı Bağları) çadırı ordugâh kurdu. Kudüs Kralı, Lampsakos'a vardı ve gemileriyle (Boğaz'da) Olkos denilen yerde demir attı. Lâtinler karaya çıktılar ve deniz (eski Eğirdir Gölü) kıyısındaki bir yöreye karşı harekete geçtiler. İmparator onları yakından izlediği için (nehirdeki) gemilerinden fazla uzaklaşamıyorlardı. Lampsakos'la Kenkhreai (Bölük Ada'daki kale) arasındaki küçük bir arazide dört ay oyalandıktan sonra Pegai'lilerin kentine vardılar. Arada sadece Kyzikos Dağları bulunan (Yenice Sivrisi yanındaki) Keramida adlı küçük bir kaleyi aldılar (Akropolites, 2008: 53-56).¹⁰

İmparator Jan Anadolu'ya (Asya Eyaletine) gitti; kışı Nimfe'de (İlegüp) geçirdikten sonra Lâpseki'ye (Lampsakos) vardı. Yazı ve sonbaharı orada geçirdi. Kış henüz gelmişti ki, (13 km uzaktaki) Pegai (Biga/Bigadiç, Maziye /Marsia) kalesine gitmek üzere oradan ayrıldı. Pegai'de biraz kaldıktan sonra Nimfe'ye/İlegüp gitti ve 1240 yılı baharı gelinceye kadar orada kaldı

¹⁰ Keramides Kalesi, Yenice Sivrisi'ndeki kale veya büyük ihtimal onun yanında Kuru Tepe yanındaki bir kaledir.

(Akropolites, 2008: 74-75; Cebeci-Topraklı, 2018: 18-19). Sultan, Moğollara yenildi; İmparator ile Sultan, (iki göl arasındaki) Menderes'in kıyısı, Tripolis'te (Barla altı) buluştular ve anlaştılar; imparator Alaşehir'e (Yalvaç), Sultan da 1243 yılında Konya'ya döndü (Akropolites, 2008: 75-76). Böylece imparator, Anadolu'ya (Kemer Boğazı'nın garbindan şarkına, yani Asya Eyaletine) geçti ve orada kaldı; Demetrios'u, Lentiana'luların (Gelendost) kalesine kapattı (Akropolites, 2008: 88).

İmparator Çanakkale (Kemer/Frigos) Boğazı'nı aştı ve Lampsakos yöresinde ordugâh kurdu; kısa bir süre Lampsakos'da kaldı ve İsa'nın doğum gününü ve Phòta/Işıklar Yortusunu kutlama sonrasında birkaç gün içinde Nimfe'ye (İlegüp) ulaştı (Akropolites, 2008: 120).¹¹ Buna göre o zamanın şartlarında, Çanakkale-Lâpseki'den İzmir-Kemalpaşa'ya birkaç gün içinde gidilemeyeceğinden hareketle, *Lampsakos* Lâpseki, *Nimfe* de Kemalpaşa olamaz.

İmparator, orada kışı geçirip (yıl 1256) baharda, Sultanla birlik olup, Moğollarla savaşmak için ordu devşirdi. Sultanın yardım istemediğini öğrenince Anadolu'dan (Asya Eyaletine-Gelendost tarafından) Batı'ya (Senirkent tarafına) hareket etti. İmparator Lampsakos'a gitti (Akropolites, 2008: 121). İmparator kışı Lampsakos'ta geçirdi (yıl 1260); baharda İstanbul'a doğru yola çıktı, amacı kenti Lâtinlerden kurtarmaktı (Akropolites, 2008: 162).

Kouboukleia (Uluborlu-İleydağı/Kıbakıb) kalesinden, kendilerine rehberlik yapan Türklerle birlikte Lampsakos'a doğru yola çıkan Almugavarlar, şans eseri yolda aileleriyle birlikte kaçan Bizanslılara rastlamış, onları esir almış ve böylece Çanakkale (Kemer) Boğazı'nı büyük bir ganimetle (Gelendost tarafına) geçmişlerdi (Pahimeris, 2009: 99-100).

Pahimeris'e ait bu rivayet, Akropolites'in yukarıda verilen rivayetleri ile örtüşmekte ve Lampsakos'un Kemer Boğazı'nın batısında olduğunu ve Lampsakos'un Çanakkale-Lâpseki ile ilgisinin olmadığı göstermektedir.

1108 yılında Lampe'deki Türkmenlere yapılan vahşet üzerine, 1109 yılında vukû bulan Hasan Gâzî olayında ise, Küçük Menderes vadisi ve Çivril-Homa önünde olmak üzere iki Lampe'den söz edilir (Ramsay, 1960: 122,147). Miryokefalon Savaşı dolayısıyla verilen Lampis, Dazkırı civarında gösterilirken; 1091 Bozan olayındaki Lampe Ulubat yakınına ve 1098 Jan Dukas olayındaki

¹¹ Aralarında yaklaşık 410 km mesafe olan Lâpseki'den Kemalpaşa'ya birkaç gün içinde gidilemez. Bu yer, Kayaagzı yanı ile İlegüp'tür (Yazarın yorumu). İmparator Aleksios'un 1115 yılı seferinde şöyle verilir: "Kibotos'a gelince, oradan yola çıkıp Lopadion'a vardı ve bu yerde birlikleriyle, çağırıldığı tüm yardımcı askerlerin gelişini bekledi. Bütün birlikler toplanınca, ordusunun tümüyle yola çıktı, İznik yanındaki gölün (Hoyran Göü) yakınında bulunan, Ermiş Georgios'un Burcunu işgal etti, oradan İznik'e ulaştı. Arkasından, üç gün sonra, aynı yoldan geriye döndü, Lopadion Köprüsünün beri yanına vardı ve Karyx denen pınar (Kayaagzı Pınarları) yakınında ordugâh kurdu" (Komnena, 1996: 480).

Lampe ise, Çivril-Işıkli yakınında gösterilmektedir.¹² Aslında bu yorumların hepsi de Eğirdir Gölü'ndeki Coğrafi değişim bilinmeden yapılan yanlış yorumlardır. Çünkü, Senirkent-İlegüp (Lampe) olmak üzere yalnız bir tek Lampe vardır. Lampis Lampe'nin ovası, Lampsakos ise Lampis'in ucu (ayağı) ve Hoyran Gölü sahilidir. İstanbul'un düşmesiyle Filâdelfiya'yı (Yalvaç) Teodor, Sampsounta ve çevresini Sabbas idaresi altına almıştı (Akropolites, 2008: 25).¹³ Bu kayıttan Sampsounta, Kampsada ve Lampsakos'un aynı yer, aynı isim ve Apameia'ya 11-12 km mesafede ve Hoyran Gölü sahili, Kemer Boğazı ve 947 rakımlı Karababa Tepesi'nin önünde olabileceği anlaşılmaktadır.

7. Aziz Trifon Köyüne Yakın Atos (Athos) Dağı

Aziz Trifon köyüne yakın olan Atos (Athos) Dağı için öncelikle M.Ö. 480 yılında yaşanmış olan şu hikâyeyi bilmek gerekir. Çünkü hikâyeye göre Atis adında bir Lidyalı, Serhas'ın babası Dara'ya altın çınar ve altın asma dalı armağan eder; Dara'nın oğlu Kral Serhas Kelene'ye geldiğinde ise, bu şehirde oturan Atis (Atys) oğlu Pityos (Pythios) adında bir Lidyalı da Kral Serhas'ı ve ordusunu ağırlar ve Serhas'a yardım teklif eder (Herodotos, 2015: VII/27).

Bu hikâyede adı geçen Atis ile dağın adı Atos (Athos) arasında bir benzerlik olduğunu düşünmek gerekir. Günümüze gelindiğinde ise, Kelene üzerindeki şimdiki Çirişli Dağı, geçmişte Lidyalı Atis'e ait Athos Dağı olmalıdır ki, Ramsay'ın açıklaması bu düşüncüyü destekler yöndedir. Çünkü Olimpos, Athos ve Kiminas dağları sıralamasına göre Athos, Çirişli Dağı'dır (Ramsay, 1960: 127).¹⁴

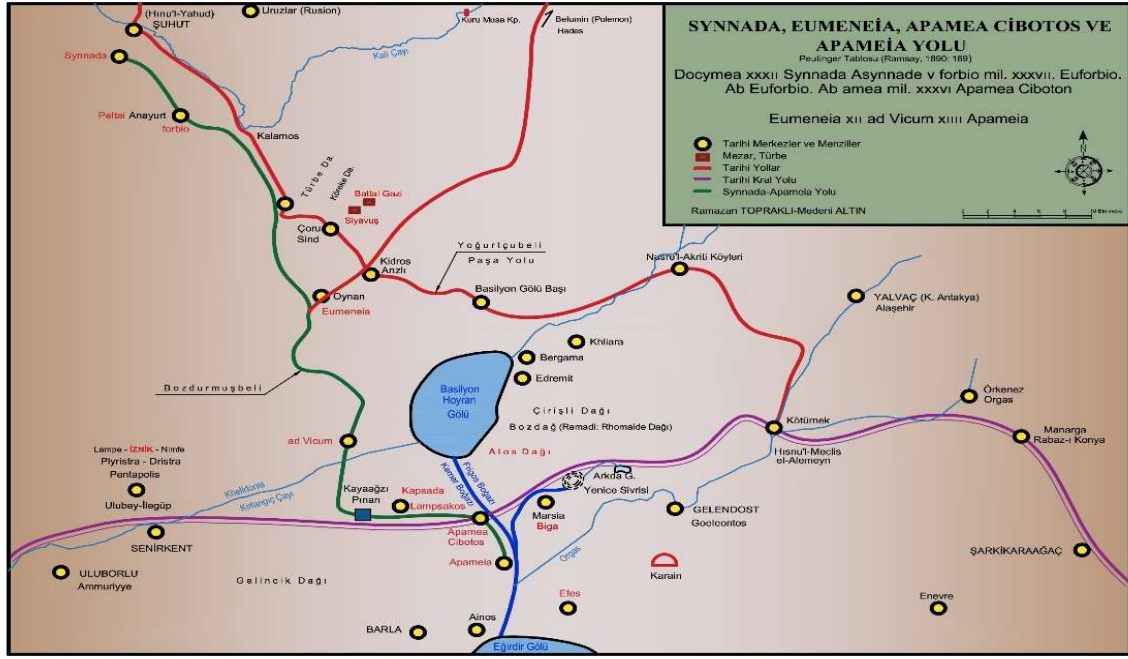
Bu bilgiler ışığında Hoyran Gölü'nün doğu sahiline dik inen günümüzdeki adıyla Çirişli Dağı'nın *Signia*, *Sigriane*, *Dindimos*, *Rhomaide* ve son olarak, *Bozdağ* gibi adları bulunmaktadır¹⁵ (bkz. Harita 2 ve 3).

¹² Komnena, 1996: 203'te "Bozan, nehir yanında ve Lampe'de ordugâh kurdu"; s.339'da "Dukas, Kamitzes'i Lampe valisi atadı" ve s.441'deki 1109 Hasan Gâzi olayındaki *Lampe*, hepsi aynıdır.

¹³Anadolu yakası (Kelbianon: Gelendost ile Barla arasındaki ova) Asya, Alaşehir-Yalvaç, Sampsounta ise, Lampsakos civarındır.

¹⁴ "Asia'da Kiminas adında yüksek ve hemen hemen nüfuz edilmez bir dağ vardır ki, burada bir manastır bulunuyordu ve Malinus lakabını taşıyan Michael'in idaresinde idi". "Dağdaki papazlara, Olimpos ve Comina'ya Altınkaya'ya ve Barahαιο dağlarından ve bunların yanındaki Kiminas'tan. "Meşhur Olympus, Athos ve İda Dağları'ndan ve yanındaki Kiminas'tan".

¹⁵ Aleksî Komnen'in yürüyüşü Mysia Olimpos'tan geçer (Komnena, 1996: 460). Aziz Trifon, Cedrenus, Teofanes ve daha birçok aziz, Çirişli Dağı ve çevresinde yaşadıkları için bölge hakkında verdikleri bilgiler umumiyetle doğrudur. Teofanes, Kapıdağı-Kyzikos değil, Afşar-Kyzikos (Kızık) ile ilişkilidir. İmp. Vatas'ın çadırılı ordugâh kurduğu Sigrene Dağı, Aziz Teofanes'in yaşadığı Sigriane Dağı'dır. Arundell, bu dağı Kelene veya Signia Dağı verir (Topraklı, 2012: 24). Syria/Suriye Geçidi (Ramsay, 1960: 145), Çirişli Dağı'nın güney eteğinden geçen ünlü Yenice Derbendi'dir. Dindimos, iki tepeli Yenice Sivrisi ile birlik Çirişli Dağı'dır. "Pahimeris'te iki tepe kalesi: Didymion geçer" (Ramsay, 1960: 119). Pahimeris, açık 8'deki Rhomaide Dağı da Çirişli

Harita 3. Eğirdir ve Hoyran göllerinin eski hâli, Asya Eyaleti'ndeki Küçük Frigya/Firikya, Terkasis/Thrakesia bölgesi, bazı tarihî yollar, tarihi şehirler, Çirişli/Atos ve Sultan/Kiminas Dağları.

Tartışma ve Sonuç

Anadolu tarihinde ve kültüründe yeri ve katkısı olan çeşitli kavim ve uygarlıkların yanı sıra, içinde bulunduğu topluma önderlik yapan *Aziz Trifon* gibi yüce gönüllü insanlar da bulunmaktadır. *Aziz Trifon*'un bu üstün özellikleri, bir taraftan topluma güzel örnek olurken, diğer taraftan da pagan dine sahip Roma İmparatorluğunun başta Asya/Anadolu valisi olmak üzere yönetici ve pagan halkını rahatsız etmekteydi. Sonuçta da zaten Hıristiyanlara karşı bu düşmanca tutum, *Aziz Trifon*'un da sonunu getirmiştir. Hıristiyan halka samimi inancıyla önderlik ettiği için *Aziz Trifon*, idam edilmiştir.

Aziz Trifon, 250 yılında *Nikea/İznik*'de öldürülmüş olması, aslında onun orada doğup, hep orada yaşadığı anlamına gelmemelidir. Zira Apameia yakınındaki Kampsada ile Nikea (İznik) arası 22-23 km'dir. Bu bilgiyi teyid etmesi açısından, *Aziz Trifon*'un Roma İmparatorluğu Asya Eyaleti Valisi tarafından kızını iyileştirmesi için *Nikea/İznik*'e çağrıldığında, köyünde çobanlık yapan 16 yaşında bir genç olduğunu bilmekteyiz. Dolayısıyla, sadece 16 yaşından sonra gittiği *Nikea/İznik*'te öldüğü yıl olan 250'ye kadar kalmıştır. Üstelik vasiyeti veya onun yolundan giden Hıristiyanların belki de rüyasına girmesi sonucu öğrendikleri isteği üzerine, doğduğu yer olan Kampsada'da defnedilmiştir.

Bu bilgilerden yola çıkılarak *Aziz Trifon*'un doğduğu ve mezarının bulunduğu yer olan Apameia yakınındaki Kampsada'nın neresi olduğuna ilişkin yapılan araştırmalar ve yazılanlara karşın, bu makalede de iddia edilen Kampsada, aslında tarihî Anayol üzerinde ve Eğirdir Gölü Kemer Boğazı'nın başındaki Kayaagzı Pınarları yanındadır. Çünkü burası, İmparatorun yazlaması bakımından da çok uygundur ve bugün için Isparta-Senirkent İlçesi, Garip Köyü, Kayaagzı Mahallesiinde bulunmaktadır. Üstelik bu konuda çalışan tarihçilerin yaptıkları araştırmalar ve yazdıkları yazıların, ne yazık ki Eğirdir Gölü'nün coğrafi değişim öncesi hali bilinmeden ve düşünülmeden yapılan çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır.

Bugün için tek bir göl olan Eğirdir Gölü, günümüzden (2021 yılından) 1770 yıl önce kuzeydeki küçük Hoyran Gölü ve güneydeki büyük Eğirdir Gölü'nden oluşmaktaydı. Buna göre Apameia'nın, bugünkü Afyon-Dinar'la; Lampsakos'un da bugünkü Çanakkale-Lapseki ile hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü *Aziz Trifon*'un yurdu, *Aziz Pavlus*'un ilk yedi cemaatinin de bulunduğu Frigya Hellepontia, Firigya Salutaris ve Küçük Frigya'yı kapsayan *Asya Eyaleti*'ndedir. Bu nedenle, bu çalışmada ortaya konmak istenen coğrafi değişim keşfinin bilinmesinin, bu konuda çalışmak isteyen tarihçilere ışık tutması açısından yararlı olacağı beklenir.

Kaynakça

Akropolites, G. (2008). *Vekayinâme*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul.

Arrianos, (1945). *İskender'in Anabasisi*, MEB yay., İstanbul.

Arundell, F. V. J. (1828). *A Visit to the Seven Churches of Asia; Whit An Excursion Into Psidia*; Containig Remarks, Published By John Rodwell, London.

Arundell, F. V. J. (2013). *Anadolu'da Keşifler*, Çev. Atabay Topbaş, Sistem Ofset yay., Ankara.

Attaleiates, M. (2008). *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul.

Aydın, M. (1998). "IV. Hıristiyan İnançları", TDV İslam Ansiklopedisi, 3/8, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, (Erişim: 02/07/2021), <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiristiyanlik#3-hiristiyan-inanclari>

Baş, O. F. (2020). Dinarlı Aziz Trifon. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2): 345-350.

Başbakanlık (1993). 166 Numaralı *Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, (937/1530), C.I, Devlet Arşivleri Gn.Md. yay., Ankara.

Budak, D. (2012). *Anadolu'da Yaşamış Aziz ve Azize Hayatlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Bryennios, N. (2008). *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul.

Cebeci, A. H. – Topraklı, R. (2018). *16. Asırda Hamid Sancağı*, Sistem Ofset yay., Ankara.

Chalkokondyles, L. (2014). *The Histories*, 1. Bölüm, Çev. Anthony Kaldellis, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Londra.

Demirci, K. (1998). "I. Hıristiyanlık", TDV İslam Ansiklopedisi, 1/8, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiristiyanlik#1>, (Erişim: 02/07/2021).

Ersöz, İ. (1991). Ashâb-ı Kehf, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., C.3: 465-467, İstanbul.

Hanspeter T. (2012). *Anadolu'nun Azizleri*, Arkeoloji ve Sanat yay., Antalya.

Hayton, K. (2015). *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge yay., İstanbul.

Herodotos (2015). *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Özkan, Sunan Azra Erhat, Remzi Kitabevi yay., İstanbul.

Hordazbih, İ. (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. M. Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul.

Kaya, M. A. (2005). III. Gordianus'un Pers (=Sasani) Seferi: Güzergah, Savaşlar ve İmparatorun Ölümü, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XX, S.1: 155-167.

Khoniates, N. (1995). *Historia*, Çev. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara.

Kinnamos, I. (2001). *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, Çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara.

Komnena, A. (1996). *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Öztuna, Y. (1983). *Büyük Türkiye Tarihi I*, Ötüken yay., İstanbul.

Pahimeris, G. (2009). *Bizanslı Gözüyle Türkler*, Çev. İlcan Bihter Barlas, İlgi yay., İstanbul.

Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, MEB yay., İstanbul.

Strabon, (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul.

Şükrü, S. (2013). *Seyahatü'l-Kübra*, Haz.Hasan Mert, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara.

Tiefenbach, H. (2012). *Anadolu'nun Azizleri*, Arkeoloji ve Sanat yay., Antalya.

Topraklı, R. (2012). *Yol ve Tarih*, Sistem Ofset yay., Ankara.

Topraklı, R. (2013). *Roma-Selçuklu Savaşları, Sütükuyusu Baskını ve Ammûriye*, Sistem Ofset yay., Ankara.

Topraklı, R. (2017). Hangi İznik? Lampe ve Nimfe Neresidir, *Hamideli Tarih 04*, Sistem Ofset yay., Ankara.

Topraklı, R. (2018). Asya Eyâleti Neresidir? (Ramsay'ın Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası'na Şerh), *Hamideli Tarih 05*, Sistem Ofset yay., Ankara.

Topraklı, R. (2020). *Miryokefalon'un Yeri ve Zafer Kutlamaları*, Sistem Ofset yay., Ankara.

Turan, O. (1998). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi yay., İstanbul.

Yinanç, M. H. (2013). *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, C.1*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara.

REPRESENTATION OF ATOMIC BOMB IN TURKISH PRESS (1945-1946)

Hümeyra TÜREDİ*

Abstract

Use of the atomic bomb in the World War II was the beginning of a transformation in the world public opinion towards nuclear weapons. Frequent protests, activities of non-governmental organisations and news in the press caused a kind of consciousness and in turn fear and anxiety in the world public about nuclear weapons. Increase in the fear and anxiety of people started to transform the politics. In this article, the image of atomic bomb in Turkey during this early transformation period was examined through *Cumhuriyet* newspaper between 6 August 1945-31 December 1946 by content analysis method. The research question is "How was the use of the atomic bomb evaluated in the Turkish press at that time?". As a result of this study, it is seen that *Cumhuriyet* newspaper used a balanced language and avoided intimidating the public. Even though the newspaper succeeded to give information about the negative effects of the bomb, it could not have a leading role in giving rise to a movement against nuclear weapons.

Key Words: Atomic bomb, Cumhuriyet, Hiroshima, Nuclear, World War II.

ATOM BOMBASININ TÜRK BASININDA TEMSİLİ (1945-1946)

Özet

Atom bombasının 2.Dünya savaşında kullanılması, nükleer silahlara yönelik dünya kamuoyunun tutumunda bir dönüşümün başlangıcı olmuştur. Düzenlenen protestolar, kurulan organizasyonlar, basında çıkan yazılarla farkındalık oluşmuş; nükleer silahlara karşı duyulan korku ve endişe, siyasal karar alıcılar üzerindeki baskıyı artırmıştır. Makale, bu dönüşümün başlangıcında, Türkiye'deki atom bombası imgesini, 6 Ağustos 1945'ten 31 Aralık 1946 tarihleri arasındaki dönemde Cumhuriyet gazetesinden içerik analizi yöntemi ile takip etmiştir. Araştırma sorusu, "Atom bombasının kullanılışı o dönemde Türk basınında nasıl değerlendirilmiştir?" şeklindedir. İnceleme neticesinde; Cumhuriyet gazetesinin dengeli bir dil kullandığı, halkı korkutmaktan kaçındığı görülmüştür. Ayrıca atom bombasının zararlarını topluma aktarmasına rağmen, nükleer silah karşıtı bir hareketin öncüsü olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atom bombası, Cumhuriyet, Hiroşima, Nükleer, 2.Dünya Savaşı.

Introduction

The atomic bomb, which is a nuclear weapon, was first used by the USA against Japan during the World War II and thousands of people lost their lives. It is seen that because of radiation, the fertility of soil in the region decreased and the risk of cancer increased. Also, the effect of heat and light caused blindness and burns on people. Even after many years, birth defects still could be observed (Abazlıoğlu, 2019:27). Despite all these dangerous effects, how could this bomb be used? Generally, the use of the atomic bomb is closely related to the fact that a realist perspective prevailed in foreign policy at that time (James, 1995).

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, humeyraturedi@hotmail.com, ORCID 0000-0002-7332-1353

According to the realist understanding of that period, moral values and feelings do not matter when it comes to the security of the state (Bull, 1995: 189 Doyle, 1997). The interest of the state is put forward and on the way of the reaching the state's interest, human life does not matter. It is the state that always matters. After all, according to the realists, the survival of the state is what the people need most.

The realisation of the damages done by the atomic bomb shortly after the explosion caused anxiety and even fear in the world public opinion (Tomonaga, 2019). This anxiety led to the establishment of many non-governmental organizations with the aim of abolishing nuclear weapons. Especially the press in the UK paved the way quickly in raising the consciousness of the public in late 1940s. The press together with the non-governmental organisations played a big role in leading the public against the nuclear weapons. As a result of all efforts, the atomic bomb, which was seen as an ordinary weapon in August 1945, turned into a dangerous weapon, which should be kept under the control, at the end of 1946. And it became "a taboo" at 1960s due to the pressure created by the anxiety in the world public opinion (Tannenwald, 2005).

This article aims at determining the stance of Turkish press during the time that the opposition movement against the nuclear weapons in the world started. The research question of this article is as follows: "How was the use of the atomic bomb evaluated in the Turkish press in 1945 and 1946?". This time span is a period that the memory of the atomic bomb is still fresh. In this time span, the opposition towards nuclear weapons had already begun especially in English press. Consequently, the representation of the atomic bomb by the Turkish press in the face of this disaster can give a clue about the way of thinking in Turkey at that time.

At this point, it should be said that the atomic bomb issue has not been investigated in Turkish political science literature deservedly. Thanks to this research, it can be discovered how public opinion in Turkey about the atomic bomb was directed at that time by the press. Thus, during the emergence of the resistance to atomic bomb in the world, the stance of Turkey can be discovered. Moreover, Turkey's contribution to this spiral of anxiety and transformation in the world can be determined at least in part.

Start of The Transformation in the World

The impact of emotions on the political sphere is a subject that was debated for hundreds of years. With the realist discourse dominating politics, the effect of emotions on politics was ignored for many years. However, recent studies, especially on political culture, revealed the effect of emotions on politics (Verba, 1965: 516). It is argued that change in emotions of the people affects

politics and enables the transformation of political decisions (Finnemore and Sikkink, 1998: 888). The emotions felt by individuals at the micro level can affect the norms of macro politics altogether (Björkdahl, 2002). Anti-slavery, women's rights, women's suffrage are examples of movements that began at the micro level and led to some changes in norms at the macro level (Ramirez, Soysal, and Shanahan: 1997). For example; although associations, protests, articles, periodicals about women's rights in Europe of the 19th century seemed some little activities, these activities led to the growth of consciousness in the society. This consciousness in turn caused a positive change in women's rights.

At this point, it is necessary to mention especially about the feelings of anxiety and fear, which affect political decisions and change the norms in the political system (Crawford 2000; Fierke 2013; Hall 2015; Çetin, 2012; Jervis 1976: 3). It is claimed that the feeling of fear is very effective in the persuasion of people (Hovland et. al, 1953; Perloff, 1993: 162). Fear emphasizes the potential danger and harm that people can come across if they do not adopt precautions (Tanenbaum and et.al, 2015: 1178; Dillard et al., 1996; Maddux and Rogers, 1983). Therefore, it is argued that fear or anxiety felt about a threat will activate the people and one of the best examples of it is the fear towards the atomic bombs (Campbell 2003; Miller and Krosnick 2004, Valentino, 2011: 157; Tannenwald, 2005).

The atomic bombs were used for the first and last time during the WWII. In the war (1939-1945), the states fought in two separate camps, the Allies and the Axis (Wells, 2014). The war ended with the A-bomb that the USA dropped on Japan (Yavuz, 2016: 2). The USA dropped the first bomb called "Little boy" on Hiroshima in 6th August 1945, and after 3 days the second atomic bomb called "Fat man" was thrown to Nagasaki (Askew ve Ron, 2017). Both cities were destroyed, with approximately 130.000 deaths (Bernstein, 1998: 559). This attack remains the first and only nuclear attack in the world history.

At that time, the atomic bomb was seen as "any weapon" and 86 percent of the US public viewed the A-bomb as legitimate (Mueller, 1973). There was an expectation that the bomb would turn into a conventional weapon (Gavin, 1958: 256; Bernstein, 1995; Boyer, 1985). Immediately after the war, both the USA and the Soviet Union continued their nuclear weapon tests. Meanwhile, the bad effects of A-bomb began to be seen in Japan. It was understood how dangerous the radiation and toxic gas emitted by the atomic bomb were for the future of humanity (Rosenberg, 1983).

When the atomic bomb dropped on Hiroshima, the world was stunned in surprise and trying to understand what had happened. The core states of Allies, like Britain and France, gave support to the the USA for the A-bomb because what the USA had done raised the chance to finish the war. At that time, Truman

who was the president of the USA was saying that the Japans paid what they did and the bomb was a revenge of Pearl Harbour. Believing in their president, the American public was supporting the A-bomb with 86 percent and the racist arguments against Japans were in rise (Boyer, 1988:25).

With the news coming from Japan, the world saw the destruction that the Japans experienced with the bomb (Bernstein, 1995). The effects of these terrible news were considerably high. For example, the pacifists , some church leaders and some leading scientists in the USA started to raise their voice against the A-bomb. They tried to make some lobbying activities to make the public understand the dangers of the nuclear weapons. Especially, the Federation of American Scientists (1945) that was established by the pioneer scientists in order to control the atomic bomb was an important step for the world (Smith, 1965: 176, 531).

Almost one month after the bomb, the unfavorable comments about the A-bomb started to appear even in the American newspapers. For example, in September 1945, Harvey Bundy, the assistant of former War Minister, says “The atomic bomb would be dropped from a height that would minimize radio-active poisoning” (Bernstein, 1996: 17–36). Moreover, a few months after this comment, the New Yorker published a report about the radiation effects of the bomb and questioned “the humaneness of American methods of warfare” (Tannenwald, 2005: 17). Furthermore, Vannevar Bush, a former dean and engineering proffessor at the Massachusetts Institute of Technology and at the time director of the Office of Scientic Research and Development, issued a call in November 1945 to establish an international commission to eliminate national armaments of atomic weapon (Bush, 1970: 297-298). Interestingly enough, Truman accepted dangerous nature of A-bombs and left the decision of their use to an civilian institution called Atomic Energy Commission with the only authorization of the American president. It means that even Truman started to realize the danger coming from the A-bombs (Rearden, 1984). Also, American medical investigators visited Hiroshima and Nagasaki from September to December 1945 and saw the terrible effects of the atomic bomb. General Thomas Farrell, deputy-chief of the Manhattan Project also visited Hiroshima and said “I think this so horrible thing should never be used again” (Hook, 1987: 10).

Apart from the developments in the USA, the United Nations also dwelled with the subject. In January 1946, newly founded UN Atomic Energy Commission wanted all nations to eliminate atomic weapons. However, there was a dilemma in its proposal because it was letting the atomic bomb to be used “for peaceful purposes” (Tannenwald, 2005: 18). Moreover, the UN did another important move and in August 1948, the UN Commission for Conventional Armaments formally defined “weapons of mass destruction” and thus a new kind of weaponry was issued apart from conventionel weapons.

While the public in the USA was starting to awaken slowly, the UN was also working on the control of nuclear weapons. Moreover, it should also be noted here that in October 1949 people in Hiroshima began to voice their wish to destroy the atomic bomb (Tannenwald, 2005: 20). However, it is seen that between the date 1945-1948, most Western governments rejected any ban on the use of nuclear weapons. The governments of the USA, the SSCB, or Western countries did not show any effective effort to ban nuclear weapons. Although the SSCB wanted a ban and a strict control over the nuclear weapons via the UN, this proposal was not persuasive because the Soviets were building their own nuclear weapons. At that time another core country of the Allies, the UK was experiencing a more interrogative process about A-bomb. In Britain, the press was much more active than in the case of the USA. Especially *Mirror* and *Express* which were the leading newspapers of the time published important articles which affected the world public more than it was imagined (Bingham, 2012). The press in the UK had some kind of leading role in starting the movement against the nuclear weapons.

It can be said that the public in the world was in a kind of preparation process for the future activities against the atomic bomb in late 1940s. Until 1950s, there was a kind of process that the press, civil organisations, scientists realized the danger of the atomic bomb and started to work in order to raise the awareness of the world public. Although the big protests, peace petitions, radio programs, ads in newspapers, meetings in large scale started especially with 1950s, it should be said that the mental preparation of these activities were made in late 1940s¹ (Tannenwald, 2005: 20-21).

¹ In 1950, Stockholm Appeal was signed by 273,470, 566 people (Bass, 2009; Bernal, 1958). Moreover, key figures such as Norman Cousins (1915-1990), Linus Pauling (1901-1994) and Bertrand Russell (1872-1970) became anti-atomic activists. Furthermore, National Committee for a Sane Nuclear Policy (SANE/1957) and the Committee for Non-Violent Action in the United States (1957), the Campaign for Nuclear Disarmament in Britain (1958), Pugwash Conferences on Science and World Affairs and many other organizations wanted nuclear weapons to be halted (Katz, 1986; Burkett, 2012). In 1953, Eisenhower's efforts to make atomic bombs or nuclear weapons conventional did not succeed. John F. Kennedy administration approved nuclear weapons restriction by 1961. In 1967, for the first time, the USA accepted a legal restriction on nuclear weapons. Especially *The Movement against Atomic Weapons* organized more than 100 protests between 1964 and 1967. While protests were held all over Europe after the 1950s, the USA experienced big demonstrations with the 1970s. For example, in 1982 a protest was organized in New York with 1 million people. The US public started to take a stand against nuclear weapons (Wittner, 1997; McCrea ve Markle, 1989). Especially the accident at Windscale (UK, 1957), the incident in France (the Saint-Laurent-des-Eaux power station, 1969), The Three Mile Island accident on 28 March 1979, Chernobyl (26 April 1986) had an important role in this transformation (Giugni, 2004). As a result, in 1972 the United States concluded the Anti-Ballistic Missile (ABM) treaty with the Soviet Union (Wittner, 1997). Besides, The Nuclear Non-Proliferation Treaty (NPT) signed by 50 states in 1968 aimed to ban nuclear weapons (Müller,

Atomic Bomb in English and Turkish Press

Fear and anxiety, which started to prevail in the public opinion about nuclear weapons, influenced the way of thinking about nuclear weapons in the world. One of the most important tools in spreading these feelings was the press. As Lippman mentioned, the formation of "meaning maps" in people occurs with the information conveyed by the press (Irvan, 2001, 70). The issues highlighted by the press also come to the fore in the public opinion and affect their perceptions (Tekinalp and Uzun, 2004, 131). At this point, it is necessary to look at the influence of the English press on the public perception about nuclear weapons in late 1940s because the English press was instrumental in creating fear and anxiety against nuclear weapons in the world community at that time² (Bingham, 2012).

It is seen that when the news of atomic bomb was first heard, English newspapers published articles acknowledging the legitimacy of America's use of atomic bombs. They were fascinated by the nuclear technology. They made news that this weapon would change the whole world radically and cheap energy production would begin (Bingham, 2012: 611). However, after the first shock was over, newspapers started to question the atomic bomb and said that this weapon should be controlled.

Despite the support for the government, critical anti-atomic articles appeared in newspapers. When the newspapers called *Express*³ and *Mirror*⁴ which were the leading newspapers of the time are examined, it is seen that they took a critical stance towards the atomic bomb issue. Journalists like James Cameron (1911-1945) in *Express* or William Connor (1909-1967) in *Mirror* preferred to investigate rather than rely on implicit statements of the state. In fact, they often tried to raise public concerns about the dangers of nuclear technology, using the headlines such as "The monster" and "The horror bomb". Especially,

2018). Moreover, the Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty (1996), Treaty Banning Nuclear Weapons Testing in the Atmosphere, Outer Space and Under Water (PTBT / 1963), Strategic Weapons Limitation Talks (SALT-I / 1969), Strategic Nuclear Weapons Reduction Talks (SALT-II / 1979), the establishment of the International Atomic Energy Agency (IAEA / 1957) can be seen as other efforts on the subject. It should be noted that Turkey signed NPT in 1969 and IAEA in 1981 (Stein and Udum, 2012: 148).

² The reading rate of British newspapers in the UK at that time was 85%. While 16.6 million daily newspapers were sold on weekdays, this figure reached 30 million at weekends (Seymour-Ure, 1996: 16-20).

³ *Express* had 4 million copies a day in late 1940s. It can be shown as one of the most important newspapers of the time. Also, it can be seen as a conservative type of newspaper in Britain (Williams, 2010).

⁴ *Mirror* was one of the leading newspapers in England. For example, it was the first-largest morning newspaper at the 1920s. In 1940s, with 4.5 million copies a day, it dominated the British daily newspaper market. It can also be called as a left wing newspaper (Pugh, 1998).

they tried to report the sayings of Japanese radio and eyewitnesses. One of the most widely read columnists of the period was William Connor. His article with the heading "Saving the world through Death" and Wilfred Burchett's⁵ (1911-1983) article called "The atomic plague" dated 5 September 1946 were very important turning points. Especially Burchett's article was so effective and American politicians started to say that Burchett was "under the influence of Japanese propaganda". For Americans, there were no deaths because of the radiation and they even gave a briefing to Burchett about it (Hook, 1987: 10). However, the anti-news about A-bomb did not stop. For instance, the series of articles on the subject, written by John Hersey at that time, was published even as a book in 1946 under the title *Hiroshima* (Yavenditti, 1974; Bingham, 2012: 615).

The graphics, the illustrations and the predictions that say "all cities would disappear" were seen in the newspapers. "Atomic spies" activities also appeared in the newspapers. For example, in 1946 there were reports that Dr. Alan Nunn May (1911-2003) carried valuable information about the atomic bomb to the Soviets (Jenks, 2006; Bingham, 2012: 618). There were also reports that stronger atomic bombs would destroy countries and journalists kept speculating. Significant fear in public was caused especially by the news about radiation (Aubrey, 1982; Divine, 1978). Endless news, especially that the Soviet Union was making an atomic bomb, increased the public fear. Consequently, these news in English press started to affect the public and increased awareness about the atomic bomb through 1945 and 1946⁶. What the English press did was important because none of the other Allied press could issue such brave news at that time (Hook, 1987).

If it is looked at Turkey during the Second World War, it is seen that Turkey developed a balanced politics (Deringil, 1994). With continuous pressure from the Allies and the Axis, Turkey experienced major economic difficulties (Ünalp, 2020). On 23 February 1945, Turkey announced that it was involved in the war on the side of the Allies (Ezer, 2020). Throughout the war, the Turkish government tried to control the press and requested publications in line with its own policy (Çelik, 2018: 315; Güvenir, 1991: 42). Opinions in the press were

⁵ Burch, who could reach Hiroshima from Tokyo after a 21-hour journey, writes: "I write this as a warning to the world". "Hiroshima does not look like a bombed city. It looks as if a monster steamroller had passed over it and squashed it out of existence". "It makes a blitzed Pacific island seem like an Eden". James Cameron also continued to warn: "I hold that anyone who at this moment does not live in a perpetual state of anxiety and concern is either an archangel or an imbecile. It is up to you either to put a stop to this dangerous nonsense or to take the consequences of it" (Bingham, 2012).

⁶ The news in English press against the atomic bomb continued to be seen in later years. For more information, see Adrian Bingham, "The monster?: The British popular press and nuclear culture, 1945-early 1960s", 2012.

directed especially by 75 journalist parliamentarians. It should be noted that 53 percent of these parliamentarians were newspaper owners, writers and editors (Çelik, 2018: 319). The newspaper with the highest circulation of the period was *Cumhuriyet* with 16,000 daily print (Doğan, 2014; Çelik, 2018: 319).

Despite being in line with the policies of the government, it is seen that *Cumhuriyet* was closed for 3 months during the war because it sided with Germany more than it should have been (Yavuz, 2016: 9). In August 1944, as the war approaches its end, the tendency towards the Allies was observed in the newspaper (Kozok, 2007; Doğan, 2014). In addition, warnings were made by the state not to throw sensational headlines and to use only Anadolu Agency (Anadolu Ajansı) as the news source (Topuz 2003: 168). It should be said that Anadolu Agency obtained most of its news from Allied agencies at that time⁷ (Yavuz, 2016: 3). Shortly, *Cumhuriyet* newspaper was mostly in line with the government though there were times that it exaggerated its support for Germany at the beginning of the war. As the Turkish government sided with the Allies, the newspaper did so. Therefore, a research on *Cumhuriyet* newspaper can give an idea about the inclinations of the Turkish government about the A-bomb at that time.

Method

Cumhuriyet newspaper that is chosen for this research is the one that had the highest circulation rate at that time in Turkey. It was also known for its closeness to the government. Other newspapers of the time like *Tan*, *Tanin*, *Tasvir-i Efkar*, *Ulus*, *Vatan*, *Akşam* could not combine these two features in themselves (Yavuz, 2016). Therefore, *Cumhuriyet* newspaper has been chosen for this article. The investigation of this article started on August 6, 1945, when the atomic bomb was first dropped, and ended on January 30, 1946. It should be kept in mind that this 16-months period was the period when negative articles about the atomic bomb started to be published in the English press. The iconic articles of widely read journalists such as Wilfred Burchett, William Connor and John Hersey on the atomic bomb appeared in the English press in 1946. *Cumhuriyet* newspaper mostly used Allied news agencies originating from London. While these developments were happening in English press, the news in *Cumhuriyet* newspaper was analyzed using content analysis method. Using content analysis, it is aimed to reach an inductive result and to have an idea about the stance of Turkey.

Findings

⁷ It is known that Germans established some news agencies like Deutsche Nachrichten Büro (DNB), Transkontinent Pres (TP), Transocean (TO) ve Nachrichten Pres Dienst (NPD) in order to balance the Allies (Yavuz, 2016: 3).

The first news about the atomic bomb in *Cumhuriyet* appeared on 7th August 1945 with the headline "20000 tons of dynamite equivalent single bomb"⁸. It is reported that the British and Americans were able to invent the atomic bomb that "opened a new and terrible era in the destruction of war". It is reported that the first atomic bomb was dropped in a Japanese city but condition of the city was not understood from the smoke (7 August 1945: 1). Truman's speech is in the front page saying, "We knew that the Germans were working on atomic bomb. If they had succeeded, they would have turned the world into a slave". Truman also emphasizes the importance of the atomic bomb in surrender of Japan. On the same day, columnist Ömer Rıza Doğruyol writes an article that supports Truman. According to Doğruyol, the atomic bomb could make Japanese surrender. Otherwise, Japanese would continue the war and sacrifice a whole nation (7 August 1945: 3).

On August 8, the newspaper is published with the headline "Excitement and Fear in the World"⁹. According to the newspaper, the "era of atomic power" began and this era would "be the end of either the war or the world". It is written that the destruction caused by the atomic bomb is equivalent to the destruction done by 1000 aircraft for 5 days but that bomb's size is like "a golf ball" (8 August 1945: 1). Even if the destruction was big, this destruction had caused good results like ending the war or advancing in technology. The columnists of the newspaper generally write articles that put forward "good results" of the bomb. For instance, the columnist Nadir Nadi writes about the achievements of the war in the technical field. According to Nadi, "the great democratic states that hold the secret of the atomic bomb will be able to easily stop the bullying states". Another columnist Salih Murad Özdilek also connects the atomic bomb with the themes of "the advancement of science" and "what human intelligence is capable of". Other columnist Ömer Rıza Doğrul defines the atomic bomb as "an awesome weapon that reduces the resistance of the enemy to almost zero by destroying everywhere it falls". According to him, "this revolution will be the agent of auspicious development, not of general collapse". To him, as the fear given by the new weapon increases, the greed of people can be made decrease (8 August 1945: 1,2,3).

The newspaper also writes about the invention process of the atomic bomb. It is reported that the first bomb test was made on July 16 in a deserted area of New Mexico in America. Workers in factories did not know what they're working for and the public was not aware of the existence of the factories. When the explosion occurred, a magnificent pillar of flame rose up. The light from the explosion of the bomb was so strong that a blind girl noticed it in a place 200 km

⁸ Turkish: "20.000 dinamite muadil tek bomba".

⁹ Turkish: "Bütün dünyada heyecan ve korku".

away from the field. The shake from the explosion was felt from a distance of 450 km. It was seen that the steel tower on which the bomb was placed melted and opened a large hole in the ground resembling a volcano mouth. It is said that a 25 gram uranium ore creates such an energy that Niagara Falls can not produce in a week. According to the newspaper, the damage of this bomb is "equivalent of a terrific earthquake" and it can destroy everything "without any traces". The newspaper says, "America has gained complete dominance in the battlefield thanks to this latest discovery of science". Then, the newspaper repeats the idea that if Germany had found this bomb, "none of us would have been here today". (8 August, 1945: 3).

In the column called *Hem Nalima Hem Mihma*, this secret invention of the atomic bomb is praised. According to the column, Anglo-Americans did not give any hint that they were working on this weapon. Although there were times when they felt the need to raise the spirit of their nations, they kept their silence. This silence shows that Anglo-Americans had a firm belief in victory. It is also written that the USA and the UK took pride in "inventing" the atomic bomb, and the Japanese could take pride in "being kicked by this horrible bomb for the first time". In addition, the newspaper gives a place to the words of the pilot who dropped the atomic bomb. The pilot says "Where we had just seen a whole city with its streets and people, now there was a black cliff" (9 August 1945: 2,3).

The next day, the newspaper talks about the destruction of Hiroshima. The headline is "Japan is crying out"¹⁰. It says that the Japanese radio, which tells about "devastating destruction" of the atomic bomb, demands the intervention of the neutral states. According to the newspaper, sixty percent of Hiroshima became a pile of debris. During the explosion, parts of the buildings flew up to 7000 meters. Japanese radio reports that the city was completely destroyed and it was not possible even to describe the damage. When the bomb exploded, people in the streets were feverishly burned. The bodies were so burned that it was impossible to recognize whether they were male or female (9 August 1945: 3).

After the second atomic bomb was dropped on Nagasaki, the news about it was covered next day by the newspaper. On August 10, the headline is "A black day for Japan"¹¹. It is written that 150,000 people died with the first atomic bomb, but the damage caused by the second bomb dropped on Nagasaki has not known yet. The words of Tokyo radio are quoted and it is stated that almost all people and animals were burned with the explosion of the atomic bomb. Japanese radio says "the destructive force of the bomb can not be described in any capacity". To

¹⁰ Turkish: "Japonya feryad ediyor".

¹¹ Turkish: "Japonya için kara bir gün".

the newspaper, this death is a new death and that it may be called "atomic death" because the body structure is destroyed by the heat.

The newspaper never questions the legitimacy of dropping atomic bombs over the Japanese cities. It also never blames USA for the deaths but often makes quotations from Truman's speeches. For example, in the newspaper of 11th August, Truman says again that this weapon was also attempted to be invented by the enemy forces. If they had succeeded, Truman says, "We now fully realize the catastrophe that would befall the American nation and other peaceful nations, and finally the whole civilization" (11 August 1945: 1,3). The newspaper emphasizes that "the USA and the UK, which are aware of the danger of the atomic bomb, will protect the world from total destruction" (9 August 1945: 3). On August 14, the news from Washington says that if the Japanese had discovered the atomic bomb, no one would have survived on earth, and it would have been a danger to peace and civilization. Moreover, according to a London-based report, the Germans could not succeed to invent the atomic bomb but they produced a new lethal gas. A drop of this gas would paralyze the skin and kill a person after 20 minutes. Germans had 10000 tons of bombs filled with this gas. They would strike London and other cities with this gas. Therefore, the atomic bomb prevented all these deaths (6 September 1945: 3). It is also learned that the USA continues to produce atomic bombs and British scientists developed a missile that can destroy them (17 August 1945: 1,3). Accordingly, the atomic bomb and the atomic missile will be tested by hitting each other at a height that will not cause any damage on land (18 August 1945: 3). In addition to that, a theft attempt to steal the formula of the atomic bomb was mentioned in the newspaper (17 August 1945: 1,3).

In the newspaper, the columnists continue to mention different features of the atomic bomb but in the last instance they support what the USA did. For example; Salih Murad Özdilek writes about technical issues in his column such as the atomic scale, the principle of conservation of energy, atomic isotopes, alpha particles of matter, nitrogen nucleus, etc. Another columnist Abidin Daver writes that thanks to the atomic bomb, Japan would surrender. Other columnist Burhan Felek talks about the scientific developments caused by the atomic bomb and uses the words "the world is running, even flying!" (14 August 1945: 3).

Moreover, it is seen that the columnists blame Japan for what had happened. For example, according to columnist Ömer Rıza Doğrul, Japan was "eager to expand beyond tolerance" and consequently "drifted into a very dark future" (10 August 1945: 3). To him, greed of the rulers destroys empires as in the case of Japan (13 August 1945: 1,3). The Pearl Harbor raid is pointed out and it is written that Japan fell into this situation because of its own fault. Ömer Rıza Doğrul also states that Japan's "unfounded" behavior was the reason of the

atomic bomb (11 August 1945: 1,3). He writes that the Japanese "pay for what they did" (15 August 1945: 1,3). In the column called *Hem Nalina hem Mihina*, it is written that the Japanese are "spiritually primitive and backward". Moreover, it is said that the Japanese people "worship the Emperor like a god". However, the Emperor is the person who "inflicted the greatest disaster on Japan in its history" (16 Ağustos 1945: 1,2).

On August 11, the most important columnist of the newspaper, Nadir Nadi tells the importance of victory over Japans. Nadi says, "If this bomb had not been used, the war would have taken months, maybe even a couple of years". The bomb shortened the war and "prevented millions of innocent people from being wasted". Nadir Nadi writes that "Germany and Japan worshiped the god of war" and they lost (13 August 1945: 1,3). In the newspaper of August 15, Nadir Nadi praises Americans who, thanks to the atomic bomb, prepared "favorable conditions" to end the war. According to him, the United States did not covet an inch of foreign land, did not seize a square meter of land from anyone", so "we can believe that this nation will not run after land trials from now on". Next day, Nadir Nadi says "in the methods of this war, there was no foolishness or monstrosity, but a brave fight from the first day to the last day" (16 Ağustos 1945: 1,2). Nadir Nadi writes that "in an atmosphere of insecurity", Americans will not give the atomic bomb to "others with their own hands". According to Nadi, while Russia wants to expand, the atomic bomb has come just in time. If this weapon was delayed, it would have been impossible to stand up against Russian demands and to defend a peace based on rights and justice. In this respect, he thinks that the atomic bomb is very valuable for democracy (19 November 1945: 1,3).

The newspaper supports the atomic bomb not only with its columnists but with its positive news. The newspaper gives some innovative predictions for the future. For example, people will be able to change the weather conditions artificially as they desire. The thickest ice sheets will be melted with atomic energy and ships will be able to pass through the polar regions. Moreover, people will be able to benefit from mines in the polar regions. The newspaper writes that thanks to the atomic power, humanity will not need to work physically. It is also stated that the engines will be in the size of a fist in the future and the plane will travel around the world several times with fuel in the size of a brick (10 August 1945: 3). Furthermore, the newspaper writes that atomic power will eliminate hunger and make life cheaper. It will even be the solution to the food shortage in the world. Atomic power is very cheap to transport unlike coal, oil, gas and electricity. Thus, food prices will be drastically reduced. This power can also be used to find water. For example, there can be perhaps a water layer 2 km below the soil in Sahara Desert and this water layer can be turned into a vegetable

garden through atomic power. It can turn the stones into food (6 September 1945: 3). Furthermore, in his column, Kemal Saraçoğlu states that since ancient times, people benefited from radio activity such as x-rays. Atom can now be used to eradicate epidemics and germs. Jules Verne stories may come true (27 November 1945: 1,3). An article by Tevfik Sadullah says "atomic civilization, atomic age is a tangible truth". To him, the world will turn into a "fairy tale world" thanks to the atomic energy. People will not consider if there is oil or coal because if the atom wants, it will be able to turn stones into gold (5 December 1945: 2).

As time passes, the negative effects of the atomic bomb can be seen more clearly. With the 25 August, it is seen that the troubles with the atomic bomb starts to come forward. For example, according to the news of Tokyo radio, the number of victims of the atomic bomb was increasing and nobody was recovering. 82 percent of the people of Hiroshima were either killed or injured. Burns occurred within the 2 square kilometers area where the bomb exploded. The skin of people in this area was red and began to swell after two hours. Even workers working in debris removals had greatly reduced white globules in their blood. Besides, it is seen in newspaper that discussions began in the world about which states must have the secret of the atomic bomb (25 August 1945: 1, 3).

On September 1, it is written that the Americans did not accept the claims that the atomic bomb still caused the deaths. According to the rumor circulating in Tokyo, while a patient from Hiroshima was completely healthy, her hair was lost 10 days after the bomb, and it was observed that the white globules in her blood were very low. At autopsy, it is seen that the liver, kidney and lymphatic system were "exposed to radiation". However, Americans say these rumors were just Japanese propaganda (1 September 1945: 3). On September 5, the London-based report states that "there is nothing left in Hiroshima that stretches 3 kilometers in every direction". The "smell of death" was still felt in the city. The bomb caused "havoc and death" and gave people "great fear", even they went mad in hospitals. Some people 16 km away from the explosion were paralyzed and concrete modern buildings were also ruined (5 September 1945: 3).

On September 15, the headline is "Atomic Plague". According to the news from London, physicians who went to Hiroshima and Nagasaki fell ill after 8 hours and died within 3 days. To the report, "radiation in the air becomes a virus that the human body can not tolerate". If this is true, it will be necessary to cover the atomic bombs with rubber and lead, where gamma rays can not penetrate. If this measure is not taken, a new calamity can invade the world (15 September 1945: 3). Although it is a bit late, the news about Nagasaki is seen more detailly in the newspaper of November. On November 13, the newspaper has the headline

as "The terrible effect of the atomic bomb"¹² and says "Deaths continue in Nagasaki". Material damage caused by the bomb is terrifying in Nagasaki, 3 or 4 people still die in a week. Almost all of these last victims died due to the gamma rays. Gamma rays destroyed all the bones and the blood cells, so thus eliminating all possibilities for the regeneration of the blood in the victims (13 November 1945: 1,3). Nagasaki was a big port but with the atomic bomb, the city disappeared. From Mitsubishi factory, only fragments of crooked steel remained and people still continued to die (27 November 1945: 1,3).

In time, the news about the atomic bomb start to be interested in secrecy of A-bomb's formula. The news on September 24 quotes the words of British Trade Minister Sir Stafford Cripps. He says "If the nations do not use this new power in favor of humanity, they are likely to perish". The atomic bomb incident radically changed the political scene and a new war would be a suicide. The atomic bomb is the greatest destructive tool people had ever found (24 September 1945: 1,3). There are some rumors in the newspaper of September 25 that the Russians discovered the atomic bomb (25 September 1945: 1). On October 5, the headline is "The scholars who made the atomic bomb are in revolt". It is written that these scholars attack the American government by saying that keeping the formula as a secret will cause an arms race. Truman's answer is "the secret will be kept" (5 October 1945: 3). Another statement of the scholars is in 8 October newspaper. Scholars say that there is no defense weapon against the A-bomb and if the A-bomb is not subjected to an international control, the whole world will be dragged into a disaster. They also state that until a few years there will be enough atomic bombs in all countries to cause a general disaster. According to the newspaper, these scholars "pleadingly demand" international control and emphasize that it is not possible to find a weapon against the atomic bomb (8 October 1945: 1). Moreover on October 11, the newspaper covers a report from *New York Times*. Accordingly, a letter signed by 20 American notables demands the establishment of a world federal organization to prevent atomic world war (11 October 1945: 3). On October 16, the newspaper reports that the Soviets are about to produce the atomic bomb by detaining some German scholars (16 October 1945: 1).

In addition, the words of the British king about the atomic bomb are also covered. The British king states that the atomic bomb should be used to improve the lives of people, otherwise the A-bomb has the destructive power that will reduce the world civilization to a dead point in a few hours (27 October 1945: 3). On October 30, it is reported that the Russians will find the atomic bomb in two years. Russians took the researches of German scholars, machines and even the dust on the ground to Russia (30 October 1945: 3). Next day, the speeches which

¹² Turkish: "Atom bombasının korkunç tesiri".

took place in the House of Commons are on November 1 newspaper. In these speeches, it is said that "Britain's destiny depends on America" so it is requested to convene a conference to take the atomic bomb under control (1 November 1945: 3). On 19 th October, the newspaper states that atomic secret will be kept until positive procedures and orders are established between nations (19 November 1945: 1).

In time, keeping the secrecy of the atomic bomb and the danger of Russians are emphasised more. For example, on January 1, the newspaper is published with the headline "The secret of the atomic bomb has not been revealed to Russia"¹³. On January 9 and 10, the danger of revealing the secret of the atomic formula are emphasized. It is said, "What secrets did the Bolsheviks tell the Allies so that the Anglo-Americans would have to give them the most powerful means of defense?". There is also information that on January 22, the United Nations Organization unanimously agreed to establish a commission for the control of atomic power. The newspaper is interested in the secrecy of the atomic bomb more and more. For example, on February 17, the newspaper is published with the headline "The secret of the atomic bomb was stolen"¹⁴. The biggest espionage service of the Russians in Canada was discovered by the secret police. On February 20, it is informed that the atomic bomb had not been stolen, the secret was only in the hands of America.

The newspaper also covers the news about the technological developments about the A-bomb. On June 30, the headline is "Atomic Experience". The newspaper says that the atomic bomb test on the island of Bikini will be issued. According to the newspaper, all personnel will leave the island and 75 old warships will be left behind. In this way, the effect of the atomic bomb on various warships can be seen. The first bomb will be exploded in the air above the ships, the second bomb on the surface of the sea, and the third in the sea. American naval engineers say that the ships will be "flat like a can". 3400 animals such as cats, dogs, goats and pigs are also put on the ships. Some animal lover associations oppose this situation, saying that Nazis should be put on ships instead of animals. According to the newspaper, these associations seem to forget that the Nazis are also human beings (30 June 1946: 2).

There is information about the atomic bomb experiments in next day. According to the first reports, when the bomb was exploded, a magnificent pillar of flame rose and warships disappeared. Accordingly, the clouds laden with lethal dust could travel around the world. Radioactive clouds could kill people tens of thousands of kilometers away. The newspaper says that 3 ships sunk, 8

¹³ Turkish: "Atom bombasının sırrı Ruslara ifşa edilmedi".

¹⁴ Turkish: "Atom bombasının sırrı çalındı".

were heavily damaged. Large battleships could not be sunk (2 July 1946: 3). The American admiral says that "the day of the navies are still not over even though the bomb is a terrible destructive force". Soviet Russia remarks that the atomic bomb experience on the island of Bikini failed (3 July 1946: 1,3). On the 4th of August, the headline is "If the atomic bomb is used in warfare, humanity will be destroyed"¹⁵. People who are under the influence of this bomb for a few minutes are "doomed to death eventually". The radioactivity emitted by atomic weapons is unprecedented.

On August 8, Ömer Rıza Doğrul commemorates the anniversary of the atomic bomb. To him, with the explosion of the atomic bomb "the whole world was frozen". He describes that day as "a disaster". Because a whole city suddenly became "ruined", the strength of the people collapsed at once, and Japan gave its last breath in a moment. The whole city was destroyed like ashes and turned into a cemetery. Considering that 130,000 people died due to the two bombs dropped on Hiroshima and Nagasaki, it was seen that continuing to drop these bombs would result in nothing but destruction of the Japanese nation. That's why the Japanese nation preferred to surrender. The atomic bomb, on the other hand, had increased its destruction force many times since the first day it was fired. The United Nations commission was busy with the future of the atomic bomb, but did not come to a conclusion. America "decided to keep this ferocious weapon as a secret in order to preserve peace" (8 August 1946: 3).

On the last days of 1946, the news about the atomic bomb flows in a triangle of the USA, the UK and the Soviets. For example, on September 25, the newspaper cites Stalin's words that he did not see the atomic bomb as an enormous weapon. Then, on November 3, the newspaper reports that America had 100 atomic bombs and none of them was given to Britain. Moreover, on December 2, in the news from London, it is said that an atomic bomb 600 times stronger than the bomb dropped on Hiroshima was made in the UK. The news about the possession of an atomic bomb by the UK and Canada are published on December 12 and on December 16, the newspaper asks the question "is it possible to disarm?"

Conclusion

Firstly, it should be said that *Cumhuriyet* newspaper uses a balanced language about the atomic bomb issue. Both positive and negative aspects of the atomic bomb are stated in the newspaper. The positive sides written in the newspaper can be grouped under five headings. First of all, it is emphasized that especially Germans also worked to invent this bomb, and that if the Germans had found this bomb, they would not have left anyone alive and would have turned

¹⁵ Turkish: "Atom bombası harblerde kullanılırsa, insanlık mahvolacak".

the world into a slave. Second, thanks to the A-bomb, the justice in the world was built. Since the Japan's a "bullying state", it wanted to continue the war. If A-bomb had not been fired on Japan, this bullying state would not have been punished. It is written that the Japanese deserved this fate. Therefore, the justice in the world was enacted via A-bomb. The writings of the columnists like Ömer Rıza Doğrul and Nadir Nadi are particularly noteworthy at this point. Third, the invention of the A-bomb is seen as an important advance in science. The A-power would turn the world into a fairy-tale like in Jules Verne's novels. These ideas were supported by the columnist Salih Murad Özdilek and *Hem Nalına Hem Mihına* columns. Fourth, the idea that the A-bomb is safe in the hands of the USA is highlighted. The newspaper trusts the USA and writes that the world would be protected thanks to this bomb. Fifth, it is emphasized that the A-bomb ended the war and prevented millions of innocent deaths.

As a negative result, the newspaper writes about the damages done by the A-bomb. It is said that everything ruined in both cities. The news of the Japanese radio is also covered. Burned bodies, ruined buildings and factories, radioactivity are the subjects that the newspaper covered. With September 1945, the news about the dangers of the A-bomb starts to be seen. The news about the international control of the bomb, atomic spies, terrible effects of the bomb, declarations of famous scholars are emphasized. It should be noted that these news are parallel with the developments in the international politics. Anyway, the dangers of the A-bomb are noticed and the news about the protection of this bomb starts to be brought forward. Though the USA is still trusted to protect the secret, some questions about disarmament starts to be asked slightly. Although there are still thoughts on the benefits of the bomb in ending the war, these issues appear less in time. The radioactivity emitted by the atomic bomb is emphasized more. It is seen that the newspaper in 1946 accepts the danger of the atomic bomb and starts to focus on the protection of its secret formula.

When the news about atomic bomb was fresh, it was seen as "an achievement of science" or a show of "human intelligence". Atomic bomb was a result of "a firm belief" and "a brave fight". It was "valuable for democracy" and a key for a fairy tale world. There were expectations for unbelievable innovations. However, as time passed and the destruction done by the atomic bomb was acknowledged, the phrases used in the newspaper started to be seen as "devastating destruction", "smell of death" or "black death". The newspaper started to use the words like "perish, death, arm race, revolt, disaster, burned bodies, disaster". In August 1946, the A-bomb was described as a "disaster" while in 1945 it had been described as "awesome". And this can be evaluated as an indicator of the consciousness that began on the behalf of the newspaper about the dangers of the A-bomb.

It should be also said that language that could scare the public was not used in the newspaper. Big sensational news about the A-bomb was not covered. Although the news mostly originated from London, there were no similar articles against the atomic bomb as published in London at that time. For instance, the writings of James Cameron, William Connor, John Hersey were not covered by *Cumhuriyet*. Again, it is seen that the newspaper did not have any independent review-research article series as in London newspapers. All of these could be connected to the obedience to the orders of the government because the government had ordered not to be sensational. And because Turkey sided with Allies, the government and consequently the newspaper might not wish to anger the Allies by having anti-atomic bomb news. Also, it is very interesting that there were not any statements from any Turkish government officials about the A-bomb for 16 months. The reason of it seems to need more investigation.

As a summary, it can be said that *Cumhuriyet* newspaper generally followed a balanced news policy regarding the A-bomb, highlighted the positive and negative aspects of the bomb. Even though, it is not like in the case of English newspapers, a slight orientation towards the negativity of the bomb can be detected in time. Despite all the legal and political restrictions, the newspaper could still write about the dangers of the atomic bomb in a balanced language. This balanced language can be seen as a continuation of the balanced politics of the government. However, this balanced language caused a passivity on the behalf of the newspaper. The newspaper took a passive role and did not take the initiative to write against atomic bombs or nuclear weapons. *Cumhuriyet* did not have any leading role to fire a movement against the atomic bomb in the society. Its news could not have enough potential to reveal big anxiety and fear in the society. Therefore, it can be said that *Cumhuriyet* did not have a big contribution in the transformation of the world's public opinion about the nuclear weapons.

Bibliography

Abazlıoğlu, U. (2019). *Nükleer Silahsızlanmanın Tarihsel Gelişimi ve Nükleer Silahsızlanmayla İlgili Uluslararası Anlaşmaların Önemi*. Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Ankara.

Aubrey, C. (1982). *Nukespeak: The Media and the Bomb*. London: Comedia Publishing Group.

Askew, J. and Gray, R. (2017). The science of Little Boy: Investigating the Chemistry Behind the First Use of A Nuclear Weapon in Warfare. *The Science Teacher*. 84, 45-51.

Bass, A. (2009). *Those about Him Remained Silent: The Battle Over W.E.B. Du Bois*. Minneapolis: Minnesota Press.

Bernstein, Barton J. (1995). The Atomic Bombings Reconsidered. *Foreign Affairs*, 74 (1), 135–152.

Bernstein, B. J. (1996). Doing Nuclear History: Treating Scholarship Fairly and Interpreting Pre-Hiroshima Thinking About Radioactive Poisoning. *SHAFR Newsletter*.

Bernstein, B. J. (1998). Truman and the ABomb: Targeting Noncombatants, Using the Bomb, and His Defending the 'Decision'. *Journal of Military History*, 62 (3), 547-570.

Bernal, J.D. (1958). *World Without War*. London: Routledge & Kegan Paul.

Bingham, A. (2012). The monster'? The British popular press and nuclear culture, 1945–early 1960s. *The British Journal for the History of Science*, 45 (4), 609-624.

Björkdahl, A. (2002). Norms in International Relations: Some Conceptual and Methodological Reèections. *Cambridge Review of International Affairs*, 15 (1), 9-23.

Boyer, P. (1985). *By the Bomb's Early Light: American Thought and Culture at the Dawn of the Atomic Age*. New York: Pantheon Book.

Boyer, Paul (1998). *Fallout: A Historian Rejects on America's Half-Century Encounter with Nuclear Weapons*. Columbus: Ohio State University Press.

Bull, H. (1995). The Theory of International Politics 1919–1969. *International Theory: Critical Investigations*, J. Den Derian (ed.). London: MacMillan, 181–211.

Burkett, J. (2012). The Campaign for Nuclear Disarmament and changing attitudes towards the Earth in the nuclear age. *The British Journal for the History of Science*, 45 (4), 625-639.

Bush, V. (1970). *Pieces of the Action*. New York: William Morrow.

Campbell, A. (2003). Participatory Reactions to Policy Threats: Senior Citizens and the Defense of Social Security and Medicare. *Political Behavior*, 25 (1), 29–49.

Crawford, N. C. (2000). The Passion of World Politics: Propositions on Emotion and Emotional Relationships. *International Security*, 1, 116-156.

Çelik, A. (2018). İkinci Dünya Savaşı'nda Hükümet-Basın İlişkileri ve Gazeteci Mebuslar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28 (2), 315-331.

Çetin, H. (2012). *Korku Siyaseti ve Siyaset Korkusu*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

- Deringil, S. (1994). *Denge Oyunu*. İstanbul: Türk Tarih Vakfı.
- Dillard, J. P., Plotnick, C. A., Godbold, L. C., Freimuth, V. S., and Edgar, T. (1996). The multiple affective outcomes of AIDS PSAs: Fear appeals do more than scare people. *Communication Research*, 23, 44 –72.
- Divine, R. (1978). *Blowing on the Wind : The Nuclear Test Ban Debate , 1954-1960* . New York: Oxford University Press.
- Doğan, H. (2014). *Cumhuriyet Gazetesi'ne göre II .Dünya Savaşı döneminde Almanya (1939-1945)*. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Doyle, M. W. (1997). *Ways of War and Peace: Realism, Liberalism, and Socialism*. New York: Norton.
- Ezer, F . (2020). Müttefik Devletlerin Türkiye'yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi. *Belgi Dergisi*, 20 (2), 2595-2611.
- Fierke, K.M. (2013). *Political Self-Sacrifice: Agency, Body and Emotion in International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Finnemore, M.and Sikkink, K. (1998). International Norm Dynamics and Political Change International Organization, International Organization at Fifty: Exploration and Contestation in the Study of World Politics, *International Organisation*, 52 (4), 887-917.
- Gavin, J. M (1958). *War and Peace in the Space Age*. New York: Harper and Brothers.
- Giugni, M. (2004). *Social Protest and Policy Change: Ecology, Antinuclear, and Peace Movements in Comparative Perspective*. Rowman and Littlefield.
- Güvenir, M. (1991). *2. Dünya Savaşı'nda Türk Basını*. İstanbul:Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Hall, Todd H. (2015). *Emotional Diplomacy: Official Emotion on the World Stage*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hook, G. (1987). Roots of Nuclearism: Censorship and Reportage of Atomic Damage in Hiroshima and Nagasaki. Working Paper No. 16 First Annual Conference on Discourse, Peace, Security and International Society Ballyvaughn, Ireland August 9-16.
- Hovland, C.I., Janis I.L., and Kelley H.H. (1953). *Communication and Persuasion*. New Haven: Yale University Press.
- İrvan, S. (2001). Gündem Belirleme Yaklaşımının Genel Bir Değerlendirmesi. *Gazi İletişim Dergisi*, 9, 69-107.

James, P. (1995). Structural Realism and the Causes of War. *Mershon International Studies Review*, 39 (2), 181-208.

Jervis, R. (1976). *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton: Princeton University Press.

Katz, M. S. (1986). *Ban the Bomb: A History of Sane, the Committee for a Sane Nuclear Policy, 1957–1985*. New York: Greenwood.

Kozok, F. (2007). *1938-1946 yılları arası Cumhuriyet Gazetesi'nin genel yayın politikası (1938-1946)*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Maddux, J. E. ve Rogers, R. W. (1983). Protection motivation and selfefficacy: A revised theory of fear appeals and attitude change. *Journal of Experimental Social Psychology*, 19, 469 – 479.

McCrea, Frances B. and Gerald E. Markle (1989). *Minutes to Midnight: Nuclear Weapons Protest in America*. Newbury Park, California: Sage.

Miller, J. M., and Jon A. Krosnick (2004). Threat as a Motivator of Political Activism: A Field Experiment. *Political Psychology*. 25 (4), 507–23.

Mueller, J. E. (1973). *War, Presidents, and Public Opinion*. New York: John Wiley and Sons.

Müller, H. (2018). The Future of the Non-proliferation Treaty, In book: *International Cooperation for Enhancing Nuclear Safety, Security. Safeguards and Non-proliferation–60 Years of IAEA and EURATOM*, 139-147.

Perloff, R. M. (1993). *The Dynamics of Persuasion*. New Jersey: Erlbaum.

Pugh, M. (1998). The *Daily Mirror* and the Revival of Labour 1935–1945. *Twentieth Century British History*, 9 (3), 420–438.

Ramirez, F. O. (1997). Yasemin Soysal and Suzanne Shanahan, The Changing Logic of Political Citizenship: Cross-National Acquisition of Women's Suffrage Rights, 1890 to 1990. *American Sociological Review*, 62 (5), 735-745.

Rearden, S. L. (1984). *History of the Office of Secretary of Defense, Vol. 1: The Formative Years, 1947–50*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.

Rosenberg, D. A. (1983). The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945–1960. *International Security*, 7 (4), 3–71.

Seymour-Ure, C. (1996). *The British Press and Broadcasting since 1945*. Oxford: Blackwell.

Smith, A. (1965). *A Peril and a Hope: The Scientists' Movement in America, 1945-47*. Chicago: University of Chicago Press.

Stein, A. and Udum, Ş. (2012). A Complicated Decision: Why Turkey Is Not Likely To Follow in Iran's Nuclear Footsteps. *Turkish Policy Quarterly*, 11 (2), 141-149.

Tannenwald, N. (2005). Stigmatising the Bomb. *International Security*, 29:4, 1-45.

Tannenbaum, M. B., J.Hepler , R. S. Zimmerman , L. Saul and S. Jacobs , Kristina Wilson and D. Albarracín (2015). Appealing to Fear: A Meta-Analysis of Fear Appeal Effectiveness and Theories. *Psychological Bulletin*, 141 (6), 1178 – 1204.

Tekinalp, Ş. ve Uzun, R.(2004). *İletişim Araştırmaları ve Kuramları*. İstanbul: Derin Yayınları

Tomonage, M. (2019). The Atomic Bombings of Hiroshima and Nagasaki: A Summary of the Human Consequences, 1945-2018, and Lessons for Homo sapiens to End the Nuclear Weapon Age, *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*, 2(2), 490-518.

Topuz H. (2003). *Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ünalp, F . (2020). İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Savaş Dışı Kalma Politikaları ve Sonuçları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 1 (45) , 201-221.

Verba, S. (1965). "Comparative Political Culture". *Political Culture and Political Development*, (Ed.) Pye, Lucian W. ve Sidney Verba içinde, New Jersey: Grinston University Press, 512-560.

Wells, A. S. (2014). *Historical Dictionary of World War II: The War against Germany and Italy*. Rowman & Littlefield Publishing.

Williams, K. (2010). *Read All about It!: A History of the British Newspaper*. London: Routledge.

Wittner, L. S. (1997). *Resisting the Bomb: A History of the World Nuclear Disarmament Movement, 1954-1970*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

Valentino, N, Brader, T., Groenendyk, E., Gregorowicz, K. and Hutchings, V. (2011). Election Night's Alright for Fighting: The Role of Emotions in Political Participation. *The Journal of Politics* , 73 (1), 156-170

Yavuz, U . (2016). II. Dünya Savaşı'nın Cumhuriyet ve Tan Gazetelerinde Temsili . *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 2-31.

TÜRKİYE'DE MERKEZ SAĞ PARTİLERİN GELİŞİMİ, ÖRGÜTLENİŞİ VE AYRIŞMASI (1960-2002)

Ali Ulvi ÖZDEMİR*

Özet

Türkiye’de siyasi partiler yelpazesinin en önemli parçalarından birini “Merkez Sağ” diye nitelendirebileceğimiz partiler oluşturur. Bu ayrım, Osmanlı-Türk modernleşmesinin başlangıcına kadar götürülebilecek önemli bir ayrımın devamıdır. Merkez Sağ, özellikle modernleşmeci ve bir anlamda yukarıdan aşağıya doğru biçimlenen ve Cumhuriyet sonrası büyük ölçüde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile temsil olunan bir değişimci/devrimci devlet geleneğinin karşısında konumlanan, daha çok sivil siyasetin ve akımların ana gövdeyi oluşturduğu daha muhafazakar çevreleri içine alan bir siyasi akım ve bu akımı işaret eden kavram olarak karşımıza çıkar. 1950 -1960 arası Demokrat Parti (DP) ile temsil edilen bu akım, 1960 sonrası siyasi hayatta Adalet Partisi (AP) ile karşılık bulmuş, sonrasında bu ana akımın çevresinde yer alan sağ siyasetin diğer partileri ile çeşitlenmiştir. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrası Türk siyasal hayatı yeniden Merkez-sol ve Merkez-sağ gibi iki ana eksen etrafında şekillense de Anavatan Partisi (ANAP) ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) ile Merkez-Sağ kavramına karşılık gelen alanın giderek daralması olgusu, Türk siyasal hayatında yeni bir dönemin kapısını açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adalet Partisi, Demokrat Parti, Merkez Sağ, Siyasal Partiler, Türk Siyasal Hayatı.

DEVELOPMENT, ORGANIZATION AND DISINTEGRATION OF CENTER-RIGHT PARTIES IN TURKEY (1960-2002)

Abstract

One of the most important parts of the spectrum of political parties in Turkey is the ones that called ‘Center-Right Parties’. This designation is the continuation of a crucial taxonomy that could be traced back to the beginning of the Ottoman-Turk modernization. Center-Right, which is positioned against a reformist state tradition particularly modernist and top-down organized and spearheaded mostly by CHP (Republican People’s Party) after the Republican era, refers to a political movement and a corresponding concept that comprises conservative circles in which civil politics and currents form the main body. The political current, represented by DP (Democrat Party) between 1950 and 1960, moved its course by AP (Justice Party) post 1960 political era, and then were diversified with other Right-Wing parties along the line of this political current. Although Turkish political space was again structured around Center-Left and Center- Right after 12 September 1980 Military Coup D’état, the phenomenon of increasingly narrowing space that points to the concept of Centre-Right opened a new era in Turkish political life with ANAP (Motherland Party) and AK Party (Justice and Development Party).

Key Words: Democrat Party, Centre-Right, Justice Party, Political Parties, Turkish Political Life.

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, ulvi68@hotmail.com, ORCID 0000-0001-9078-0423

Giriş

1960 Askeri darbesi sonrasında çok partili hayata geçildiğinde Merkez Sağ'ın en büyük siyasi partisi sıfatını Adalet Partisi (AP) kazanmış bulunuyordu.

1960 sonrası Türk siyasal hayatının en önemli partilerinden biri olan Adalet Partisi, siyasal faaliyetler serbest bırakılır bırakılmaz¹ 11 Şubat 1961 tarihinde kurulmuştur.²

AP'nin kuruluşundaki en önemli iki faktör olarak, 27 Mayıs 1960 darbesi ile siyasi yelpazede Demokrat Parti (DP)'nin bıraktığı boşluktan kaynaklanan bir "mağduruiye hissi"ni ortadan kaldırmak ve bu boşluğu kapatarak DP'nin tabanına seslenmek sayılabilir. Bu partinin adının seçilmesinde ve "Adalet" sözcüğünün benimsenmesinde de DP'nin kapatılmasından sonra bu partiden olanlara karşı yapıldığına inanılan muamelelerden duyulan hoşnutsuzluk ve "Adalet" arandığı vurgusunun yapılması etkili olmuştur.³

Adalet Partisi'nin ilk genel başkanı 1960 askeri müdahalesini gerçekleştiren askeri gruba yakın olan⁴ eski bir orgeneral Ragıp Gümüşpala'dır.⁵ Zaten kurucular arasında Gümüşpala dışında kamuoyunda çok tanınan bir isim yoktur. Halk arasında da bir süre için parti "Gümüşpala'nın Partisi" olarak anılmaktadır. Diğer kurucular için "Demokrat Parti'nin sempatanları ve bu partinin ikinci, hatta üçüncü takım elemanları" nitelmesi yapılmaktadır.⁶ Gümüşpala ise 27 Mayıs sonrası emekli edilen subaylar içindeydi ve bu şekilde emekli edilen bazı diğer generaller de kurucular arasındaydı. Oysa Gümüşpala Milli Birlik grubunun içinde ve yakınında olmamasına rağmen DP ile özdeşleşmemiş biri olarak 3. Ordu komutanıyken önce Genelkurmay Başkanlığına getirilmiş, ancak 3 ay sonra, 2 Ağustos 1960 tasfiyesi ile⁷ emekli edilmişti. Kurucu meclise de seçilmeyen Gümüşpala bu gelişmelere tepki olarak AP'nin ilk genel başkanlığını kabul etmiştir.⁸

¹ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Sarmal Yayınevi, Ekim 1995, s. 192.

² Tanel Demirel, **Adalet Partisi, İdeoloji ve Politika**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2004, s. 28.

³ Demirel, **a.g.e.**, aynı yer.

⁴ Ahmad, **a.g.e.**, aynı yer.

⁵ Demirel, **a.g.e.** s. 31.

⁶ Demirel, **a.g.e.**, aynı yer.

⁷ Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der.) İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tomak, Belge Yayınları, Aralık 1990, s. 138

⁸ Demirel, **a.g.e.** s. 32.

AP, 1960 darbesi sonrası kurulan Yeni Türkiye Partisi (YTP) ile birlikte kapatılan DP'nin siyasal tabanına seslenen ve dolayısıyla DP'nin tarihi mirasçısı olan bir parti olarak 1960 darbesi sonrası Türk siyasal hayatında yerini almıştır.⁹

1. Merkez Sağ Kavramı

AP, aynı zamanda Türkiye'de "Merkez Sağ" dediğimiz kavramsal çerçeve içinde oluşan bir geleneğin önemli bir halkasıdır. Bu çerçeveye yakından baktığımızda Türk siyasal hayatında bir önceki halka olarak DP'yi bulmakla birlikte soy çizgisi açısından daha gerilere gitmek mümkündür. Sosyolojik olarak bu söylem ve kavramlaştırma, Cumhuriyet öncesine ve Tanzimat'a kadar giden bir süreçte ortaya çıkan iki ana akımı tarif etmekte (ya da onu temsil etmekte) kullanılmaktadır. Bu noktada Cumhuriyet ile Tanzimatı bir çizgi ile birleştiren bakış, "Batılılaşma" ve "Sekülerleşme" gibi ayakları olan ve Cumhuriyet ile toplumda üstten aşağıya doğru gerçekleşen "kültür devrimi" ni benimseyen şehrili üst ve orta sınıf ile bunlar dışında kalıp daha büyük bir kesimi oluşturan kesimler arasındaki bir ayırmadan yola çıkmaktadır.¹⁰ Bu açıdan Cumhuriyet'i başlangıç alırsak ana akım olarak Merkez Sağ'ın karşısında konumlandığı çizgi, "devletin resmi ideolojisinin temsilcisi Cumhuriyetçi CHP" olmakta, Merkez Sağ çizgi ise bu akımın karşısında biraz önce sözünü ettiğimiz geniş kesimi tarif etmek üzere "milletin, sivil siyasetin, demokrasinin temsilcisi Demokrat Parti" olmaktadır. Bir başka deyişle Merkez Sağ'ın başlangıcı DP geleneğidir.¹¹ DP'nin başlangıç sayılmasında çok partili hayatın başlangıç alınması ve daha sonraki ardıllarının kendilerini DP'nin mirasçısı olarak görmeleri önemli etkenlerdir.

Burada CHP'nin kültürel dönüştürücü yanının toplumun büyük ölçüde dini değerler ve semboller ile belirlenen değerlerine karşıt olarak algılanışı da önemlidir. DP'nin Merkez Sağ'ın öncüsü olarak öne çıkmasında bu değerlere yaslanması önemlidir. Ancak DP ve Merkez Sağ'ın, bu karşıtlıkta memnuniyetsiz olan bütün kesimlere ve toplumsal tabana oturmadığını, en azından lider kadroları açısından toplumsal tabanı ile bir farklılık yaşadığını peşinen söylemek gerekir.¹² Bu bakımdan Merkez Sağ olarak adlandırılan ve DP ile başlatılan çizginin, CHP ile temsil edilen ve toplumu kökten ve kültürel olarak değiştirmeyi hedefleyen akımdan, toplumu "fazla üzerine gitmeden modernleştirme" diyebileceğimiz bir proje ile siyasi temsil zemininde ayrıldığını söyleyebiliriz. Bu açıdan Merkez Sağı, "Geniş kitlelerin inanç, değer ve hayat tarzının siyasi temsili, liberal ekonomik politikalar ve bunlar

⁹ Ahmad, a.g.e., aynı yer; (Der.) Schick-Tomak, a.g.e., s. 139.

¹⁰ Nuray Mert, **Merkez Sağın Kısa Tarihi**, Selis Kitaplar, Birinci Baskı, Ağustos, 2007, s. 19.

¹¹ Mert, a.g.e., aynı yer.

¹² Mert, a.g.e., s.21.

üzerinden yürüyen bir modernleşme” olarak tanımlamak mümkündür.¹³ Bunu somut olarak açıklarsak modernleşmeye toptan karşı aşırı milliyetçi akımlar ve bugün islamcı olarak niteleyebileceğimiz koyu dindar akımlar ile Merkez Sağ çizgi ve bunu temsil eden partiler arasında, bir başka deyişle koyu milliyetçilik ve dindar muhafazakarlık ile Merkez Sağ arasında, ince bir bağın olduğundan söz etmek gerekir. Ancak bu ana akım dışındaki akımların hepsinin DP'nin yarattığı “cumhuriyet geleneğine itiraz” atmosferinden yararlandığını da unutmamak gerekir.¹⁴ Arada bir sınır çizgisinin varlığından kuşku duymamakla birlikte çizginin her iki tarafı arasında bir geçişlilik halinin yarattığı gerilim, Türk siyasal hayatının her aşamasında kendini göstermiştir.¹⁵

AP'nin yukardaki gelenek bağlamında DP'nin tarihsel mirasçısı olduğu ise şüphesizdir.¹⁶

2. Dönemsel Olarak Merkez Sağ Partiler

Merkez sağ partilerin kısa bir analizi için, tarihsel gelişimde bazı kırılma noktalarının olduğu düşünüldüğünde birtakım dönemselleştirmeler yapmak gerekmektedir. Bu noktada toplumsal tabanın köy-kent dengesi içindeki gelişimi açısından iki ana dönemden söz edebiliriz:

1. Türkiye'nin nüfus çoğunluğunun ve sağ partilerin oy tabanının büyük ölçüde köylerde olduğu dönem.
2. Merkez sağ partilerin oy tabanının büyük ölçüde şehirlerdeki köylerde (varoşlarda) olduğu dönem.

Buna karşılık başka bir dönemselleştirme de mümkündür.

3. Soğuk Savaş ve Sonrasında Merkez Sağ Partilerin Gelişimi

1. Adalet Partisi (AP): Kuruluştan İktidara, İktidardan 12 Mart 1971'e.
2. 12 Mart 1971'den Soğuk Savaşın Bitişine (1990'ların Başına) kadar Merkez Sağ Partiler: 1971-1991
 - a) 1971-1980 (12 Eylül 1980 Askeri Darbesin'e Kadar)
 - b) 1980-1991 arası Geçiş Dönemi: DYP ve ANAP Gerilimi.

¹³ Mert, **a.g.e.**, s.20.

¹⁴ Mert, **a.g.e.**, s.22.

¹⁵ Mert, **a.g.e.**, aynı yer.

¹⁶ Mert, **a.g.e.**, s.23. Bu çalışmada Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Milli Selamet Partisi (MSP), Saadet Partisi (SP), Merkez Sağ kategorisinin temel temsilcisi olan daha büyük oy oranına sahip partiler var olduğu için bu kategoriye dahil edilmemiştir. İyi Parti (İYİ Parti) 2002'den sonra kurulduğu için, bu tarihten sonra kurulan diğer partilerle gibi çalışma dışında bırakılmıştır.

3. Soğuk Savaşın bitişinden Türk Siyasal Hayatının Soğuk Savaşın Bitişini Algılayışına Kadar Geçen Dönemde Merkez Sağ Partiler: 1991-1997 (28 Şubat 1997)

4. 28 Şubat 1997'den Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarına ya da 11 Eylül saldırılarına kadarki Dünya düzeni içinde Merkez Sağ Partiler: 1997-11 Eylül 2001 (ya da Kasım 2002) Arası Dönem

5. 11 Eylül Saldırılarından Adalet ve Kalkınma Partisi'nin İlk İktidar Dönemine Kadar Merkez Sağ Partiler

3.1. Adalet Partisi, Kuruluştan İktidara, İktidardan 12 Mart 1971'e

AP'nin geleneksel olarak DP'nin tarihsel mirasçısı olduğunu söylemiştik. AP'nin 1961 seçimlerinde seçmenlere iletmek istediği en önemli mesaj da bu gerçeğin mantıki uzantısı olarak DP'nin devamı olduğu yönündeki mesajdır. Bu noktada AP'nin mağduriyet duygusu üzerine politika inşa ettiği ve bu konuda tarihsel bir örnek oluşturduğu söylenebilir.¹⁷

AP 15 Ekim 1961 seçimlerinde başarılı oldu¹⁸ ve % 36, 7 oy alan ve 173 milletvekili çıkaran CHP'nin ardından %34, 8 oy oranı ile 158 milletvekili çıkarıp ikinci parti oldu.¹⁹ Bu dönemde bu yüksek oranın darbeci subaylar arasında bazı huzursuzluklar yaratması sonucunda AP hem Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanlığı'na ses çıkartmamak, hem DP'lilere af çıkartmayı gündeme getirmemek ve hem de CHP ile koalisyona girmek gibi koşulları içeren bir politikaya razı oldu.²⁰

20 Kasım 1961 ile 1 Haziran 1962 arasında 6 ay kadar süren bu zoraki evlilik, yani CHP-AP koalisyonu, 8. İnönü Hükümeti olarak tarihe geçmiştir.²¹ AP tabanının içine sindiremediği bu koalisyon, "rejimi kurtarmak" adına kabul edilmiş, ancak tabanın bu hassasiyetini yumuşatmak için Ragıp Gümüşpala Başbakan Yardımcısı olmayı kabul etmemiştir. Bu aşamada parti yönetici eliti ile parti tabanı arasında bir uyumsuzluğun olduğu söylenebilir.²²

25 Haziran 1962 tarihinde bu kez AP'siz yeni bir koalisyon kuruldu. Ancak 25 Haziran 1962'de kurulan bu 9. İnönü Hükümeti'nde Yeni Türkiye Partisi (YTP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ile birlikte AP'den

¹⁷ Demirel, **a.g.e.** s. 34.

¹⁸ Demirel, **a.g.e.**, aynı yer.

¹⁹ Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Temmuz 1976, s. 239; Taner Demirel, **a.g.e.**, aynı yer.

²⁰ Demirel, **a.g.e.** s. 35

²¹ **Türkiye'nin 42 Hükümeti**, Cafer Demiral (Haz.), Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1973, s. 95.

²² Demirel, **a.g.e.**, aynı yer.

ayrılan bazı bağımsızlar da bulunuyordu.²³ Bu durum AP'nin darbe sonrası karşılaştığı baskılarla ve parti tabanı ile yönetimi arasındaki gerilimle açıklanabilir. Özellikle 1961-1962 döneminde 1960 darbesinin etkileriyle toplumunun belirli ve etkin çevrelerinde AP karşıtı hava devam ediyordu.²⁴

1963 Kasım mahalli seçimlerinde de AP % 46 ile en büyük parti olarak gücünü korumayı başarıyordu.²⁵ Ancak herşeye rağmen AP'nin kendi iç sorunlarının bu dönemde de bittiğinden söz edilemezdi.

AP'nin yönetici elitinin kendi tabanıyla darbe sonrası ortaya çıkan baskıcı hava arasında bir denge sağlama konusunda hassas bir tavır geliştirmesinin, daha sonra Türk siyasal hayatında bütün merkez sağ partilerin benzer biçimde hareket etmeleri konusunda bir geleneğin başlangıcı olduğu da söylenebilir. Böylelikle askeri darbe sonrasında merkez sağ partilerin devletin resmi ideolojisine yakın ama kendi siyasal tabanıyla uzak ve gerilimli bir söylem ve tutum geliştirmek zorunda kaldığını, askeri darbe döneminin etkileri göreceli olarak azaldığında ise tam tersine bu tür partilerin kendi tabanlarının beklentilerine daha yakın ama resmi devlet ideolojisi ile araya giderek daha cüretkar bir mesafe koymak yönünde hareket ettiklerini en azından bir temel hipotez olarak ele alabiliriz. Tabana yaklaşmak ve devletin resmi ideolojisinden uzaklaşmak konusunda sınır Türk siyasal yaşamında uzun süre çoğunlukla askeri kesimin uyarılarıyla çizilmiştir. Bu sınır aşıldığında merkez-sağ partiler askeri kesimle her zaman sorun yaşamışlardır. Bu açıdan en azından AP'nin kuruluş dönemi ile tek başına iktidarda olduğu dönemleri resmi ideolojiyle çok sorun yaşamadığı, taban ile devlet arasında dengenin sağlandığı bir dönem olarak da ele alabiliriz. Bu uyum döneminin en belirgin olduğu aşama ise AP'nin tek başına iktidar olduğu 1965-1969 arası dönemdir diyebiliriz.

Bu uyum döneminde en önemli dönüm noktalarından biri ise 5 Haziran 1964'te parti başkanı Rağıp Gümüşpala'nın ölmesinin ardından²⁶ Süleyman Demirel'in 29 Kasım 1964 tarihinde beklenmedik bir biçimde genel başkan olmasıdır.²⁷ Rağıp Gümüşpala'nın ölümünden hemen sonra yine aynı ay içinde yapılan Senato seçimlerinden de AP yine birinci parti olarak çıkmıştı.²⁸ Dolayısıyla AP kendi iç problemlerine rağmen seçmen gözünde itibarını koruyordu. Bunu izleyen zaman diliminde de AP birinci parti olma avantajını kullanarak Şubat 1965'te YTP-CKMP ve Millet Partisi (MP) ile birlikte

²³ Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, *a.g.e.*, s. 249.

²⁴ Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, *a.g.e.*, s. 253; Demirel, *a.g.e.*, 35-36.

²⁵ Mete Tunçay, "Siyasal Gelişmenin Evreleri," *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.7, s.1982; Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, *a.g.e.*, s. 267.

²⁶ Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, *a.g.e.*, s. 276.

²⁷ Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, *a.g.e.*, s. 282.

²⁸ Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, *a.g.e.*, s. 277; Mete Tunçay, *a.g.m.*, s. 1983.

oluşturulan yeni koalisyon hükümetininin 10 bakanlığına sahip olarak en önemli parçası oldu. Ancak AP genel başkanı Süleyman Demirel, henüz milletvekili olmadığı için parlamento dışından Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olurken, Cumhuriyet Senatosu Kayseri üyesi Suat Hayri Ürgüplü Başbakan oldu.²⁹ Bu koalisyon öncesinde de AP başta iç çekişmelerden, özellikle liderlik konusundaki bölünmeden dolayı sıkıntılıydı. Cumhurbaşkanı Gemal Gürsel ise Süleyman Demirel'in başbakanlığına tecrübesizliğinden dolayı karşı çıkmıştır.³⁰ Bu dönemde aynı zamanda AP, 27 Mayıs ile arasındaki gerilimi halka dönük olan söyleminde korumaya özen gösterirken³¹, partinin elit kesimi 27 Mayıs düzeni ile bu gerilimi azaltmaya çaba harcıyordu. Tam bu aşamada 27 Mayıs sonrası Kara Kuvvetleri Komutanı'nın partiye katılması, AP üst yönetimine asker kesimle arayışı yumuşatmak isteği için aradığı ilk önemli fırsatı vermişti.³²

10 Ekim 1965 seçimlerinde AP yükselişinin doruğuna varmış oldu. AP % 53, CHP % 29 oy aldı. Daha da önemlisi TİP'in 15 milletvekiliyle parlamentoya girmesiydi. Bu durum AP'nin "sol akımların toplumdaki etkinliğinden"³³ duyduğu rahatsızlığın bu tarihten sonra daha da yoğunlaşmasının en önemli gerekçelerinden biri oldu.

Süleyman Demirel'in ilk başbakanlığı da 27 Ekim 1965 ile 22 Ekim 1969 arasında süren³⁴ AP iktidarına denk düştü. 1960 sonrasında görece ilk istikrarlı hükümet olan bu dönemde Dış İşleri Bakanı Faruk Sükan ve İhsan Sabri Çağlayangil gibi isimler de Türk siyasal hayatında belirgin hale geldiler. Özellikle özel sektörü ve yabancı sermayeyi teşvik unsurları bu hükümetin temel ideolojik çizgisinin değişmez unsurları olarak ortaya çıktılar.³⁵ Ekonomik açıdan gerçekleştirilen istikrarlı büyüme de halk nezdinde AP'nin başarısında ve tek parti hükümetinin sürekliliğinde etkili oldu. Yine bu dönemde DP'liler hakkında çıkarılan af, "27 Mayıs'ın son yenilgisi olarak nitelendirildi.³⁶ Ancak daha önce de değindiğimiz gibi AP'nin özellikle yönetici kesiminde var olan 27 Mayıs zihniyetini ürkütmemek anlayışı ve bir taraftan da tabana verilen "DP'nin devamıyız" mesajı, partinin bir bakıma çift karakterli³⁷ yapısının

²⁹ Tunçay, **a.g.m.**, s.1984; Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, **a.g.e.**, s. 285; Demiral, s. 101.

³⁰ Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, **a.g.e.**, s. 285.

³¹ Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, **a.g.e.**, s. 284.

³² Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, **a.g.e.**, s. 287

³³ Mete Tunçay, **a.g.m.**, aynı yer

³⁴ Demiral, **a.g.e.**, s. 103

³⁵ Demirel, **a.g.e.**, s. 46 ve s. 47

³⁶ Tunçay, **a.g.m.**, aynı yer.

³⁷ "Demirel'in parti lideri seçildiği İkinci Büyük Kongre'de yaptığı konuşma da bu çifte söylemli siyasi çizginin diğer örneğiydi. Demirel'e göre AP Kongresi, 'Türk milletinin şikayet hakkının işaretidir. Türk milletinin hakları hiç kimse tarafından gaspedilmeyecektir. Türk milletinin hakları her yerde ve her

Süleyman Demirel liderliğinde de sürmesi anlamına geliyordu. Bu bir bakıma askeri darbeler geleneği bulunan Türkiye’de merkez sağ partilerin giderek karakterize ettikleri bir savunma mekanizmasının ilk örneği olarak değerlendirilebilir.³⁸

3.1.1. Merkez Sağ Partilerin Bıraktığı Bir Miras ve Bir Siyasal Yasa

Daha sonraki yıllarda Türk siyasi hayatına “orduya selam, yola devam” gibi sloganlar ve “Takiyye yapmak” gibi olumsuz politik tanımlamalar ve söylemler armağan edecek olan sürecin tarihsel ve toplumsal mirasının sonraki yılların merkez sağ parti geleneğinden türeyen bütün siyasal oluşumlarca üstlenildiğini söylemek yanlış olmaz. Örneğin 1965-1971 arasındaki dönemde 1961 anayasasının getirdiği özgürlüklerden ve bu özgürlüklerin toplumdaki sol etkinliği artırmasından şikayet eden Demirel,³⁹ “Atatürk ilkelerine ve 27 Mayıs inkılabına dayanan ve milli iradenin tasvibine mazhar olan Anayasamızı ruhu ve metni ile hakim kılmanın’ şaşmaz hedefleri arasında olduğunu da” ifade ediyordu.⁴⁰

Daha sonraki yıllarda özellikle asıl korkulan Silahlı Kuvvetlere karşı Turgut Özal tarafından laiklik konusunda yatıştırıcı olmak amacıyla “Bakın benim aileme”, ya da Tansu Çiller tarafından “iktidarımız zamanında laikliğe aykırı hiçbir yasa çıkartmadık” gibi söylemlerde bulunulması da bu yatıştırıcı siyasetin bir uzantısıdır. Bir başka deyişle 27 Mayıs askeri müdahalesinden sonra, Merkez Sağ partilerin Silahlı Kuvvetleri asıl yatıştırılması ve tatmin edilmesi gereken odak olarak görme anlayışı, özellikle laiklik konusunda dikkatli bir söylem geliştirmek gerekliliğini doğurmuştur diyebiliriz. Ordu, uzun süre en korkulan ve asıl dikkat edilmesi gereken odak olarak kalmış, bu yüzden görüntü ve söyleme dikkat edilmiş, hukuki düzlem mümkün oldukça az rahatsız edilmeye çalışılmıştır. Özellikle AK Parti iktidarının ilk dönemlerinde, özellikle başörtüsü konusunda hemen geri adım atılmasında ya da çok uzun bir süre adım atılmamasında da bunu görebiliriz (Bu sorun AK Parti iktidarının ilerki evrelerinde, 2007’de çözümlenecektir). Sonuç olarak merkez sağ partilerin ve kitle partisi boyutlarına ulaştıkça da ideolojik nitelikli partilerin bu tarihsel mirası özenle koruduğunu söyleyebiliriz. Merkez Sağ partilerin liderleri, kazara bu kuralı aştıklarında, yani görüntüde ve hukuk düzleminde bir aşırılık yaptıklarında, aldıkları uyarıyla hemen kuralın

zaman ve sonuna kadar takip ve müdafaa olunacaktır.’ Bu sözlerin tepki çekebileceğini düşünen Demirel, aynı konuşmada ‘Kahraman Türk Ordusu ile Türk halkını karşı karşıya getirmeyi arzu edenlerin sonu hüsrana olacaktır. AP bunun teminatıdır. Bu oyuna gelmeyecektir. Türk halkı asil ve kahraman ordusuna minnet ve şükranla sevgi ve muhabbetle bağlıdır’ demeyi de ihmal etmemiştir.” Demirel, a.g.e. aynı yer.

³⁸ Demiral, a.g.e. s. 45.

³⁹ Tunçay, a.g.m., aynı yer.

⁴⁰ Demirel, a.g.e. s. 47.

belirlediği çizgi gerisine çekilmeyi de huy edinmişlerdir. Bu da Merkez Sağ'ın "deneme –yanılma" tutkusunun kural haline gelmesi anlamındadır. Dolayısıyla sınırlar kazara ya bilinçli olarak zorlandığında hemen partiler kendilerine çeki düzen vermektedirler. Dolayısıyla yukardaki kuralın merkez sağ partilerin iktidarlarının ayrılmaz bir parçası olduğu değerlendirilmesi daha yerinde görünmektedir. Sonuç olarak bu toplumsal yasanın, Türk siyasal hayatına 27 Mayıs askeri müdahalesi sonrası AP ve Süleyman Demirel tarafından armağan edildiğini tekrarlayabiliriz.

Haziran 1968 kısmi Senato seçimlerinde ve 12 Ekim 1969 genel seçimlerinde de AP birinci parti olarak oy oranını büyük ölçüde korumayı başarmıştır.⁴¹ 3 Kasım 1969'da kurulan İkinci Süleyman Demirel Hükümeti ise 1970 bütçe görüşmelerinde bütçenin parti içi muhalefetin de etkisiyle reddedilmesi yüzünden düştü.⁴² Ancak Demirel 6 Mart 1970'de 3. kez hükümeti kurdu.⁴³

3.1.2. Çoğunlukla Merkez Sağ Partilere Uygulanan Diğer Bir Siyasal Yasa

Ağustos 1970'de yapılan % 65 oranındaki devalüasyon Demirel hükümetleri dönemi için sonun başlangıcı oldu. Bu olay Türk siyasal hayatında "devalüasyon yapan hükümet ya düşürülür ya devrilir" kuralının yeni bir uygulamasının önünü açmıştır. Buna göre tarihsel olarak bazı büyük devalüasyonlarla sonuçlarını aşağıdaki tabloda gözlemleyebiliriz:

DEVALÜASYON	DARBE/HÜKÜMET DEĞİŞİKLİĞİ	SONRASI
1970 Ağustos Devalüasyonu	12 Mart 1971 Darbesi	Milliyetçi Cephe Hükümeti
1980 24 Ocak Devalüasyonu	12 Eylül 1980 Darbesi	Özal Hükümetleri
2001 Şubat Devalüasyonu	AK Parti İktidarı	Erdoğan-Gül İdaresi ⁴⁴

Bu kuralın bir uzantısı olarak Türkiye'nin Osmanlı'dan beri değişmez iktisadi kuralının "yüksek faiz- düşük kur" olduğunu söyleyebiliriz.

⁴¹ Tunçay, **a.g.m.**, s. 1985.

⁴² Tunçay, **a.g.m.**, s. 1986; Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, **a.g.e.**, s. 383

⁴³ Demirel, s. 107; Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, **a.g.e.**, s. 384

⁴⁴ Bu tablo ve kısa açıklaması için Bkz. Yalçın Küçük, **Ders 1, Küçülme Savaşı**, Salyangoz Yayınları, Ekim 2006, s. 431.

Devalüasyon zaten “Yüksek faiz-düşük kur” kuralının aşılmasıdır. Bu kural, yani “Yüksek faiz- düşük kur” Türkiye’nin özellikle ithal mallara pazar olmayı kolaylaştırdığı ölçüde Batı tarafından kısmen sömürülmesi anlamında gelir. Dolayısıyla Türkiye’de Batının kısmen sömürürüsüne izin verme karşılığında⁴⁵ siyasal anlamda egemenliğin korunması ya da kısmen sömürülme karşılığı Türkiye’nin varlığına ses çıkarılmaması gibi bir ilkenin hep uygulandığını, tüm iktidarların bu kuralın kısıncında olduğunu söyleyebiliriz. Bir Türk devletinin varlığına ses çıkarılmaması karşılığında ekonomik yönden Batı’ya ödün verilmektedir. AK Parti iktidarının ilerki dönemlerinde faizin düşürülmek istenmesinin içte ve dışta bir baskıyla karşılanması da buna örnek olarak verilebilir. Bu kuralı aşanlar büyük bir baskıyla karşılaşmakta ve sonrasında geri adım atmakta ya da yeni bir iktidara yerlerini bırakmaktadırlar.⁴⁶ Başka bir deyişle uluslararası küresel güçlerin asıl zorlaması Türkiye’nin ekonomik anlamda bir “Pazar” olma niteliğinin korunmasıdır. Bunu sağlayan hükümetler makbul sayılmaktadır. “Yüksek faiz- düşük kur” zorlamaları bu anlama gelmektedir.

1970 sonu ve 1971’in ilk aylarında Türkiye’de şiddet olaylarında artış görülünce bu durum bir askeri müdahalenin nedeni olarak ortaya çıktı. 12 Mart 1971’de Silahlı Kuvvetler’in Cumhurbaşkanı’na ve Meclis Başkanı’na verdiği bir muhtıra yüzünden Başbakan Demirel istifa etti.⁴⁷ Bunun üzerine 1971-1973 arası sürecek olan “Partiler Üstü Hükümetler Dönemi” başlamış oldu.⁴⁸

3.2. 12 Marttan Soğuk Savaşın Bitişine Kadar Merkez Sağ Partiler: 1971-1991

⁴⁵ Burada “karşılığında” sözcüğü çok önemlidir. Ekonomik bir çıkar sağlama karşılığında Batı’dan siyasi olarak varlığını sürdürmeye izin alma anlamına gelir. Ekonomik sömürü karşılığı siyasi olarak varlığını sürdürme politikasının odağı olan bu “karşılığında” sözcüğünü aynen kullandığı için şu pasaj önemlidir: “Kısa bir süre sonra Avrupa ürünleriyle dolup taşacak Osmanlı pazarının açılması **karşılığında**, Babiali Balkanlar’dan ve Kafkasya’dan İmparatorluğu tehdit eden Rusya’ya karşı kudretli Büyük Britanya’dan destek almıştı.” Hans – Lukas Kieser, **İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet, 1839-1938**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 23. İthalat artışı eninde sonunda cari açıkları ve dış borçlanmayı artırmaktadır. Siyasi olarak bağımlılık bu tabloya eklenmektedir.

⁴⁶ Yiğit Bulut’un bu konu ile ilgili süreci 1850’lere kadar çeken değerlendirmesi bu çalışmaya ek olarak verilmiştir. Ancak bu yazıdan bir bölüm şu aşamada aydınlatıcıdır: “...Benzer uygulamalarla ilgili Cumhuriyet döneminden örnekler sıralayıp bu konuyu kapatalım: 1946 Başbakan Recep Peker, devalüasyon oranı yüzde 53, düşürüldü..1958 Başbakan Adnan Menderes devalüasyon yüzde 60, düşürüldü...Ağustos 1970 Başbakan Süleyman Demirel devalüasyon oranı yüzde 40, düşürüldü...Ocak 1980 Başbakan Süleyman Demirel devalüasyon oranı yüzde 35, düşürüldü...Nisan 1994 Başbakan Tansu Çiller devalüasyon oranı yüzde 50, düşürüldü...Şubat 2001 Başbakan Bülent Ecevit devalüasyon oranı yüzde 50, düşürüldü...” Yiğit Bulut, “ ‘Kan emiciler’ sırtımıza 1850’lerde bindiler...”, **Vatan Gazetesi**, 27 Nisan 2008.

⁴⁷ Faroz ve Bedia Turgay Ahmad, **a.g.e.**, s. 411

⁴⁸ Tunçay, **a.g.m.**, s. 1986

3.2.1. 1971-1980 (12 Eylül'e Kadar) Merkez Sağ Partiler

AP, 1. Nihat Erim Hükümeti'ne 5 üye verdi.⁴⁹ 1972 yılı 6. Kongrede ise Süleyman Demirel artık parti içi çekişmeleri aşmış ve partiye kesin egemen haline gelmişti. Geçiş döneminde 1973 seçimlerine kadar olan Naim Talu hükümetinde de AP'li bakanlar yer aldı.⁵⁰

1973 yılı seçimlerinde ise AP büyük oranda oy kaybına uğradı ve oy oranı % 30'a düşünce iktidarı CHP-MSP hükümetine bırakmak zorunda kaldı. Kıbrıs Çıkartması'nı da gerçekleştiren bu hükümet sonrası AP, 31 Mart 1975'te Milli Selamet Partisi (MSP), Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile 1. Milliyetçi Cephe (MC) iktidarının liderliğini üstlendi ve Süleyman Demirel yeniden başbakan oldu.⁵¹

Bu ilk MC hükümeti dönemi şiddet olaylarının arttığı bir süreç oldu. Şiddet olaylarının arttığı dönemde yapılan Ekim 1975 Senato kısmi seçimlerinde AP ve CHP oylarını artırarak siyasal yaşamın iki partili bir sisteme doğru evrilmesinin önünü açtılar. Bu dönemde petrol krizine ek olarak artan şiddet olayları ve enflasyon artışı, giderek yönetilmesi zorlaşan bir Türkiye manzarası yaratıyordu. Bunun üzerine seçimler 4 ay erkene alındı.⁵²

5 Haziran 1977 genel seçimleri CHP'nin tarihi en yüksek oy oranı olan % 41'i elde etmesiyle sonuçlansa da Temmuz 1977'de 2. MC hükümeti kuruldu. Bu durum bujuvazinin halen merkez sağ partiler üzerindeki denetiminin sağlanamaması olarak yorumlanmıştır.⁵³

Kısa süreli Ecevit Hükümeti döneminin ardından 14 Ekim 1979'da 6. Süleyman Demirel Hükümeti bu kez MSP ve MHP'nin dışardan desteğiyle bir azınlık hükümeti olarak kuruldu. Ancak bu hükümet de daha önceki Ecevit Hükümeti gibi kısa sürede yıprandı ve bir çözüm olma niteliğini yitirdi.⁵⁴

1979 sonuna doğru Silahlı Kuvvetler'in verdiği yeni bir muhtıra ise sahipsiz kaldı. Ardından Cumhuriyet tarihinin en önemli değişimlerinden biri 24 Ocak 1980 kararlarıyla alındı. Bu kararlarla temel olarak Türk ekonomisi ithal ikameci sanayileşmeden ihracata dayalı sanayileşme politikasına geçmiş oluyordu. Türk parası %50'ye yakın oranda değer yitirdi. Daha önce de değindiğimiz toplumsal-ekonomik yasa gereği bu kadar yüksek devalüasyon yapan bir hükümetin ayakta kalması mümkün değildi. Esasen toplumu ve

⁴⁹ Tunçay, **a.g.m.**, aynı yer

⁵⁰ Tunçay, "**a.g.m.**", s.1988

⁵¹ Tunçay, **a.g.m.**, s.1989

⁵² Tunçay, "**Siyasal Gelişmenin Evreleri**," s.1990

⁵³ Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Nisan 2007, s.176

⁵⁴ Tunçay, **a.g.e.**, aynı yer

özellikle çalışan kesimleri böyle bir programa ikna etmek demokrasi içinde olamazdı. Toplam talebin kısılması olmaksızın üretimde ihracat için yeterli bir fazlanın olması ve yine işçi ücretlerini kısıtlanmadan ihraç mallarının fiyatlarını uluslararası rekabete uygun düşüklükte tutmak mümkün değildi. Zaten sonradan 12 Eylül'ü gerçekleştirecek Askeri yönetimin hükümete aldığı Turgut Özal, bu süreçte bu politikaları uygulamak için uygun koşulları bulmuş olacaktır.⁵⁵ Cumhurbaşkanlığı krizi gibi, terör gibi, görünür gerekçelere dayanan askeri darbe 12 Eylül 1980 günü gerçekleşti ve Türk Siyasal Hayatı yeniden kesintiye uğradı.

Son iktidar partisi olarak AP yöneticileri ise darbe idaresine karşı "muhalif bir tutum almadılar ancak aktif bir destek de vermediler."⁵⁶ Ancak AP diğer partilerle birlikte 16 Ekim 1981 günlü 2533 sayılı yasa ile kapatıldı. Böylelikle AP'nin hukuki ömrü sona erdirilmiş oldu.⁵⁷

3.2.2. 1980-1991 Arası Geçiş Dönemi: DYP ve ANAP Gerilimi

Türkiye 1983 Seçimleri ile yeniden siyasal partilerin de olduğu, ancak 12 Eylül düzeninin sıkı kontrolü altında kalacak demokratik parlamenter rejime dönüş yaparken bu seçimlere sadece Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP), Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ve Halkçı Parti (HP) katılabildi. "AP'nin geçici başkanlı hali" olarak görülen ve adını da Süleyman Demirel'in bir sloganından alan Büyük Türkiye Partisi (BTP) kapatıldı.⁵⁸ Bu durumda ANAP'ı Merkez sağ bir parti olmakla birlikte DP-AP geleneğinin tam uzantısı saymak doğru olmamaktadır. BTP yerine kurulan Doğru Yol Partisi (DYP) ise ancak 1987 genel seçimlerinde meclise girebildi. Bu durumda DP-AP çizgisinin devamı olan merkez sağ parti DYP olurken ANAP 12 Eylül'ün getirdiği özel şartlarda kendine varlık sahası açmış bir partiydi. Bir kaynak ANAP için şöyle demektedir:

"ANAP parçalanmış partilerin hiçbirinin devamı olmamasının yanı sıra tüm bu partilerdeki iyi unsur ve fikirleri bir araya getirebilmiş bir partiydi. Adalet Partisi kadar muhafazakar, gelenekçiler kadar islamcı, neo-faşistler kadar milliyetçi, sosyal adalete olan inancından dolayı da CHP kadar ortanın soluydu. Aslında ANAP muhafazakar, demokratik olmayan, serbest piyasa ve küresel değerlere bağlı bir partiydi.

⁵⁵ Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, s.181. Şu sözler yazara aittir: "24 Ocak Kararları ancak muhalefet edilemeyen istikrarlı bir rejim tarafından gerçekleştirilebilirdi." Faroz Ahmad, "Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C.7, s.1998

⁵⁶ Demirel, **a.g.e.** s. 78

⁵⁷ Demirel, **a.g.e.** aynı yer

⁵⁸ Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, s.189

Partinin liderliğini ve politikalarını sorgulayan liberaller ise partiden ayrılmak zorunda kalmışlardı.”⁵⁹

Burada önemli olan nitelermelerden dikkat çeken ANAP'ın siyasal bir yelpazeye yaslanması kadar demokratik olmayan ve küresel değerlere yani neo-liberal anlayışa hizmet eden nitelikte bir parti olmasıdır. Hatta ANAP'ı bu açıdan 1980 öncesi MC hükümetlerinin partileşmiş hali saymak yanlış olmaz.⁶⁰ Bu açıdan ANAP da AP gibi özellikle kırsal kesimde gücünü hissettiren bir parti olsa bile ⁶¹ özellikle liderlik açısından ve öne çıkan bu nitelikleriyle aslında AP'nin ve DP geleneğinin tam olarak uzantısı sayılamaz. Bu çizginin asıl devamı pozisyonundaki DYP ise 1984 yerel seçimlerinde ANAP karşısında göreceli olarak başarısız olmaktan kurtulamadı.⁶²

20 Mayıs 1983 tarihinde, “12 Eylül öncesinde Süleyman Demirel hükümetlerinde DPT ve başbakanlık müsteşarlığı, 12 Eylül sonrasında da Ulusu Hükümetinde başbakan yardımcılığı görevlerini üstlenen, “24 Ocak Kararları”nın dolayısıyla, 1980’ler Türkiye ekonomisinin ‘mimarı’ olan Turgut Özal’ın genel başkanlığında” kurulan⁶³ ANAP ile kapatılan BTP yerine 23 Haziran 1983 tarihinde Ahmet Nusret Tuna gibi tanınmamış ve emanetçi bir ismin genel başkanlığında kurulan DYP ⁶⁴ arasında hemen ortaya çıkan gerilim, aslında bir liderlik kavgası ve bir mirasın paylaşılabilmesi gibi görünse de bu partilerin birbirlerine karşı yönelttikleri eleştirilerin ve yürüttükleri mücadelenin altında demokrasi ve liberalizm gibi ideolojik temelli bazı farklılıkların ve vurguların bulunduğundan da söz etmek gerekir.⁶⁵ Bunun da ötesinde ANAP'ın DP-AP çizgisinden sosyal ve politik açıdan ayrıldığı daha önemli bir nokta, bu partinin köylülük, gelenekselcilik gibi klasik sağ temalarla belirlenen ve laik-seçkin-cumhuriyetçi-şehirli olarak nitelenen statükonun karşısında olmaktan gelen bir söylem ve ideolojik yaklaşımdan uzaklaşarak, küresel sermayeye eklenmekle birlikte kültürel anlamda daha yerel temalarla öne çıkan uzantılara da sahip bir bujuvazinin temsilcisi haline gelmesi oldu.⁶⁶

Bu açıdan ANAP'ı merkez sağ partilerin gelişim sürecinde hep varolan taban ve liderlik farkını giderek önemsizleştiren ve statüko ile uzlaşmacı üst

⁵⁹ Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, s.191. ANAP'ın kendisi ile ilişkin tarifi de bu partinin “Milliyetçi, muhafazakar ve sosyal adaletçi” olduğu yönündedir. Bkz. İlhami Soysal, “12 Eylül Sonrasının Başlıca Partileri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C.8, s.2135

⁶⁰ Mert, **a.g.e.**, s.55

⁶¹ Şirin Tekeli, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C.7, s. 1820

⁶² Tekeli, **a.g.e.**, s. 1823

⁶³ http://www.sodev.org.tr/Haberler/2007/secim2007/siyasi_partiler_hakkinda_kisa_bilgiler.htm

⁶⁴ http://www.sodev.org.tr/Haberler/2007/secim2007/siyasi_partiler_hakkinda_kisa_bilgiler.htm

⁶⁵ Mert, **a.g.e.**, s.56

⁶⁶ Mert, **a.g.e.**, s.58

kadrolar alışkanlığını bozan bir geçiş dönemi partisi olarak “erken dönem AK Parti” ya da “Geçiş dönemi AK Parti” olarak nitelemek mümkündür. Organik olarak, küçük de olsa, bir süre daha Türk siyasal hayatında ANAP adında varlığını koruyan bir parti olmasına ve AK Parti’nin de tarihsel olarak MSP-Refah-Fazilet Partileri çizgisinden gelmesine rağmen neo-liberal ideolojiye olan bağlılığı açısından konuya yaklaştığımızda, Merkez Sağda özellikle ilk iktidar dönemlerindeki AK Parti’yi politik ve ideolojik bakımdan ANAP’ın devamı olarak niteleme daha doğru olabilir. AK Parti zaten çoğunlukla da önemli oranda eski ANAP’lı kadroyu kullanarak bu partiyi devam ettirmiş gibi görünmektedir. Başka bir deyişle ANAP, Merkez Sağda AK Parti’yi öncelmiş bir parti olarak nitelenebilir.⁶⁷

Zaten ANAP lideri Turgut Özal’ın da aslında MSP’den eski bir milletvekili adayı olduğunu düşündüğümüzde bu devamlılık daha da anlaşılabilir. Bunun dışında hem uluslararası bakış, hem de iç destekleyiceler bakımından da ANAP ve AK Parti, bir devamlılığı açıkça ortaya koymaktadır. Hem AK Parti’nin kitle tabanı hem de AK Parti’nin iktidarının özellikle ilk dönemlerinde yoğunlaşan TÜSİAD, AB, ABD ve liberal kalemlerin desteği açısından bir devamlılık söz konusudur.

6 Eylül 1987 tarihinde yapılan bir referandumla eski siyasilere, bu arada Merkez Sağ’ın eski liderlerine yeniden siyaset serbestliği getirilmesi ANAP ile DYP arasındaki gerilimi tırmandırdı. Bu ayrımın avantajlı durumunu sürdürmek isteyen ANAP hemen referandum’un ardından genel seçimlere gitti. ANAP’ın oy oranı, 1983’teki % 45’ten % 36, 3’e düşmesine rağmen meclisteki sandalye oranı artarak % 64 gibi orantısız bir büyüklüğe ulaştı.⁶⁸ Bu arada DYP de 2. Genel Başkan Yıldırım Avcı ve 3. Genel Başkan: Hüsametdin Cindoruk’un ardından 4. Genel Başkan Süleyman Demirel olmuştu.⁶⁹ ANAP lideri Turgut Özal ise Cumhurbaşkanı olmayı tercih edince zayıf bir yönetim gösteren Yıldırım Akbulut döneminde ANAP’ın oy gücü ve toplumdaki tercih edilme durumu giderek azaldı. 20 Ekim 1991’de yapılan seçimlerde ise artık merkez sağın en güçlü partisi, ANAP’ın 115 sandalyesine karşılık 178 sandalye

⁶⁷ Bu konuda eski ANAP’lı Hasan Celal Güzel’in şu sözleri konuya ışık tutacak niteliktedir: *“Evvvela şu tespitte bulunalım ki, Özal AK Parti’yi ve Erdoğan’ı desteklerdi. Demirel gibi, siyasi ömrünü demokrat geçinerek, suret-i haktan görünerek CHP despotizmiyle uğraşarak geçirdikten sonra, CHP’li ve Jakobin olmaya kalkışmazdı. Zira bu dönemde bazı önemli farklara rağmen –O’nun misyonuna en uygun parti, AK Parti Olurdu.”* Hasan Celal Güzel, *“Özal Yaşasaydı...”*, 17 Nisan 2008, Radikal Gazetesi. Burada Süleyman Demirel ismi ile aslında Merkez Sağ kavramının karşılıma yetmeyeceği bir dönüşümün ve bu dönüşümde CHP ile AK Parti’nin karşılıklı olarak beliren konumları da vurgulanmış olmaktadır. Bu dönüşüm, bu küçük çalışmanın en önemli sonuç maddesi olmaktadır.

⁶⁸ Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, s.192

⁶⁹ http://www.sodev.org.tr/Haberler/2007/secim2007/siyasi_partiler_hakkinda_kisa_bilgiler.htm

çıkaran DYP olmuştu. Özal'sız ANAP varlığını korumasına rağmen Süleyman Demirel eski konumuna yavaş yavaş kavuşmaya başlamıştı.⁷⁰

Bu dönemde İdeolojik olarak ANAP ve DYP arasında bir fark olmadığı söylemi yaygın bir hal almıştır. Toplumun ve iş dünyasının da beklentisi bu yönde olmasına rağmen, bu dönem aynı zamanda Merkez Sağ'ın büyük kitlesel tabanının yavaş yavaş bu iki partiden de kaymaya başladığı bir dönem olarak da nitelendirilebilir. Bir başka deyişle Merkez Sağın DP'den beri var olan lider kadro ile taban arasındaki farklılıkların yarattığı ve düzen karşısındaki esnekliği sağlayan yönetim-parti tabanı ikiliği giderek işlevsiz kalmış, temsil ettiği kitlenin büyüklüğü bakımından ideolojik merkez liberallikten giderek koyu muhafazakarlığa doğru kaymıştır.⁷¹ Bu süreç, sonuçta Merkez Sağ'I temsil ettiğini söyleyen ANAP ve DYP'yi etkisizleştirmiş ve neredeyse marjinalize etmiştir. Bu büyük dönüşümün dünyada da soğuk savaşın bitişine denk düşmesi ise tarihsel dönemselleştirme açısından da uygundur. Bu süreçte eskinin ideolojik farklılıkları yerine yeni dünya düzenine uyum ya da karşıtlık gibi yeni bölünmeler ve yeni siyasal ayrışmalar öne geçmiştir.⁷²

3.3. Soğuk Savaşın Bitişinden Soğuk Savaşın Bitişinin Algılanışına Kadar Geçen Dönemde Türk Siyasal Hayatında Merkez Sağ Partiler: 1991-1997 (28 Şubat 1997)

Soğuk Savaşın bitişinden sonraki en önemli olaylardan biri Süleyman Demirel'in 1993'te Özal'ın ölümü ardından Cumhurbaşkanı olması ve bunun sonucu tıpkı Özal'ın Cumhurbaşkanlığı sonrasında ANAP'ın başına geldiği türden DYP'nin de Tansu Çiller başkanlığında giderek seçmen desteği bakımından küçülmesidir.

Bu ara dönemde 24 Aralık 1995 seçimlerinde DYP % 19, 8 ve ANAP % 19, 65 oy alırken Refah partisi % 21, 8 oy almayı başarmıştı.⁷³ Bu gelişme, merkez sağın, kitle tabanı açısından dramatik bir biçimde eridiği dönemin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Bülent Ecevit liderliğindeki Demokratik Sol Parti (DSP)'nin dışardan desteklediği kısa süreli ANAP-DYP koalisyonu 6 Mart-6 Haziran 1996 tarihleri arasında hükümeti oluşturdu. Bunu Refah (RP)-DYP koalisyonu izledi.⁷⁴ ANAP liderinin başkanlığındaki bir hükümette bulunmayı kabul etmeyen DYP lideri, RP liderinin başkanlığındaki bir hükümette olmayı kabul edebilmişti. Bu durum merkez sağın toplumsal taban kaybını ve Türkiye'deki değişimi algılayamadığının bir göstergesi olarak görülebilse bile, artık Türkiye'de sağ seçmen tabanı üzerinde kimin söz sahibi

⁷⁰ Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, s.193-1995

⁷¹ Mert, *a.g.e.*, s.64

⁷² Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, s.205

⁷³ Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, aynı yer

⁷⁴ Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, s.206-210.

olduğunu ortaya koyması açısından güçlü bir sembolik değer de ifade ediyordu.

Sembolik olarak Dünyadaki büyük değişimin, yani Soğuk Savaşın artık bittiğinin, Türkiye’de gecikmeli algılanışı demek olan olay 28 Şubat 1997 de gerçekleşti. Bu gün Milli Güvenlik Kurulu DYP-RP iktidarının başbakanı Necmettin Erbakan’a, daha çok Türkiye’de laiklik karşıtı hareketlerin önüne geçilmesine yönelik 27 maddelik bir önlem paketini kabul ettirdi. Bunun ardından da 18 Haziran 1997’de hükümet başkanı istifasını verdi.⁷⁵

Kimilerince yeni bir askeri darbe olarak (Post-Modernist Darbe olarak) nitelendirilen bu olay, aslında AK Parti’nin önünü de açmıştır.

Bu tarihsel olay aynı zamanda Türkiye’de Komünizmin ilk önemli tehlike olmaktan çıkması ile soğuk savaşın bitişinin çok geç de olsa anlaşılmasını ifade eder. Ama bundan daha da önemlisi, Türkiye’nin bu bitiş geç de olsa anladığını ortaya koysa bile bunun gereklerini hâlâ yerine getirememesi ve soğuk savaş sonrası dünya da kendini doğru yerde konumlandırmakta gösterdiği gecikmenin halen sürmesidir.

3.4. 28 Şubat 1997’den AK Parti İktidarına (Ya da 11 Eylül Saldırılarına) Kadarki Dünya Düzeni İçinde Merkez Sağ Partiler

27 Şubat 1997 askeri darbesi sonrası istifa eden hükümetin yerine Mesut Yılmaz liderliğinde ANAP-DSP ve Demokrat Türkiye Partisi⁷⁶ (DTP) nin katıldığı bir koalisyon Kasım 1998’e kadar görev yaptı. Bu arada Ocak 1998’de Refah Partisi (RP) kapatıldı. (Bu partinin yerine kurulan Fazilet Partisi (FP) ise Haziran 2001’de kapatılacaktır. Ancak bu çizgide daha önemli bir gelişme 2001 Ağustos ayında Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AK Parti) kurulmasıdır.⁷⁷ Ocak 1999’da bu kez Ecevit ve bağımsızlar seçim dönemi hükümeti kuruldu.

PKK lideri’nin yakalanması sonrası yapılan 1999 Nisan seçimleri Türkiye’de Merkez Sağ Partilerin kitle tabanlarının tamamen bittiği ve artık bambaşka bir atmosferin yaşandığı bir dönemin başlangıcı oldu. DYP ve ANAP bu seçimden tamamen başarısız çıktılar. Bu Merkez Sağ’ın çöküşüydü.⁷⁸

Türkiye’de Merkez Sağ’ın tıpkı ölen bir yıldızın ışıklarının bir süre daha dünyaya ulaşıp halen varmış izlenimi vermesi gibi bu sonun başlangıcı dönemi, 3 Kasım 2002 tarihine kadar sürdü. Bu tarihte yapılan seçimlerde artık Merkez

⁷⁵ Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, s.210.

⁷⁶ 1997’de Doğru Yol Partisi içindeki fikir ayrılıkları sonrasında bu partiden istifa eden Hüsamettin Cindoruk, İsmet Sezgin ve Gökberk Ergenekon gibi isimler tarafından 7 Ocak 1997’de kurulan parti. https://tr.wikipedia.org/wiki/Demokrat_Türkiye_Partisi.

⁷⁷ Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, s.210-211.

⁷⁸ Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, s.211.

Sağ olarak etiketlenmiş partiler meclis dışında kaldılar.⁷⁹ Ve o tarihten sonra da bir daha yeniden bir seçenek oluşturma ve yeniden parlamentoya girebilme yeteneklerini yitirdiler.

Bu gelişmelerin ilk başlarda yeni bir dönemi hazırladığı tam da sezilemeyen dış ayağı 11 Eylül 2001 tarihinde NewYork'taki ikiz kulelerin bir terörist saldırıyla yıkılması oldu. ABD'nin yeni bir dünya düzeni arayışının ve Büyük Ortadoğu Projesi'nin⁸⁰ başlangıcını da oluşturan bu olay kısa zamanda Türkiye'deki siyasal gelişmeleri de etkilemiştir.

3.5. 11 Eylül Saldırılarından AK Parti'nin İlk İktidar Dönemine Kadar Merkez Sağ Partiler

AK Parti'nin ortaya çıkışı Türk siyasal hayatında Merkez Sağ siyaset ve Merkez Sağ partiler açısından bugüne kadar yaşanan en önemli sorunsal oluşturmaktadır. Bu partinin ortaya çıkışı askeri darbelerle bile kesintiye uğrayamamış büyük bir siyasi geleneği büyük ölçüde etkilemiş ve onu yıpratmıştır.

AK Parti'nin varlığı Merkez Sağ siyaset ve partiler açısından bir açıdan devamlılığı temsil etse de bir başka açıdan da bitişi temsil etmektedir. Bu yeni durum, Merkez Sağ siyasetin sınırlarının esnetilerek ele alındığında, özellikle Batı ile ilişkilerde gözlemlenen pragmatik-oportunist çizgi düşünüldüğünde ve toplumsal taban açısından aynılıklara vurgu yapıldığında bir devamlılık, başta liderlik olmak üzere partinin başörtüsü gibi eylemlerine karşı Cumhuriyet kurumlarının Laiklik açısından getirdiği eleştirilere ve son kapatma davasına vurgu yapıldığında da bir kopuşu temsil etmektedir. Nuray Mert'in şu sözleri bu tereddütlü duruma işaret etmektedir:

*"...Merkez Sağ siyasette **büyük kırılma** olarak AK Parti örneğine dönersek, şimdiye kadar kırılmadan ziyade devamlılık hususuna dikkat çekmiş olduk. Ancak (daha önce) en büyük kırılma noktasının **ilk kez** bu kadar dindar bir geçmiş ve onun ötesinde İslamcı çizgiden geldiğine değinmiştik. Bu noktada AK Parti merkez sağı temsil etmek açısından ciddi bir meşruiyet krizi yaşamış ve halen yaşamaktadır."*⁸¹

Bu durumu klasik olarak suyun derece derece ısıtıldığında 100 derecede nitelik değiştirerek kaynaması örneğiyle değerlendirdiğimizde, başta liderlik olmak üzere Merkez Sağın 12 Eylül sonrası ANAP ve DYP olarak ortaya çıkan ayrışmasında ANAP çizgisi, nicelik olarak giderek önce Merkez Sağ çizgisini esnetip yelpazesini genişletmiş, giderek nitelik değiştirmiştir. Bu açıdan AK Parti'yi Merkez Sağ da taban ile liderlik arasındaki aralığın kapanmasının son

⁷⁹ Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, s.219.

⁸⁰ "İsrail'i yaşatma projesidir. Türkiye küçük parçalara ayrılmadıkça bu projenin gerçekleşmesi ve yaşaması imkansız görünüyor.", Yalçık Küçük, **Ders 1, Küçülme Savaşı**, s. 243.

⁸¹ Nuray Mert, s. **a.g.e.**, s.111

halkası olarak, izlediği Liberal ekonomik politikalara ⁸²rağmen niteliksel açıdan, bu ana çizginin dışında bir hareket olarak, düşünmek mümkündür. Bu çizginin, esinlendiği ve tarihsel öncüsü ANAP'ın lideri Özal'dan da, Erbakan çizgisindeki Saadet Partisi'nin millici ve anti-emperyalist tavrından göreceli olarak farklı bir parti olduğunu söylemek mümkündür. İzlenen politikaları ise liberal'den ziyade bu çizgiye uygun, aslında neo-liberal olarak nitelenmek daha doğru olur. Bu gelişmeler sonrasında "Merkez Sağ" kavramının artık yavaş yavaş kullanımdan kalktığını da ekleyebiliriz. 2000'li yılların ilk çeyreğine doğru bu durumun geçerli olduğu güçlü bir tez olarak ileri sürülebilir.

Sonuç

Dünya'da 11 Eylül 2001 saldırılarıyla başlayan yeni bir dönemde, artık Soğuk Savaş kalıpları ve kavramlarıyla Merkez Sağ adlandırılmasıyla bile olsa Türkiye'de geleneksel ayrışmaların ortadan kalktığını, Sol'un başta CHP olmak üzere Kemalist geçmişine yaslanarak kitle tabanını ve konumunu belirginleştirmesine karşılık Merkez Sağ'ın büyük bir çöküşle cumhuriyetçi kazanımları savunmaya yönelik bir taban oluşturamadığını ve bu kesimi dış faktörlerle çok açık biçimde desteklenen anti-Kemalist bir akıma kaptırdığından ve işlevsiz kalarak tarih sahnesinden çekildiğinden sözedebiliriz. Bu noktada Merkez Sağ'da baştan beri varolan liderlik ve taban ayrımında, belli başlı seçkin üst kademelerin yeni bölünmede CHP çizgisine yaklaştıklarını ya da yaklaşacaklarını, tabanın ise büyük ölçüde AK Parti çizgisi altında yereldiğini söyleyebiliriz. Bu açıdan Türkiye'de artık muhafazakar toplumsal tabanı liderlik ve taban ayrışması yaratarak Cumhuriyetçi-liberal-Merkez Sağ liderlik altında tutmanın olabirliği kalmamıştır diyebiliriz.⁸³ Sonuçta Türk siyasetinde bundan sonra bilimsel anlamda bir işlev görecek ayrımın Merkez Sağ-Merkez Sol olarak kavramlaştırılmayacağını, hatta "Merkez Sağ" kavramının giderek kullanımdan kalkmaya başladığını söyleyebiliriz. Kullanıma giren "Kutuplaşma" kavramı etrafında biçimlenecek yeni ayrımın hangi toplumsal katmanlara dayanacağı ve bunun nasıl kavramlaştırılacağı sorusuna yanıt vermek için yeteri kadar zaman geçmesini ve belki de bir AK Parti sonrası Türkiye manzarasını tarif edecek kadar beklemek gerekecektir.

Kaynaklar

Kitaplar

Ahmad, Feroz; **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Sarmal Yayınevi, Ekim 1995

⁸² Nuray Mert, s. a.g.e., s.118

⁸³ Bkz. Bu çalışma içinde yer alan 70. dipnot

Ahmad, Faroz ve Bedia Turgay; **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Temmuz 1976

Ahmad, Feroz; **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Nisan 2007

Demirel, Tanel; **Adalet Partisi, İdeoloji ve Politika**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2004

Demiral, Cafer; (Haz.) **Türkiye’nin 42 Hükümeti**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1973Kieser, Hans – Lukas; **İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet, 1839-1938**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005

Küçük, Yalçın; **Ders 1, Küçülme Savaş**, Salyangoz Yayınları, Ekim 2006

Mert, Nuray; **Merkez Sağın Kısa Tarihi**, Selis Kitaplar, Birinci Baskı, Ağustos, 2007

Makaleler

Ahmad, Faroz; “Türkiye’nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C.7

Eroğul, Cem; “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der.) İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tomak, Belge Yayınları, Aralık 1990

Soysal, İlhami; “12 Eylül Sonrasının Başlıca Partileri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C.8

Tunçay, Mete; “Siyasal Gelişmenin Evreleri,” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C.7

Gazete Köşe Yazıları

Bulut, Yiğit; “ ‘Kan emiciler’ sırtımıza 1850’lerde bindiler...”, **Vatan Gazetesi**, 27 Nisan 2008.

Güzel, Hasan Celal; “Özal Yaşasaydı...”, **Radikal Gazetesi**, 17 Nisan 2008.

İnternet Kaynakları

http://www.sodev.org.tr/Haberler/2007/secim2007/siyasi_partiler_hakkin_da_kisa_bilgiler.htm

https://tr.wikipedia.org/wiki/Demokrat_Türkiye_Partisi.

Gazeteler

Hürriyet Gazetesi, 4 Mayıs 2008

Ekler

Ek-1. ANAP

Anavatan Partisi, 20 Mayıs 1983'te, 12 Eylül öncesinde Süleyman Demirel hükümetlerinde DPT ve başbakanlık müsteşarlığı, 12 Eylül sonrasında da Ulusu Hükümetinde başbakan yardımcılığı görevlerini üstlenen, "24 Ocak Kararları"nın dolayısıyla, 1980'ler Türkiye ekonomisinin "mimarı" olan Turgut Özal'ın genel başkanlığında kurulmuştur. Partinin kurucuları arasında Hüsnü Doğan, Adnan Kahveci, Veysel Atasoy, Erol Aksoy, Cemil Çiçek, Cavit Kavak gibi isimler yer almıştır. İçişleri Bakanlığına 37 kurucunun ismini bildiren Özal'ın listesinden 7 kişi veto edilince, geriye kalan 30 kişi ANAP'ın 1983 milletvekili genel seçimlerine girme hakkı kazanmasına yeterli olmuştur. Partinin Turgut Özal sonrası Genel Başkanlıklarını Yıldırım Akbulut ve Mesut Yılmaz yapmıştır. Anavatan Partisinin 3 Kasım 2002 seçimlerinde büyük oranda oy kaybedip % 5, 2 lik oranla parlamento dışında kalması sonrasında istifa eden Mesut Yılmaz'ın yerine 11 Ocak 2003 tarihli kongrede Genel Başkanlığa Ali Talip Özdemir seçilmiştir. 2004 yılında yapılan genel genel kongrede Nesrin Nas seçilmiştir. Erkan Mumcu'nun partiye katılması ile 02/04/2005 tarihinde Genel Başkanlığa seçilmiştir. Parti 2009 yılında DP ile birleşerek hukuki varlığına son vermiştir.

Ek-2. DYP

Kuruluş tarihi: 23 Haziran 1983 1. Genel Başkan: Ahmet Nusret Tuna 2. Genel Başkan: Dr. Yıldırım Avcı 3. Genel Başkan: Hüsamettin Cindoruk 4. Genel Başkan: Süleyman Demirel 5. Genel Başkan: Mehmet Gölhan (Vekâleten) 6. Genel Başkan: Prof. Dr. Tansu Çiller 18 Nisan 1999 genel seçimi: 3 milyon 742 bin 317 oy ve % 12, 03 ile beşinci parti oldu. 23 Haziran 1983'te kurulan Doğru Yol Partisi (DYP), 12 Eylül partilerinden Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin kapatılmasıyla saflarına katılan 21 milletvekilinin katılımıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de fiilen oluştu. 1986 yılında 11 milletvekilliği için yapılan ara seçimlerinde 4 milletvekilliği kazanan Doğru Yol Partisi, 1987 milletvekilliği seçimlerinde de 59 sandalye elde etti. 1989 mahalli seçimlerinde en yüksek oyu alan DYP, 20 Ekim 1991 milletvekilliği seçimlerinde 182 milletvekili ile TBMM'ye girdi. TBMM 'de en çok milletvekiline sahip parti olması nedeniyle, DYP o dönemdeki genel başkanı Süleyman Demirel'in başkanlığında SHP ile koalisyon hükümeti kurdu. Demirel'in, Turgut Özal'ın ölümü üzerine 16 Mayıs 1993 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilmesini izleyerek, 13 Haziran 1993'te yapılan olağanüstü kongrede, genel başkan yardımcısı Prof. Dr. Tansu Çiller, diğer adaylar İsmet Sezgin ve Köksal Toptan'ı geride bırakarak DYP genel başkanı oldu. Tansu Çiller, 25 Haziran 1993'te de SHP ile yeniden koalisyon hükümetini oluşturdu. 24 Aralık 1995 tarihinde yapılan genel seçimler sonrasında DYP, ANAP ile azınlık hükümeti kurdu. Refah Partisi'nin Anayasa Mahkemesi'ne

yaptığı başvuru sonucunda yapılan güven oylaması iptal edildi ve bu hükümet sona erdi. Hükümet arayışları sonucu RP-DYP hükümeti kuruldu. DYP Genel Başkanı Tansu Çiller, bu hükümette Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olarak görev yaptı 3 kasım 2002 seçimlerinde DYP barajı geçemeyerek TBMM de temsil hakkını kaybetti. Olağan genel kurulda Seçimlerden bağımsız milletvekili olarak çıkan Mehmet Ağar Genel Başkan seçildi ve TBMM de tekrar temsil edilmeye başlandı. Parti 2007 yılında Demokrat Parti adını alınca DYP'nin hukuki varlığı son bulmuş oldu.

Ekler İçin Kaynak

http://www.sodev.org.tr/Haberler/2007/secim2007/siyasi_partiler_hakkinda_kis_a_bilgiler.htm

KUZEYDOĞU ANADOLU'NUN İSKÂN TARİHİ ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER*

Veli ÜNSAL**

Özet

Türkiye'nin Kafkaslara açılan kapısı olan Kuzeydoğu Anadolu Tarih Öncesi Çağlardan günümüze kadar yerleşime sahne olmuştur. Kuzeydoğu Anadolu'nun tarih öncesi ve tarihi çağları ile ilgili olan bu çalışma, bölgenin sahip olduğu coğrafi konumundan dolayı ayrı bir önem kazanmaktadır. Bölge coğrafyası, tarih öncesi çağlarda insanların yaşaması için gerekli olan tarım alanları, su kaynaklarını bünyesinde barındırmaktadır. Çalışma Erzincan, Erzurum ve Kars illeri ile sınırlandırılmıştır. Kuzeydoğu Anadolu'daki ilk çalışmaları Kökten yapmıştır. Bu çalışmalar sonucunda bölgenin Paleolitik, Epipaleolitik, Kalkolitik ve İlk Tunç çağlarında iskân görđüğü anlaşılmıştır. Kuzeydoğu Anadolu'da özellikle de Son Kalkolitik ve Son Tunç Çağı boyunca varlığını sürdüren Karaz kültürünün etkileri görülmektedir. Çalışma sahamıza giren ve Kuzeydoğu Anadolu bölümünde yer alan Erzurum'da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars'ta Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik döneme tarihlenen yerleşmelere ve bu döneme ait buluntulara rastlanılmıştır. Erzincan'da ise Kalkolitik Çağ ve sonrasına tarihlenen yerleşme yerlerine ve buluntulara rastlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Erzurum, İskân, Kars, Kuzeydoğu Anadolu.

SOME OBSERVATIONS ON THE SETTLEMENT HISTORY OF NORTHEASTERN ANATOLIA

Abstract

Northeast Anatolia, gate of Turkey where opening to Caucasian, her seen settlements from prehistoric ages onwards. This study related with prehistoric and historic ages of Northeast Anatolia, is of distinctive prominence due to geographic position of area. Geographical features of area include agricultural lands and water resources, which are essential for living of people in prehistoric ages. Because of this, our study is mainly confirmed to Erzincan, Erzurum, and Kars. Kökten carried out first studies in North Anatolia. Under the light of these researches, it is understood that settlements took place in the area in Paleolithic, Epipaleolithic, Chalcolithic, and Early Bronze ages. Effects of Karaz culture continuing its presence in Northeast Anatolia especially in Late Chalcolithic and Last Bronze ages could be seen. Paleolithic ages tools were seen in Erzurum, which is situated in North-east Anatolia and is in our study coverage; settlements dating back Paleolithic, Mesolithic, and Neolithic periods together with findings belonging to these ages in Kars; and also findings and settlements dating back Chalcolithic age and later in Erzincan.

Keywords: Erzincan, Erzurum, Kars, Northeast Anatolia, Settlement.

* Bu çalışma, I. Uluslararası Bilimsel ve Mesleki Çalışmalar Sempozyumunda sunulmuş olup, gözden geçirilerek ve geliştirilerek yayıma hazır hale getirilmiştir.

** Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, unsalveli@hotmail.com,
ORCID 0000-0002-8907-6153

Giriş

Coğrafi konumu itibariyle Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya, batıda da Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölgedir. Bu nedenle bu bölge binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin kavşak yeridir. Doğu Anadolu yüksek yaylası tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu insanlığı en eski çağlardan beri buralar çekmiştir. Bugün Doğu Anadolu Bölgesi her ne kadar yarı çıplak bir görünüm arz ediyorsa da tarih öncesi çağlarda vadiler arasında kıvrılarak akan çay ve dereler boyunca sık korular ve kışa dayanıklı ormanlarla kaplı bir bölgeydi. M.Ö. I. binden itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kültürel ve coğrafi durum hakkında bilgi veren çivi yazılı metinlerde, o devirde bölgedeki ormanların varlığını açıkça ifade eder (Ünsal, 2006a: 193).

Doğu Anadolu Bölgesinin arkeolojik haritasına bakıldığında tarih öncesi çağların tümünde iskâna rastlanır. Bölgenin çalışma alanına giren Kuzeydoğu Anadolu bölümünde yer alan tarih öncesi çağlara ait mağara resimleri ise gerek Anadolu'nun ve gerekse komşu bölgelerin tarih öncesi çağlarını aydınlatması bakımından çok önemlidir (Ceylan, 2008).

Kuzeydoğu Anadolu'nun tarih öncesi çağlarına geçmeden çalışma kapsamına giren Erzincan, Erzurum ve Kars'ın genel coğrafi özelliklerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Çalışma kapsamında incelenen ilk merkez Erzincan ve çevresidir.

Doğu Anadolu'nun batı bölümünde Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan Erzincan ilinin yüzölçümü 11.903 km², il merkezinin denizden yüksekliği ise 1.218m'dir. İl, kuzeyden Giresun, Gümüşhane; doğudan Erzurum; güneydoğudan Bingöl; güneybatıdan Malatya, Elazığ; güneyden Tunceli; batıdan Sivas illeri ile çevrilidir. Tektonik bir yapı üzerinde bulunan il toprakları, güneyden Munzur ve Mercan Dağları, doğudan Karasu Dağları, kuzey ve kuzeydoğudan ise Kop Dağları'nın batı uzantılarıyla çevrelenir. Batıda Refahiye Dağları ile Buzbel Dağları bulunur. Erzincan ili, genellikle dağlar ve platolar ile kaplıdır. Dağ sıraları arasında çukurluklarda yer alan ovalar ve düzlükler, boğazlarla birbirine bağlanmış durumdadır. Erzincan topraklarının büyük bir bölümü Karasu Havzası'nda bulunmaktadır. (Yurt Ansiklopedisi 1982, (4), 2587-2595; Erinç, 1953; Ceylan, 2008).

Çalışmada incelenecek bir diğer il Erzurum'dur. Bu alan, Doğu Anadolu Bölgesinin kuzeydoğu kesiminde yer alan Erzurum- Kars yöresinin batı yarısını oluşturur. Çoruh, Fırat ve Aras Havzaları'nın başlangıç noktasında ve 25.066

km² yüzölçümüne sahip ilin kuzeyinde Rize ve Artvin; batısında Gümüşhane ve Erzincan; güneyinde Bingöl ve Muş; doğusunda ise Kars ve Ağrı illeri ile yer alır. Denizden yüksekliği 1853 m. olan ve topraklarının büyük bölümü yüksek alanlardan oluşan ili, kuzeyden Rize; batıdan Dumanlı ve Kop; güneyden Cemal ve Bingöl; doğudan Aras ve Allahuekber Dağları sınırlar. Erzurum ilinde ovalar il toplam alanının ancak yüzde 4 'ünü kaplar. İlin önemli ovalarını Erzurum, Pasinler ve Hınıs ovaları oluşturmaktadır. Erzurum akarsu kaynakları bakımından çok zengindir. Çoruh, Aras ve Fırat Havzalarının birleşme noktalarında yer alan Erzurum'un, önemli akarsuları Karasu, Çoruh, Oltu, Tortum, Aras ve Hınıs'tır Türkiye'nin, sıcaklık ortalaması en düşük illerinden biri olan Erzurum ilinde şiddetli bir karasal iklim tipi egemendir. İlde kışlar soğuk ve sert, kısa süren yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir (Yurt Ansiklopedisi 1982, (4), 2679- 2685; Ceylan, 2008).

Çalışmada incelenen son saha Kars ilidir. Kuzeydoğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında yer alan ilin yüzölçümü 18.557 km², deniz seviyesinden yüksekliği ise 1.450 metredir. Kars, kuzeybatıdan Artvin; batıdan Erzurum; güney ve güneydoğudan ise Ağrı illeri ile çevrilidir. Bir yanda Aras ve Arpaçay vadileri, bir yandan da Yalnızçam Dağları ile çevrelenen Kars il alanı, Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu'yu birbirinden ayıran, yüksek ve sürekli sıradağlar arasında kalır. Kars il alanı, tekdüze görünümlü geniş yaylalar ve ovalar durumunu almıştır. Kars yöresinde ovalar, genellikle akarsu vadileri boyunca sıralanmış durumdadır ve vadi tabanları dışındaki ovaların tümü yüksek ve soğuktur. Kars'ta dağlar il alanının temel yapısına uygun olarak genellikle batı-doğu yönünde uzanır. Kars il toprakları tümüyle Hazar Denizi Ana Havzası içerisinde yer almaktadır. Havzanın ve dolayısıyla ilin önemli akarsuları, Aras Irmağı, Arpaçay, Kars Çayı ve Kura Irmağı'dır. Kars İl'inde, Doğu Anadolu yüksek yayla iklimi egemendir. İlde kışlar çok soğuk ve sert, yazlar ise serin geçmektedir (Yurt Ansiklopedisi 1982, (6), 4471-4484; Erinç, 1953; Ceylan, 2008).

Tarih Öncesi Çağlarda Kuzeydoğu Anadolu

Paleolitik Çağda Kuzeydoğu Anadolu

Coğrafi yapısı dolayısıyla doğal geçitler dışında çevresindeki bölgelere kapalı olan Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan, Erzurum'da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars'ta Paleolitik ve Epipaleolitik döneme tarihlenen yerleşmelere ve buluntulara rastlanılmıştır. Erzincan'da ise bu döneme tarihlenen ne buluntuya ne de yerleşim yerine henüz rastlanmamıştır.

Paleolitik Çağ araştırmalarının pek az yapıldığı Erzurum ve çevresine ait çalışmaların hemen hepsi Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir. Çevredeki ilk buluntuyu ise Alot tespit etmiştir. Alot, bu aleti 1942'de Erzurum'un

doğusunda, Erzurum-Hasankale yolunun 20–25. km'sinde, Yukarı Çakmak köyünün kuzeybatısında, söz konusu karayolundan 300 m. kadar güneyde ve yola dik duran kurumuş bir dere yatağının yamacında bulmuştur. Ayrıca Erzurum'un 20 km kuzeydoğusunda, Dumlu yakınlarında volkanik taş yataklarının bulunduğu ve bunların bir işleme yeri olarak kullanıldığı ve böylelikle Erzurum ve çevresinin Alt Paleolitik Çağ'dan itibaren iskân gördüğü artık kabul görmektedir.

Bu dönemde Erzurum yakınlarındaki bu dönemi aydınlatan en önemli buluntu yeri Erzurum-Hasankale'dir.

Erzurum il merkezinin doğusunda, Erzurum- Hasankale karayolunun, Erzurum merkezinden itibaren 20- 25 km ilerisinde, Yukarı Çakmak Köyü'nün kuzeybatısında, karayolundan 300 m kadar güneyde ve yola dik duran kurumuş bir derenin yamacındadır. Alot tarafından tesadüfen, olasılıkla bir gezi sırasında Paleolitik alet bulunmuştur. Daha sonra bu aleti gören Şenyürek tarafından yayınlanmıştır. Şenyürek, bu aletin bir yüzü işlenmiş uç kazıyıcı olarak yapılmış daha sonra yan kazıyıcı olarak kullanıldığını ve tıpsel olarak Levalloisien özellikler taşıdığını ifade etmektedir. Alet volkanik bazalttan yapılmıştır. Yalnız bir yüzü işlenmiştir. Boyutlarının 10.3x 5.7x 2,2 cm olduğu bildirilmektedir. Bu alet yakın bir zamanda kırılmış olarak bulunmuştur (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Erzurum- Hasankale). Araştırmalar sonucunda Erzurum-Hasankale buluntuları Orta Paleolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir.

Kars ve çevresinde ise Paleolitik Çağ ve sonrasına ait verilerin büyük bir çoğunluğu Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir (Bingöl, 2003: 17).

Kars ve çevresindeki Alt Paleolitik Çağ'a ait yerleşme yerleri ve buluntular şunlardır; Ağzıaçık, Ani Çevresi, Cilavuz ve Tombultepe'dir.

Ağzıaçık yerleşmesi (Kökten, 1943a: 602; Kökten, 1944a: 472; Kökten, 1953: 196; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ağzıaçık; Ceylan, 2001a: 29; Bingöl, 2003: 17) Kars il merkezinin kuzeyinde Susuz İlçesi'nin yaklaşık 6-7 km. kuzeydoğusunda yer alır. Ağzıaçık veya Azacık Köyü'nün yanından akan aynı adlı derenin batısındaki düzlüktür. (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ağzıaçık; Bingöl, 2003: 17). Kökten 1952 yılında Kars ili çevresinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmasında Ağzıaçık Suyu adlı derenin civarında Paleolitik Çağ'a tarihlediği yontma taş aletleri bulmuştur (Kökten, 1953: 196). Kökten Ağzıaçık Suyunda bulduğu aletler hakkında çok az bilgi aktarmaktadır. Bulduklarından biri bazalttan yapılmış, çok güzel işlenmiş, oval biçimli bir iki yüzeyli el baltasıdır. Bu balta ucundan biraz kırılmış olarak ele geçmiştir. Kökten bulduğu bu baltayı Acheulléen tip olarak, Tomsy ise bu aleti Üst Acheulléen olarak tanımlamışlardır. Aynı yerde bulunan bir başka yontma taş alet ise yine bazalttan yapılmış Orta Paleolitik Çağ'a tarihlenen Moustérien tipinde, çok

aşınmış bir uçtur. Ağzıaçık Suyu Paleolitik Çağ'ın Alt Paleolitik ve Orta Paleolitik dönemlerine tarihlendirilmektedir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ağzıaçık Suyu; Bingöl, 2003: 17).

Bölgedeki bir başka yerleşme olan Ani Çevresi, (Kökten, 1943a: 120; Kökten, 1948: 197–198, 203; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ani Çevresi; Ceylan, 2001a: 29; Bingöl, 2003: 18) Kars il merkezinin kuş uçuşu 42 km. doğu-güneydoğusunda, Digor İlçesi'nin kuzeydoğusunda, Ani (yeni ismi Ocaklı) Köyü'ndeki Ani antik yerleşmesinin yakınındaki mağaraların önünde, dereye yakın kısımdadır. Kökten, dereye yakın kısımlarda doğal mağaraların olduğunu bildirmekle birlikte de bu mağaralar hakkında fazla bir şey söylememektedir (Kökten, 1948: 198; Kökten, 1975: 100). Kökten'in 1942 yılında Ani Harabeleri civarında yaptığı araştırmada bir adet yontma taş alet ele geçmiştir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ani Çevresi; Bingöl, 2003: 18). Ani civarında bulunan ve Şelleen olduğu bildirilen el baltası çok incelmış ve yıpranmıştır. Yüksekliği 107, genişliği 77 ve kesimi 25 mm çapında olan bu el baltası her alette olduğu gibi yüksekliğinden ziyade kesitten kaybetmiştir. Kökten'in yaptığı araştırmada bu el baltasının hammaddesinin püskürük taşlardan olduğu anlaşılmıştır. Bu buluntulardan yola çıkarak, Ani Çevresi Paleolitik Çağ'ın Alt Paleolitik dönemine tarihlendirilmiştir (Kökten, 1948: 198).

Alt Paleolitik Çağa tarihlendirilen bir diğer yerleşme Susuz İlçesi yakınlarındaki Cilavuz'dur (Kökten, 1944a: 472; Kökten, 1948: 197–198; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Cilavuz/Susuz; Ceylan, 2001a: 29; Bingöl, 2003: 19). Bu alan Kars İl merkezinin kuş uçuşu 20km kuzeyindeki Susuz İlçesi'nin hemen kuzeydoğusundaki Cilavuz Deresi'nin kuzey düzlükleridir. Bu buluntu yeri arkeoloji literatüründe bazı yerlerde Susuz olarak geçmektedir. Yontma taş buluntular açısından zengin olan bu yöre, Kökten'in 1942 yılı incelemeleri sırasında tespit edilmiştir. Bu araştırmaları sırasında Kökten, Susuz İlçesi'nin civarındaki bu düzlüklerde bazalittan yapılmış 12,0 x 7,7 x 4,0 cm boyutlarında iki yüzeyli el baltası bulmuştur. Bu iki yüzeyli hakkında ayrıntılı bir bilgi verilmemekle beraber Chelleen- Acheuleen tipinde olduğu bildirilmektedir. Alet olasılıkla Cilavuz Suyu'nun yukarılarından sürüklenerek gelmiştir. Buluntunun resmi veya çizimi Kökten tarafından yayınlanmamıştır. Yakın çevrede başka alet ve artıkların var olup olmadığı da bilinmemektedir. Kars yöresi özellikle Paleolitik Çağ bakımında araştırmaya açık yörelerden biri olma özelliğini korumaktadır. Araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular Cilavuz/Susuz yöresinin Alt Paleolitik Çağ'a tarihlendiğini işaret etmektedir (Kökten, 1948: 203; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Cilavuz/ Susuz; Bingöl, 2003: 19).

Bu döneme tarihlenen bölgedeki son yerleşme, Kağızman ilçesi yakınlarında Aladağ eteklerindeki Tombultepe'dir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Tombultepe; Bingöl, 2003: 19–20; Ceylan, 2001a: 29). Kars il merkezinin

güneyinde, Kağızman İlçesi'nin batısındaki Aladağ'ın doğu eteklerinde Yazılıkaya kaya resimlerinin yaklaşık 6 km güneyinde Tombultepe adı verilen alanın yamaçlarındadır. Kökten'in 1969 yılında Camuşlu Köyü civarındaki kaya resimlerini saptamaya dönük yüzey araştırması sırasında tespit edilmiştir. Kökten, bazaltdan yapılmış Chelleen tipte iki yüzeyliler (el baltaları) ve iri yonga aletler bulmuştur. Araştırmalar sonucunda elde edilen kaynaklar Tombultepe bölgesinin Alt Paleolitik Çağ'a tarihlendiğini işaret etmektedir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Tombultepe; Bingöl, 2003: 19).

Bu yörede Orta Paleolitik Çağ'a ait yerleşmeler ise Kars il merkezi yakınlarında Borluk Deresi vadisindeki Borluk Deresi (Kökten, 1943a: 120; Kökten, 1948: 198, 199; Kökten, 1943b: 608; Kökten, 1953: 196; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Borluk Deresi; Ceylan, 2001a: 29; Bingöl, 2003: 23 vd) ve Kağızman ilçesi Camuşlu köyü yakınlarındaki Kurbanğa Mağarası'dır (Pehlivan, 1984: 30; Ceylan, 2001a: 29; Bingöl, 2003: 25-26).

Kars il merkezinin yaklaşık 17-18 km güneydoğusundaki Borluk Deresi'nin oluşturduğu vadideki buluntu yeridir. Bu buluntu yerleri arkeoloji literatürüne Borluk, Mağaracık ve Azatköy buluntu yerleri olarak geçmiştir. Borluk vadisi boyunca yer alan tüm bu buluntu yerleri birbirlerine çok yakın ve ilişkili olduğu için Borluk Deresi'nden çıkarak Borluk Deresi adıyla bu çalışmaya alınmıştır (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Borluk Deresi; Bingöl, 2003: 23). 1942 yılında Kökten, Kars ili sınırları içinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmasında Borluk Deresi Vadisi boyunca üç yerde yontma taş aletler toplamıştır. Bunlardan birincisi derenin üst kısmında, Borluk Köyü yakınlarında yer alan kaya sığınaklarının önü ve derenin tabanındaki kum ve çakıl döküntüleri, ikincisi ise Mağaracık Köyü'nün yakınındaki kaya sığınaklarının önlerindeki alandır. Daha batıda Azatköy diye anılan üçüncü alan ile beraber Borluk Deresi'nde Kökten'in yoğun bir araştırma yaptığı anlaşılmaktadır. Kökten'in araştırmasında, Borluk Deresi vadisinin üst kısmında, Borluk Köyü yakınında, ikisi bazaltdan, bir tanesi andezitten olduğunu söylediği kazıyıcı uç ve yan kazıyıcılar bulunmuştur. Bu buluntular Mousterien tipindedir. İkinci yer yaklaşık olarak birincisinden 7 km uzakta olan Mağaracık Köyü'dür. Bu köyün yakınında da gene Mousterien tipinde obsidyen aletler bulunmuştur. Sonuncu ise Azatköy ya da Dündartepe adlı köyün yakınında, Borluk Vadisi'nin Azatköy'e doğru olan uzantısında ele geçirilen obsidyenden yapılmış alettir. Bu alet Kökten'in vadinin yukarısında bulunduğu diğer aletlere çok benzemektedir. Tümü Orta Paleolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir (Kökten, 1944b: 668-669; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Borluk Deresi; Bingöl, 2003: 23).

Kars il merkezinin güneyinde, Kağızman İlçesi'nin kuzeybatısında yer alan Kötek Bucağı'na bağlı Camuşlu (Camışlı) Köyü'nün güneybatısında,

Aladağ'ın doğu yamacında, Tombultepe yakınındadır. Kökten, mağaranın tam yerini bildirmemektedir. Kurbanğa Mağarası'nın dış yüzünde ve tavanında, Yazılıkaya'daki resimlerden farklı bir teknikle çizilmiş, birkaç tanesi dövülerek şekillendirilmiş keçi, ağ ve ağaç kazıklı tuzaklar, kaytan kement şekilleri, oklanmış basit keçi resimleri tespit edilmiştir. Bu resimlerin Paleolitik Çağ'da yapılmadıkları kesindir. Mağarada 1969'da Kökten yönetiminde bir sondaj açılmıştır. Bu kazıda Üst ve Orta Paleolitik Çağ taş aletleri ve bu döneme ait ocak yerleri ortaya çıkmıştır. Bulunan aletler hakkında ayrıntılı bilgi verilmemektedir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Kurbanğa Mağarası; Bingöl, 2003: 25). Kurbanğa Mağarası ile kaledeki dağınık kayalar üzerine çizilen bu basit motiflerin M.Ö. 15.000-7.000 yılları arasına ait olduğu ve Geç Neolitik ve Eski Tunç Çağı'na tarihlendiği düşünülmektedir. Bu resimlerden bölgenin o zamanlarda toplayıcılığa ve avcılığa elverişli, çayırılık ve ormanlıkla kaplı olduğu anlaşılmaktadır (Kökten,1975:104; Bingöl, 2003: 25). Bu araştırmaların sonucuna göre, Kurbanğa Mağarası Orta ve Üst Paleolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Kurbanğa Mağarası).

Bölgede Üst Paleolitik Çağa ait tek yerleşme vardır. Bu yerleşme de Camuşlu Köyü sınırları içerisinde kalan Yazılıkaya'dır (Pehlivan, 1984: 30; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yazılıkaya; Ceylan, 2001a: 30; Bingöl, 2003: 30 vd). Kars il merkezinin güneyindeki Kağızman İlçesi'nin kuzeybatısında, Kötek nahiyesine bağlı Camuşlu Köyü'nün batısında, Aladağ'ın doğu eteklerinde, Elmalı Yaylası'nda, Yaylaaltı Mevkii denilen kısımdadır. Kaya resimlerinin olduğu kütle bazalttandır. 1966 yılında Kökten tarafından araştırılan ve büyük panonun altındaki düzlüklerde olasılıkla Üst Paleolitik Çağ'a tarihlenebilecek obsidyen kalemler ve taştan küçük döğeciler ve yontma taş aletler toplanmıştır. Yazılıkaya'da 1969 yılında, panonun olduğu kayalığın dibinde küçük bir deneme sondajı yapılmıştır. (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yazılıkaya; Bingöl, 2003: 30 vd). Büyük panoda 13 bouquetin, 54 erkek, 11 dişi, 12 yavru geyik (cervus elaphus) ve insan resimleri vardır. Küçük panoda ise 7 erkek, 3 baş dişi geyik, 3 insan, bir eşek şekli bulunmaktadır (Kökten, 1975: 103-104). İnsan figürlerinden birinin elinde yayı hatırlatan bir nesnenin bulunduğu görülmektedir. Kökten panonun alt kısımlarında üsttekileri bozan daha yeni resimlerin varlığından bahsetmektedir. Kökten panoların ön kısmında ve çevrede yüzey araştırması sonucunda bulunduğu ve Üst Paleolitik Çağ'a tarihlendiği alet ve artıkların buradaki varlığına dayanarak resimleri de Üst Paleolitik Çağ'ın sonuna koymaktadır. Kökten, bu aletler hakkında ayrıntılı bir bilgi vermemektedir. Panolardaki resimler ise yontma taş aletlerin bulunuşuna dayanarak Üst Paleolitik Çağ'a tarihlenmektedir (Kökten, 1975: 103-104; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yazılıkaya; Bingöl, 2003: 30 vd).

Epipaleolitik Çağda Kuzeydoğu Anadolu

Türkiye’de yaşandığı anlaşılan Epipaleolitik (Mezolitik) Çağ’ın Kuzeydoğu Anadolu’da yaşandığına dair kesin bilgilerimiz olmamakla birlikte çalışma alanının sadece Kars ve çevresine ait bazı veriler bulunmaktadır. Bölgedeki ilk araştırmaları başlatan Kökten’e göre, Kars çevresinde bulunan iki mikrolit alet (Kökten 1948: 199; Kökten 1953: 199) Epipaleolitik Çağ’a aittir. Bölgede gerçekleştirilen yeni araştırmalara göre ise Hasçiflik Köyü yakınlarında ele geçen bazı buluntular bu döneme tarihlendirilmektedir (Bingöl 2003: 35).

Kökten’in önceki yıllarda yaptığı yüzey araştırmaları ışığında 1990’lı yıllarda Özbek ve Yükmen’in gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları sırasında Kars’ın Hasçiflik Köyü’ne giderken yolun 5. km.sinde Diktaş Tepe denilen yerde Kökten’in araştırmalarında geçmeyen bir tepenin yamacında çok sayıda çakmaktaşı ve obsidyenden çekirdek, alet ve mikrolit aletlere rastlanmıştır. Araştırmacılar, aletlerin genel görünüşleri ve teknolojik özellikleri nedeniyle Epipaleolitik Çağ’a ait olabileceğini belirtirler. Tepenin sadece güneydoğu yamacında bir tarlada bu aletlere rastlanmış olmasını, buranın bir kamp yeri olabileceği olasılığına bağlamaktadırlar (Özbek-Yükmen 2000: 114-115; Bingöl, 2003: 35).

Kuzeydoğu Anadolu’nun çalışma kapsamına giren merkezlerinde, nedeni bilinmeyen sebeplerden ötürü Epipaleolitik Çağ’dan Kalkolitik Çağ’a kadar yerleşim kesintiye uğramaktadır. Belki de araştırmaların azlığından kaynaklanan bu durum bölgede yapılacak çalışmaların artması ile değişebilir.

Kalkolitik Çağ’da Kuzeydoğu Anadolu

Kuzeydoğu Anadolu’nun çalışma sahasına giren tüm merkezleri Kalkolitik Çağ’da yoğun bir iskâna uğramıştır. Kalkolitik Çağ’da, Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ’a nazaran bölgedeki yerleşmelerin sayısında da ciddi bir artışa rastlanır. Bu durum bölgedeki nüfus artışına paralel olarak gelişmiş olabilir.

Kuzeydoğu Anadolu’nun çalışma kapsamına giren bölgelerinden biri olan Erzincan ve çevresinin Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ’na dair herhangi bir bilgimiz yoksa da bölgenin Kalkolitik Çağ’dan itibaren iskân görmeye başladığını mevcut veriler ışığında söyleyebiliriz.

Erzincan çevresindeki bu döneme ait yerleşmeler, Başbudak ve Harabetepe Kaleleridir.

Erzincan İli’nin Tercan İlçesi’nin 60 km. güneydoğusunda Başbudak Köyü’nün Sağır Kom Mezrası’nda bulunmaktadır. Mezranın hemen güneyinde yükselen bir tepe üzerindedir. Kalenin hemen güneyinde bir vadi uzanmaktadır. Kuzey-güney doğrultulu olan kalenin tüm duvarları yıkılmıştır.

Kale taşları genelde alt tarafta büyük, üst tarafta küçüktür. Şirinlikale'ye yakın bir konumda olan kalenin erken döneme ait olduğuna şüphe yoktur. Bölge hem doğal yolların hem de suyollarının kesişme noktasındadır. Kalenin doğusundan geçen doğal yol Tercan'ı Erzurum'un Çat İlçesi'ne bağlamaktadır. Kale bu yolu kontrol altında tutmaktadır. Kaleden elde edilen çanak-çömlekler, Geç Kalkolitik, İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir. Stratejik konumu nedeni ile tarihin her döneminde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ceylan, 2008: 289).

Erzincan ve çevresinde bu döneme tarihlenen son yerleşme ise Harabetepe'dir. Erzincan ili Tercan İlçesi Güzbulak Köyü'nün yaklaşık olarak 2 km. kadar kuzeydoğusunda, Tercan Barajı'nın hemen doğusunda yer almaktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık olarak 1702 m. yükseklikte bulunmaktadır. Harabetepe Kalesi bulunduğu doğal tepenin yapısına uygun sur duvarları ile çevrilmiştir. Ancak surlar çok fazla tahrip olmuştur. Günümüzde sadece kalıntıları vardır. Kale, kuzey-güney doğrultuludur. Birçok kalede olduğu gibi burada da kaçak kazı izlerine rastlanılmaktadır. Kalede çok zengin Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı keramikleri bulunmaktadır. Harabetepe Kalesi uzun bir vadinin başlangıç noktasında kurulmuş stratejik bir kaledir. Kuzeyinde bulunan dağın kuzey bölümünde Erzurum'un Aşkale İlçesi'ne bağlı köyler yer almaktadır (Ceylan, 2008: 287).

Kuzeydoğu Anadolu'da Kalkolitik Çağ'a tarihlenen yerleşmelerin tümü Karaz Kültürü dediğimiz gerek keramiği gerekse mimarisi ile dikkati çeken ve Transkafkasya'dan Filistin'e, Malatya-Elazığ bölgesinden Kuzey Batı İran'a kadar yayılan önemli bir kültürün parçasıdır.

Çalışma alanının bir başka bölgesi olan Erzurum ve çevresinde Karaz Kültürüne ait yerleşmeler ise şunlardır. Büyük Tuy Höyük, Çiğdemli Höyük, Güzelova, Karaz Höyük, Pulur, Puruttepe Kalesi, Saksı Höyük ve Tepecik Höyük'tür. Ancak bu kısımda adı geçen yerleşmelerin en önemlileri ve Karaz Kültürünün ilk örnekleri olan Güzelova, Karaz ve Pulur'a değinilecektir.

Erzurum ve çevresinin bu dönemine ışık tutan ilk yerleşme Erzurum il merkezinin 15 km kuzeydoğusunda, Dumlu Beldesi'ne bağlı Güzelova Köyü'nün içinde yer alan Güzelova Höyüğüdür. Günümüzde 12.5 m yüksekliğinde olan höyük oldukça tahrip edilmiştir (Ceylan, 2008; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: Güzelova). 1961 yılında Koşay ve Vary yönetiminde kazılmış ve MÖ. 4. bin yılsonu ile 3. bin yıla tarihlenen Karaz türü bezemeli ve bezemesiz çanak çömlekler ele geçmiştir (Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1967, 5-26; Koşay 1974, 54).

Güzelova höyüğü baştanbaşa Prehistorik bir yerleşme yeridir (Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: Güzelova).

Güzelova'da MÖ. 4. Bin yıl devresinde, özellikle Kalkolitik'te tek renkli "monochrom" elle yapılmış özel çanak çömlek yanında taş ve kemik kültürü hâkimdir. Bu ikisi ayrı ayrı değil aynı zamanda gelişmiştir. Taş eserlerin çoğunluğu obsidyendendir. Maden eserler balta, mızrak ucu, halka şeklindedirler. Başlı delikli çuvaldızlar, bu devir insanların dokudukları kumaş ve derileri dikmeye yararmış olmalıdır. Kemik eserler arasında çatal uçlu ok sapı ile cetvel şeklinde ve tarak gibi işlenen kaburga kemiği dokuma ile ilgili aletler olabilir. Güzelova'nın hayvancılık ve çiftçilik ile geçinen sakinlerinin giyimlerini yün ve deriden hazırladıkları, çanak-çömleklerini imal ettiklerini; ağaç kamaş ve kerpiçten taş temeller üzerine soğuk iklime mukavemetli basit ev ve ahırları yaptıklarını; et, süt, buğday, arpa ile oldukça iyi beslendiklerini; oymaklar halinde sosyal bir düzene bağlı olarak yaşadıkları tahmin edilmektedir. Kullandıkları aletler çoğunlukla taş ve kemikten olmasına rağmen bu insanların yeni buluşlarla gelecek nesillere öncülük ettikleri düşünülmektedir (Koşay- Vary, 196: 6-7-8 vd; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Güzelova).

Erzurum ve çevresinin hem iskân özellikleri hem de Kalkolitik Çağ'ı hakkında bilgi veren bir başka yerleşme Karaz Höyük'tür. Karaz Höyük, sadece Anadolu'nun kuzeydoğusu için değil geneli için çok önemlidir ve yukarıda bahsedilen Karaz Kültürüne adını veren bir yerleşmedir.

Erzurum'un 16 km. kuzey-batısında, Ilıca ilçesinin 5 km. kuzeyinde Kahramanlar köyü sınırları içerisinde, 16 m. yüksekliğinde ve 200 m çapındadır (Ceylan, 2008: 70; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Karaz).. Güneyde Karasu Irmağını gören Karaz Höyüğü bugün tamamen tahrip olmuş durumdadır. Türk Tarih Kurumu adına Koşay ve Turfan tarafından 1942 ve 1944 yıllarında yapılan kazılarda, Kalkolitik Çağdan Bizans dönemine kadar uzanan 15 yapı katı tespit edilmiştir. 8. ve 12. yapı katları yangın geçirmiştir. Prehistorik höyüğün hemen hemen her katında bol miktarda obsidyen, tek renkli ve geometrik süslemeli çanak-çömlek ele geçmiştir (Koşay-Turfan 1959, 339-413.; Koşay 1974, 53.; Koşay 1984, 7, 14-15, 28-30.; Arsebük 1974, 11 vdd.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Pehlivan 1990, 170-171.; Ceylan 2001b, 71-82.; Güneri 1987.; 48-50.; Güneri 1992, 152-153.). Karaz'da yapılan kazılarda maden eserlerde bulunmuştur. Bunlar arasında hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları ve iğneler vardır (Koşay-Turfan 1959, 376-377.; Koşay-Vary 1964, 19-20.; Yakar 1985, 302.). Bu eserlerin benzerlerine az olmakla beraber Pulur kazılarında da rastlanmıştır. Kazılarda çıkarılan Karaz keramiği tek renkli, elde yapılmış ve genellikle siyah renklidir. Ancak çok pişirilmiş olanlarında koyu kırmızı renk göze çarpar. Köylüler tarafından yıllar boyu tahrip edilen höyük, bölgedeki Geç Kalkolitik çağa ait en önemli yerleşme yerlerinden biridir. Karaz höyük, İlk Tunç Çağı boyunca da varlığını sürdürmüştür. Erzurum ve

çevresinden, neredeyse tüm Doğu Anadolu'ya yayılan, Anadolu'nun diğer bölgelerinden tamamen farklı bir gelişim izleyen ve doğuda Trans-Kafkasya'dan İran Azerbaycan'ındaki Urmiye Gölüne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kahramanmaraş ve Amik ovasından Filistin'e ve kuzeyde Karadeniz Dağlarına kadar yayılan bir kültüre adını vermesinden dolayı da ayrıca önem kazanır (Ünsal, 2006b: 84).

Erzurum ve çevresinin hem iskân özellikleri hakkında bilgi veren ve çalışmanın bu kısmına konu olan son yerleşme Pulur Höyük'tür. Erzurum'un 20 km. güneybatısında ve Ömertepe köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Höyükte 1960 yılında Atatürk Üniversitesi adına Koşay ve Vary tarafından kazı yapılmıştır (Koşay 1962, 25-28.; Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1964, 5-53.; Koşay 1974, 54.; Koşay 1984, 7-8.; Arsebük 1979, 83.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Pehlivan 1990, 170-171.; Ceylan 2002 168.; Güneri 1987.; 54-58.; Güneri 1992, 153-155.). M.Ö. 4. binyıla kadar uzanan Prehistorik eserler 4 yapı katı tarafından temsil edilir. Pulur höyükte ele geçen arkeolojik malzeme Karaz kültürünün devamı niteliğindedir. Yani Yiv-oluk (insize) tekniği ile yapılmış tek renkli keramikler Pulur'da da varlığını sürdürür. Höyükte MÖ. II.-I. bine ait kalıntılar hakkında net bilgile yoktur. Ancak Erken Demir Çağa ait çok silik bir tabakaya rastlanmıştır. Ayrıca Pulur höyükte çok sayıda obsidyen aletlere rastlanmıştır. Obsidyen aletlerin Pulur'un batısındaki dağ yamaçlarından getirildiği ve yerinde imal edildiği belirtilmektedir (Kökten 1952, 3-4.). Bunun yanında çakmaktaşı bıçaklar, öğütme taşları ve maden orakların bulunması yörede tarımın yapıldığının en önemli kanıtıdır (Koşay-Turfan 1959, 377-378.; Ayrıca, Pulur'da Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağına ait tabakalarda yanık hububata, birinci derecede tarım kanıtı sayılan orak ve öğütme taşlarına rastlanıldığı belirtilmektedir. Bk., Koşay 1964.). Ayrıca höyüğe yakın bir konumda dağlık bir alanda obsidyen yataklarının varlığı da bilinmektedir (Ceylan 2002, 168; Ünsal, 2006: 84-85).

Kuzeydoğu Anadolu'nun Kalkolitik Çağ'da iskân gördüğünü gösteren ve çalışma alanına giren son bölge Kars ve çevresidir. Kars ve çevresinde Kökten tarafından başlatılan ve Ceylan tarafından sürdürülen çalışmalar artık yeterli bir düzeye erişmiştir. Kars ve çevresinin Kalkolitik Çağı'nın aydınlatılmasına katkı sağlayan yerleşmeler ise şunlardır; Mağaracık-E Mağarası, Baykara Karız Yerleşmesi, Carcı ve Carcı 2 Yerleşmesi'dir.

Kars ve çevresinin Kalkolitik Çağ'da da iskân gördüğünü kanıtlayan ilk yerleşme Mağaracık-E Mağarası'dır. Bu alan Kars il merkezinin 17 km güneydoğusundaki Mağaracık Köyü'nün bulunduğu Borluk Vadisi'nde yer almaktadır. 1942 yılında Borluk Vadisi'nde araştırma yapan Kökten, Mağaracık Köyü'nün çevresinde birçok kaya sığınağı ve mağara tespit ettiğini bildirmiştir. Kökten bunlardan E Mağarası olarak tanımladığı mağaranın ön seki ve iç

tabanında gerçekleştirdiği kazıda, hiçbir ayrıntılı bilgi vermeden, Kalkolitik Çağ bulguları ele geçirdiğinden ve bu bulgular içindeki yontma taş endüstrisinde obsidyen kullanıldığından bahsetmektedir (Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: Mağaracık- E Mağarası).

Kars ve çevresinin Kalkolitik Çağ'da da iskân gördüğünü kanıtlayan ikinci yerleşme Baykara Karız Yerleşmesi'dir. Kars İli'ndeki Karız Yerleşmesi, Selim İlçesi'nin, Baykara Köyü'nün 1,5 km. güneyinde yer almaktadır. Baykara Deresi yerleşmenin kuzeyinden başlayarak batısını dolaşır batıya doğru akmaktadır. Yerleşme derenin hemen üstünde yer alan kayanın üzerine kurulmuştur. Ana kayanın üstü düzeltilmiştir. Yerleşmenin doğu eteğinde sur kalıntıları bulunmaktadır. Yerleşmeden dereye çok sayıda sur duvarı taşlarının yuvarlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşmenin batı kesiminde ana kayaya açılmış sur duvarı temelleri görülmektedir. Yerleşmenin kuzey kesimini düzlük oluşturmakta olup bu bölümde günümüzde tarım yapılmaktadır. Yerleşmeye ait mimari kalıntılar tahrip edilmiştir. Karız'da çok sayıda kaçak kazı yapılmış olduğu yapılan incelemelerden anlaşılmaktadır. Toplanan keramik verileri bu yerleşmenin Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Demir ve Orta Çağ'da iskâna uğradığını gösterir (Ceylan, 2008: 310).

Kars ve çevresinin Kalkolitik Çağ'da da iskân gördüğünü kanıtlayan bir başka yerleşme Carcı'dır. Kars ilinin Arpaçay İlçesi'ne 6 km. uzakta bulunan Carcı Köyü'nün kuzeydoğusunda yer alan Carcı Yerleşmesi 1906 m. yüksekliktedir. Bölgenin en yüksek tepelerinden birinin üzerine kurulan yerleşme İlk Tunç çağı özellikleri taşımaktadır. Dar bir vadinin üzerinde kurulan yerleşme çevreye hâkim bir konumdadır. Çıldır Gölü'nden gelen sular yerleşmenin güneyinden geçerek Arpaçay Hidroelektrik santraline ulaşmaktadır (Ceylan, 2008: 218).

Kars ve çevresinin Kalkolitik Çağ'da da iskân gördüğünü kanıtlayan son yerleşme ise Carcı 2'dir. Kars ilinin Arpaçay İlçesi'ne 6 km. uzaklıkta yer alan Carcı Köyü'nde 1834 m. yükseklikte bulunan yerleşme Carcı Deresi'nin hemen doğu kenarına yapılmış oval planlı yapıları bulunan bir yerleşmedir. Yerleşme taş dam olarak isimlendirilen ve en yakın örneklerini Çıldır Akçakale'de gördüğümüz yapıların bir benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır (Ceylan, 2008: 218).

Sonuç

Kuzeydoğu Anadolu tarih öncesi çağların tümünde yerleşme görmüştür. Bölgede en erken iskân Paleolitik Çağ'da başlamıştır. Mezolitik Çağ'da devam eden bu iskân hareketliliği, Neolitik Çağ'da bilinmeyen sebeplerden ötürü kesintiye uğramışsa da sonraları Kalkolitik ve Tunç Çağ'ında artarak sürmüştür.

Bölgede Kalkolitik Çağ'da başlayıp Tunç Çağı ile devam eden dönemde çok büyük bir coğrafyaya yayılan bir kültürün izlerine rastlanır. Bu kültür Karaz Kültürüdür.

Kuzeydoğu Anadolu, keramiği ve mimarisi ile ön plana çıkan bu kültürün çekirdek topraklarında yer alır, hatta kültür ismini kanaatimizce bu bölgedeki yerleşmelerin birinden alır. Karaz kültürüne ait örneklerle, Transkafkasya, Kuzey Suriye, Filistin ve İran'dan daha eski bir zamanda ve yaygın olarak Kuzeydoğu Anadolu'da rastlanması bu görüşümüzü kanıtlar.

Kaynakça

Arsebük G. (1974). Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul.

Arsebük G. (1979). Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler. *TTKong.* 8, 81-92.

Arsebük G. (1986). Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu. *TTKong.* 9. Ankara. 67-72.

Balkan K.- Sümer O. (1965). 1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor. *Türk Arkeoloji Dergisi.* S: 14 (1-2). Ankara.

Bingöl A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi.* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Burney C.A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *AS VIII*, 157-209.

Ceylan A. (2001a). *Sarıkamış.* Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. Erzurum.

Ceylan A. (2001b). 1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları. *AST 18/II*, 71-82.

Ceylan A. (2002). 2000 yılı Erzincan ve Erzurum İleri Yüzey Araştırmaları. *AST 19/II*, 165-178.

Ceylan A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum- Erzincan- Kars – Iğdır, 1998-2008).* Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.

Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası,* İstanbul.

Güneri S. (1987). Erzurum ve Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması. *AST V/II*, 54-76.

Güneri S. (1992). Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler. *TAD* 30, 149- 195. Ankara.

Güneri S. (2002). 1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler. *OLBA V. Mersin*, 1-58.

Harmankaya S. –Tanındı O. (1996). *TAY, Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri I, Paleolitik / Epipaleolitik*. İstanbul.

Harmankaya S. – Tanındı O. – Özbaşaran M. (1998). *TAY, Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.

Koşay H.Z. (1948). "Karaz Sondajı". *T. T. Kong.* 3. Ankara, 165-169.

Koşay H.Z. (1962). Pulur Kazısı, 1960. *TAD* 11. Ankara, 25-28.

Koşay H.Z. (1964). Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları). *Atatürk Konferansları I*. Ankara. 91-94.

Koşay H.Z. (1974). Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuarı). *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı I*. Erzurum.

Koşay H.Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara.

Koşay H.Z.- Turfan K. (1959). Erzurum- Karaz Kazısı Raporu. *Belleten Dergisi*. 23(91). 349-413. TTK Basımevi. Ankara.

Koşay H.Z.- Vary H. (1964). *Pulur Kazısı*. 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu. Ankara.

Koşay H.Z.- Vary H. (1967). Güzelova Kazısı. *Atatürk Üniversitesi Yayınları*. No: 46 Fen Edebiyat Fakültesi Araştırmaları. Ser: 20. TTK Basımevi. Ankara. 6-10.

Kökten İ. K. (1943a). Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İl Not. *DTCFD* 1 (2). "119-121".

Kökten İ. K. (1943b). Kars'ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor. *Belleten Dergisi* 7 (27). 601-613.

Kökten İ. K. (1944a). Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri. *DTCFD* 3 (5). 465-484.

Kökten İ. K. (1944b). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları. *Belleten Dergisi*. 8(32), Ankara, 659- 680.

Kökten İ. K. (1948). Kars'ın Tarih Öncesi. *III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15- 20 194)*, Kongreye sunulan Tebliğler, 194- 204.

Kökten İ. K. (1952). "Anadolu Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *T. T. Kong. 4*, 195-209.

Kökten İ. K. (1953). "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında", *DTCFD 11/2-4*, 177-211.

Kökten İ. K. (1975). Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri. *Atatürk Konferansları V. (1971- 1972)*. TTK Yayınları. Seri.17 Sayı: 5 TTK Basımevi. Ankara. 95- 104.

Lamb W. (1954). The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours. *AS IV*, 21-32.

Özbek, O. – Yükmen, B. (2000), "1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *TEAD 1*, Ankara, 111-118.

Pehlivan M. (1990). Karaz Kültürü ve Hurriler. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 1 (1)*. Van, 168-176.

Sagona A. (1984). The Caucasian Region in the Early Bronze Age. *BAR International Series No: 214*. Oxford.

Ünsal V. (2006a). *Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle/ Bayburt- İspir-Yusufoğlu*. Trabzon.

Ünsal V. (2006b). "Aşkale ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/37, Erzurum, 2006, 81-96.

Ünsal V. (2008). M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1(3), 396- 410.

Yakar (1985). The Later Prehistory of Anatolia. *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age 2*. Oxford.

Yurt Ansiklopedisi (1982). Erzinçan. Anadolu Yayıncılık (4), İstanbul, 2587-2595.

Yurt Ansiklopedisi (1982). Erzurum. Anadolu Yayıncılık (4), İstanbul, 2679- 2692.

Yurt Ansiklopedisi (1982). Kars. Anadolu Yayıncılık (6), İstanbul, 4471-4484.